

att förstå en handling
au pair – billig arbetskraft?
det rena rättslärandet
expertgranskning i psykiatrimål
ungdomskonflikter

Tema: rättssociologi

nr 3-4/2002

sociologisk forskning

sociologisk forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av stöd av Vetenskapsrådet med redaktionen vid Växjö universitet, samhällsvetenskapliga institutionen.

Redaktion

Ola Agevall (red), Nihad Bunar, Jessica Hansen, Ellinor Platzer och Dino Viscovi.

Redaktionsråd

Bengt Abrahamsson, Göran Jense, Ingrid Jönsson, Gunnar Olofsson och Mats Trondman.

Ola Agevall 0470-70 87 68
e-post: ola.agevall@svi.vxu.se

Postadress

Sociologisk Forskning
Samhällsvetenskapliga institutionen
Växjö universitet
351 95 Växjö

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Kontakta kassören i Sveriges sociologförbund: Stina S. Wingfors
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet
Box 720, 405 30 Göteborg.
Tel. 031-773 44 40
Epost: stina.s.wingfors@sociology.gu.se

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidskriften i medlemsavgiften. För information om medlemskap se

www.sam.kau.se/sociologi/svsocfb.html

Prenumerationspriser

Institutionsprenumeration	300 kr
Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser

Enkelnummer	75 kr
Dubbelnummer	125 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning

Postgiro:

67 06 67-5 Sociologisk Forskning

Lösnummerförsäljning

För köp av lösnummer, kontakta redaktören för Sociologisk Forskning: Ola Agevall se adress i vänsterspalten.

Annonser

Samtliga priser gäller då heloriginal lämnas.
Halvsida i ett nummer 1000 kronor,
fyra nummer 3000 kronor.
Helsida i ett nummer 2000 kronor,
fyra nummer 5000.

att förstå en handling
au pair – billig arbetskraft ?
det rena rättslärandet
expertgranskning i psykiatrimål
ungdomars konflikter

nr 3-4/2002

sf

Tema: rättssociologi

sociologisk forskning

innehåll

ARTIKLAR

- Att förstå en handling – från kausalanalys till normanalys
AV HÅKAN HYDÉN10
- Kulturellt utbyte eller billig arbetskraft? Au pair i Sverige
AV ELLINOR PLATZER32
- Det rena rättslärandet: kognitiva funktioner i ett normativt system
AV JAN TORPMAN58
- Kollegialitet, terapi och medling: expertgranskning i psykiatrimål
AV STEFAN SJÖSTRÖM, MARITHA JACOBSSON
OCH ANNA HOLLANDER86
- Förrättsligandet av ungdomars konflikter
AV INGELA KOLFJORD116

RECENSIONER

- Zygmunt Bauman (2002) Society under Siege
AV MICHAEL HVIID JACOBSEN146
- Charlotte Bloch (2001) Flow og stress: Stemninger og følelseskultur
i hverdagslivet
AV EMMA ENGDAHL155
- Raymond Boudon et al. red. (2001) L'explication des normes sociales
AV LENA LINDGREN159
- Sergio Cuadra (2001) Mapuchefolket – i gränsernas land: en studie
av autonomi, identitet, etniska gränser och social mobilisering
AV ERIK OLSSON167

Erna Danielsson (2002) Är delaktighet möjlig i en byråkrati? En fallstudie inom Försvarsmakten av det arbete som föregick försvarsbeslut -96 AV GÖRAN AHRNE	176
Ulf Himmelstrand (2000) Ögonblicket. Erinringar AV MATS FRANZÉN	180
Ulf Johansson Dahre (2001) Det förgångna är framtiden: ursprungsfolk och politiskt självbestämmande i Hawai'i. AV GEORG HENRIKSEN	186
Christopher Kindblad (2001) Gift and exchange in the reciprocal regime of the Miskito on the Atlantic Coast of Nicaragua, 20th century AV MARK JAMIESON	192
Göran Larsson (2002) Virtuuell Religion – Globalisering och Internet AV JENNY-ANN BRODIN	200
Simon Lindgren (2002) Modernitetens markörer: ungdomsbilder i tid och rum AV MATS TRONDMAN	204
Christina Spännar (2001) Med främmande bagage: tankar och erfarenheter hos unga människor med ursprung i en annan kultur eller Det postmoderna främlingskapet AV CHARLES WESTIN	210
Adrienne Sörbom (2002) Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget AV ERIK AMNÅ	213
Inkommen litteratur	219

Redaktionens förord

TEMA: Rättssociologi

Från januari 1923 till november 1924 publicerades en serie artiklar i *American Journal of Sociology*, med syftet att lämna ett bidrag till sociologins historiskskrivning. Författaren var Albion Small, tidskriftens redaktör sedan starten 1895. Som universitetsämne, med egen tidskrift och eget förbund, var sociologin ännu ung i USA. Man kan rentav säga att disciplinens historia sammanföll med perioden för Smalls redaktörskap. Den som ville skriva ämnets historia var därför i allt väsentligt hänvisad till att beskriva dess ursprung och förhistoria, och när artikelserien gavs ut i bokform hette den mycket riktigt *Origins of Sociology* (1924). Det intressanta är var Small väljer att förlägga den sociologiska tankemodellens ursprung. Vi förflyttas då till åren 1814-1815, och debatten mellan två rättslärdar. Den ene är Anton Friedrich Justus Thibaut, som står för en rationalistisk syn på rätten. Hans motståndare är Friedrich Karl von Savigny, vars historiskt orienterade betraktelsesätt skulle bilda skola i Tyskland under återstoden av 1800-talet. I von Savignys lära, framförallt sådan den presenteras i *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (1814), ser Small de första fröna till det som senare skulle utvecklas till vad han uppfattar som det sociologiska tänkesättet.

Tio år efter det att Albion Small publicerat sina artiklar om sociologins historia är en annan amerikan, Earle Edward Eubank, på rundresa i Europa. Eubanks resa och korrespondens finns livfullt beskriven i Dirk Käslers fina bok *Soziologische Abenteuer* (1985). Eubank intervjuar en lång rad europeiska sociologer, bland dem den åldrade Ferdinand Tönnies, som han fortsätter att ha brevkontakt med. I ett av breven ger Tönnies sin syn på de sociologiska konceptens ursprung. De föddes, menar Tönnies, i konfrontationen mellan ett rationalistiskt och ett historiskt tänkesätt, och han hänvisar till Savignys programskrift som den viktigaste källan till en sociologisk tankemodell.

Det finns naturligtvis ett mått av godtycklighet i Smalls och Tönnies sätt att förlägga sociologins vagger till rättsvetenskapen. Hur man beskriver sociologins

ursprung är om inte annat avhängigt vad man betraktar som (god) sociologi, eftersom det är denna sociologis ursprung man söker. Historieskrivning kan således ofta vara ett medel i kampen om vad sociologin ska vara och innehålla. Ändå måste man konstatera att rättsvetenskapen historiskt tycks ha fungerat som idéleverantör till sociologin. Ett ytterligare exempel på detta kan vi hämta från Max Weber, som för övrigt disputerade i juridik. I sina metodologiska skrifter frågar sig Weber bland annat hur orsaksförklaringar går till i vad han kallar de historiska vetenskaperna. En historisk vetenskap konstruerar begrepp om historiska individer, och försöker förklara unika, historiskt situerade händelser. Kausalförklaringar i denna mening finner vi av förklarliga skäl just i rättsliga sammanhang. När Weber själv ska göra reda för hur han tänker om de historiska händelsernas orsaker, så hänvisar han till en teori som introducerats och accepterats i det tyska rättssystemet – teorin om kausal adekvans.

Det är dock inte bara tänkandet om rätten som har varit betydelsefull för sociologin. Rätten själv har ofta varit föremål för sociologiska studier. I Émile Durkheims *De la division du travail social* (1893) används rättsutvecklingen, från repressiva till restitutiva lagar, som en indikator på övergången från mekanisk till organisk solidaritet. Max Weber lade stor vikt vid studiet av rättsförhållanden, och Marianne Weber skrev utförligt om familjerättens förändringar i *Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung* (1907). Även äldre arbeten, som fortfarande finner vägen in i kurser om sociologins klassiker, hade rätten som empiriskt objekt och tema – det räcker att nämna Johann Jacob Bachofens *Das Mutterrecht* (1861) och Henry Sumner Maines *Ancient Law* (1861).

Sammantaget framträder en bild av rätten som nära förbunden med sociologin. Men stämmer detta idag? En överblick över sociologiska böcker och artiklar ger vid handen att det sociologiska studiet av rätten har tillfallit en av ämnets subdiscipliner, rättssociologin. Detta är måhända inget att förvåna sig över. Sociologiämnet har splittrats upp i bindestreckssociologier, varav en del – som kriminologi och medie- och kommunikationsvetenskap – har blivit egna ämnen.

Rättssociologin förefaller gå samma väg, och den har dessutom, som Håkan Hydén konstaterar i sitt bidrag till denna volym, en dubbel natur: den är både ett rättsvetenskapligt och ett samhällsvetenskapligt ämne.

En viss arbetsdelning är förvisso av nöden i en vetenskaplig disciplin, men man kan ändå resa frågan om det inte innebär en betydande förlust för sociologin om rättssociologernas arbeten blir osynliga för ämnets mittfåra och för andra bindestreckssociologier. Rättsliga förhållanden spelar en betydande roll i samhällslivet, och rättssociologins material och tänkesätt har mycket att bidra med till sociologiämnet.

Detta nummer av Sociologisk Forskning – ett temanummer om rättssociologi – är tänkt att introducera aktuell rättssociologisk forskning för en större sociologisk publik. De olika bidragen speglar bredden i denna forskning, och visar dessutom på pendlingen mellan rättssociologins rättsvetenskapliga och dess samhällsvetenskapliga pol.

I Håkan Hydéns artikel, *Att förstå en handling – från kausalanalys till normanalys*, kan man se en parallell till det som Albion Small och Ferdinand Tönnies gör när de framhåller Savignys och rättsvetenskapens bidrag till sociologins tankemönster. Rättssociologins sätt att tänka om normer tillhandahåller, enligt Hydén, en sociologisk förklarings- och förståelsemodell som har distinkta fördelar i förhållande till kausalanalysen. Den normanalys som Hydén pläderar för ska bidra till att ge en beskrivning av handlandets förutsättningar, och därmed ligga till grund för en handlingsteori.

Ellinor Platzers bidrag till numret befinner sig nära rättssociologins samhällsvetenskapliga pol. Artikeln, som har rubriken *Kulturellt utbyte eller billig arbetskraft? Au pair i Sverige*, är en empirisk undersökning av betingelserna för en viss typ av hushållstjänster, nämligen de som utförs av unga kvinnor som kommer till Sverige som au pair. I lagens mening handlar detta inte alls om tjänsteproduktion, utan om ett kulturellt utbyte, med följden att arbetet inte är underkastat de regleringar och kontroller som normalt gäller på arbetsmarknaden. Arbetet skiljer sig även i andra hänseenden från de villkor som generellt gäller på arbetsmarknaden, inte minst genom att den anställde bor hos sin arbetsgivare. Platzner undersöker i sin artikel hur den formella regleringen av verksamheten fungerar i praktiken, liksom hur efterfrågan på dessa tjänster struktureras av den kombinerade effekten av livsform och könsarbetsdelning. Efterfrågan visar sig dessutom specificeras av föreställningar om vissa kulturer som bättre lämpa-

de än andra att utföra hushållsarbete.

Med *Jan Torpmans* artikel, *Det rena rättslärandet: kognitiva funktioner i ett normativt system*, rör vi oss mot rättssociologins andra pol, rättsvetenskapen. I fokus står frågan om rättens förändring och rättens lärande. Rätten är ett system av normer, och till skillnad från den erfarenhetsbaserade kunskapen förändras inte normer för att verkligheten inte stämmer överens med dem. Med den utgångspunkten kan man fråga sig hur rätten alls kan förändras – något som den ju onekligen gör. Den positiva rätten ställer oss samtidigt inför det rakt motsatta problemet. Här tänker vi på rätten som ett system av dynamiska normer, som får sin giltighet enbart av att de stiftats av en instans som har rätt att stifta lagar. Det finns således inga begränsningar alls för vilka rättsändringar som kan införas, med undantag för den tröghet som ligger i grundlagarna. Men varför ändras då inte rätten mer än den gör? Varifrån kommer rättens tröghet, och varför tycks rätten vara så bunden till sin historia? Torpman närmar sig denna problematik via systemteorin, och undersöker en speciell form av rättsändring som, med en anspelning på Kelsen, ges beteckningen *det rena rättslärandet*.

I artikeln *Kollegialitet, terapi och medling: expertgranskning i psykiatrimål* – författad av *Stefan Sjöström, Maritha Jacobsson* och *Anna Hollander* – är det experternas roll i rätten som analyseras. Experternas makt i det moderna samhället har diskuterats flitigt inom samhällsvetenskapen, främst kanske i relation till miljö och risker. Bara en expert kan kontrollera halten i en experts utsagor. För hur ska lekmannen kunna värdera de belägg och resonemang som ligger till grund för expertutsagan? Detsamma gäller, kan man tillägga, för personer som också är experter, men inom andra områden – som när rätten har att ta ställning till halten i vittnespsykologens utsagor. Problematiken är särskilt akut i länsrättsförhandlingar om psykiatrisk tvångsvård, och det är sådana mål som författarna studerar. Sedan 1992 underställs psykiatrins tvångsingripanden domstols behandling. Rätten har möjlighet att kalla in en egen expert för att kunna värdera den behandlande läkarens omdömen. Frågan är då vad som faktiskt sker vid dessa s k LPT-förhandlingar? Författarnas material, bandupptagningar och skriftliga domstolshandlingar från LPT-förhandlingar, reser frågetecken kring huruvida rättens egna experter verkligen bidrar till att förmedla expertdiskursens rättsliga relevans. Då uppstår frågan hur experternas status ändå reproduceras. För att undersöka detta analyserar författarna experternas tolkningsrepertoarer.

Numrets sista artikel är författad av *Ingela Kolfjord*, och har rubriken

Förrättsligandet av ungdomars konflikter. Kolfjord intresserar sig för vad som händer när ungdomars konflikter tar vägen över det formella rättssystemet, något som blivit allt vanligare i Sverige under senare år. Med hjälp av en diskursanalys visar författaren hur såväl parterna som händelseförloppet undergår en transformationsprocess när de konstrueras i rättens termer. Komplexa och mångtydiga skeenden måste inordnas i rättens kategorier. Därigenom blir förloppen och parterna visserligen mer entydiga och hanterbara för rättssystemet, men beskrivningen kan samtidigt stämma dåligt överens med parternas egna uppfattningar. Det är för övrigt inte bara rättsimmanenta kategorier som verkar genom rättssystemet. Rätten är ett autonomt system, men den är också öppen för inflytanden från andra diskurser – och även denna aspekt undersöks i Kolfjords artikel.

Sociologisk Forsknings temanummer om rättssociologi ger en överblick över aktuell forskning på området. Det är en forskning som spänner över mycket olikartade teman, frågeställningar, metoder och teoretiska ansatser. Allmänsociologin torde ha mycket att vinna på att återuppta intresset såväl för rätten som för rättstänkandet.

/Växjö i december 2002

Ola Agevall för SF:s redaktion

**Sociologförbundets
årsmöteskonferens
30-31 januari 2003
i Örebro**

Tema:
DEMOKRATINS VILLKOR

- Plenarföreläsare:
Randall Collins och Chantal Mouffe

Mer information om konferensen

Björn Eriksson 019-303571 el. bjorn.eriksson@sam.oru.se
Louise Svensson 019-303049 el. louise.svensson@sam.oru.se (även anmälan)

www.oru.se/org/inst/sam/sociolog/arsmotet.html

Välkomna!

Om att förstå en handling – från kausalanalys till normanalys

AV HÅKAN HYDÉN

Attacken mot *World Trade Center* den 11:e september 2001, hur förklarar man en sådan händelse inom samhällsvetenskapen? Den gick uppenbarligen inte att förutse och därför inte heller att skydda sig mot. Förståelsen av orsakerna bakom denna händelse är därför av största praktiska betydelse. Vad finns det för teoretiska verktyg i denna kunskapsprocess? När man börjar analysera en sådan (historisk) händelse så hamnar man lätt i spekulationer av skiftande slag, vilka i ett vetenskapligt sammanhang kan ses som hypoteser, tentativa förklaringar. En protest mot USAs anspråk på världsherravälde; Ideologiska, religiöst baserade skillnader i livsstil; Personlig hämnd från företrädare för Al-Qaida i allmänhet och Usama Bin Laden i synnerhet? Men var skall man börja sin analys? I handlingen, d v s själva flygplanskapningen och kollisionen med *the Twin Tower*? En rad frågor infinner sig då. Vad drev dessa unga män att offra sina liv? Hur var det möjligt för dem att genomföra handlingen(arna)? Vilken roll spelar teknikutvecklingen i detta sammanhang? För utan informationsteknik hade planeringen och därmed genomförandet av den samlade aktionen inte varit möjlig. Och – framförallt – hur var dessa omedelbara handlingar knutna till de bakomliggande orsaker av övergripande art som togs upp inledningsvis?

Förklaring av handlingar och händelser är ett av samhällsvetenskapens inte bara eviga utan också största problem (Österberg 1978). För rättssociologiämnet är förståelsen av handlingar central med tanke på den nära kopplingen mellan norm och handling, som jag skall kommentera nedan. Samhällsvetenskapens

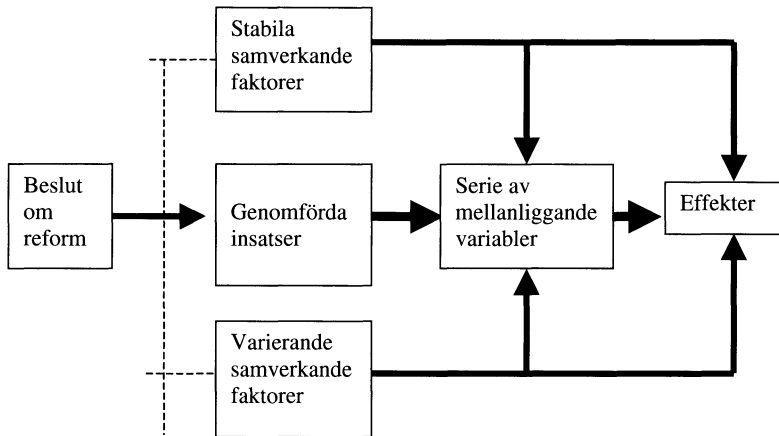
Håkan Hydén, är professor i rättssociologi vid Lunds universitet sedan 1988. Han är även docent i civilrätt. Han har nyligen utkommit med en bok om Normvetenskap, där han utvecklar en del av de tankar som ligger till grund för artikeln.

undersökningsobjekt, individen (=odelbar, efter latinets *individuum*), skiljer sig som bekant från naturvetenskapens, atom (=odelbar, efter grekiskans *atomos*). Samhällsvetenskapen är fokuserad på studiet av handlingar utförda av individer som är utrustade med en vilja. Bakom en handling ligger därför – om ej nödvändigt – motiv. Samhällsvetenskapen är också intresserad av (sociala) relationer mellan individer. Naturvetenskapen studerar händelser, fenomen i naturen eller relationer mellan objekt i naturen. De sistnämnda uppträder likartat under likartade förhållanden och kan därför lättare bli föremål för systematiska studier. En viktig del i naturvetenskapligt baserad kunskap handlar om att upptäcka lagbundenheter i naturen eller mellan ”naturliga” föremål.

Samhällsvetenskapen strävar också efter att hitta lagbundenheter i samhället eller mellan individer. Max Weber skiljer på två typer av förståelse, direkt förståelse av en handlingens mening och en indirekt, förklarande förståelse där vi sätter in handlingen i ett begripligt meningssammanhang. Det är förståelsen av meningssammanhanget som då utgör förklaringen av det faktiska händelseförloppet. Meningssammanhanget konstitueras av handlandets subjektiva innebörd, som kan vara endera den faktiska, subjektiva meningen i en enskild handling, den genomsnittliga, approximativa meningen eller den vetenskapligt konstruerade (idealtypiska) meningen hos den rena idealtypen av en vanlig företeelse (Weber 1983: 7).

Kausalanalysens vara eller inte vara

I mitten av 1980-talet var jag involverad i en offentlig diskussion om kausalanalys med filosoferna Göran Hermerén och Tore Nilstun.¹ På denna tid var utvärderingsforskning på modet. Hermerén och Nilstun hade fått en större summa pengar för genomförandet av ett projekt om ”Metoder för Utvärdering av Reformen i Arbetslivet”, det s k MURA-projektet.² Projektet samlade framstående forskare på skilda områden och bedrevs framgångsrikt under fyra, fem år. Det avkastade en rad olika rapporter. En sådan handlade om kausalanalys (Nilstun & Hermerén 1984). En viktig fråga i utvärderingsforskningen handlar naturligtvis om förståelsen av vilka skeenden som ger upphov till de effekter som studeras. En del av denna analys kallade författarna för kausal- eller orsaksanalys. Orsaksanalysen var uppbyggd på följande modell (Edlund et al. 1983: 16):

Som exempel på orsaksanalys nämnde författarna rättssociologiämnets grundare i Sverige, Per Stjernquist, och dennes klassiska studie av skogsvårdslagstiftningen (Stjernquist 1973). Författarna framhöll denna undersökning som instruktiv för kausalanalysen i det att man vanligtvis, förmodligen av metodologiska skäl, främst är intresserad av varierande faktorer som händelser och förändringar (Edlund et al. 1983: 16). Det är normalt enklare att påvisa effekter av varierande faktorer än av stabila. För det andra används ofta orsaksanalysen endast som ett komplement till effektanalyser. Genom att utesluta alternativa kausala förklaringar på det aktuella området, så ger man samtidigt stöd åt hypotesen att det just var reformen som varit verksam. Med Per Stjernquists egna ord uttrycks detta på följande sätt:

By a process of elimination, then, it might be established that during the greater part of the period investigated the activities of legal authorities have been the principal reason for changes in behaviour. But the pre-condition for this conclusion is that all other possibilities have been found, investigated and eliminated (Stjernquist 1973: 203).

Det svåra torde just vara att på ett systematiskt sätt fånga dessa andra påverkansfaktorer. Jag återkommer till detta längre fram.

I ungdomligt oförstånd och präglad av den tidens anda gick jag hårt ut med en kritik av MURA-projektets användning av kausalanalys, som jag kallade för den endimensionella förklaringsmodellen. Det var framför allt två saker jag vände mig mot. För det första menade jag att man inte kan tala om förklaringar

i sammanhanget, och för det andra uppfattade jag kausalanalysen som ofullständig i det att den utestänger centrala element i samhällsvetenskapen. För Hermerén var det ingen skillnad på kausalanalysen i natur- och samhällsvetenskap. De som utgår ifrån att det finns två typer av verkligheter, en ”naturenlig” och en social verklighet och att samhällsvetenskapen är tolkande medan endast naturvetenskapen är förklarande, har fel, menade Hermerén. Likaså har de fel, hävdade Hermerén, som påstår att sociala system är så komplicerade, med interaktion mellan och inom skilda nivåer, att de av den anledningen inte lämpar sig för kausalanalyser. I den mån jag kunde hålla med om detta så menade jag att kausalanalysen framtvungade en endimensionalitet. Genom sin i och för sig vällovliga strävan efter klarhet så tvingar den in forskningen och det teoretiska arbetet i former och forskningsdesign som riskerar att leda till förenkling och förvanskning av problemen.

För att åskådliggöra detta kan vi pröva att applicera det av Hermerén och Nilstun förordade tillvägagångssättet på det inledande exemplet. Vi utgår således från beslutet att krascha *World Trade Center*, och den effekt som ska förklaras är kraschen – att *the Twin Tower* störtade samman. Vi måste då fråga oss vilka insatser som genomfördes, liksom vilka stabila respektive varierande samverkande faktorer som samspelade med de genomförda insatserna. Vi måste undersöka hur allt detta ledde fram till ”effekten” via en serie av mellanliggande variabler (vilka dessa nu skulle vara). En sådan analys låter sig inte göras, och skulle i vart fall inte leda till någon förståelse av, eller användbar kunskap om, händelsen. Problemet är dels att relatera olika relevanta faktorer till varandra, dels att avgöra hur den samlade verkan ser ut, som ledde fram till handlingen.

Nu kan man tänka sig invändningen att det trots allt är bättre med kausalanalys än inget alls. Kausalanalysen bidrar till att hyfsa ekvationen och skapa någon slags klarhet i händelsen. Det är samma argument som nationalekonomer för fram när de kritiserar för att de cost-benefit analyser de använder innebär en förenkling av problematiken. Även om det ligger något i detta argument, så måste det vägas mot den risk för förvanskning av problemet som en alltför strikt teoretisk modell innebär. En annan invändning mot min kritik kunde vara att det valda exemplet är alltför specifikt. Nu tror jag inte att t ex Hermerén och Nilstun skulle hävda detta. De gör nog anspråk på att den av dem förordade kausalanalysen tål att appliceras på vilket problem som helst. Dessutom är inte exemplet den 11:e september 2001 så särskilt mycket mer komplicerat i förklaringshänse-

ende än t ex ett godtyckligt valt arbetsmiljöproblem. Problematiken i vetenskapligt hänseende ökar inte i takt med de samhälleliga implikationerna.

Även ett mer avgränsat problem ger upphov till samma svårigheter när det gäller att försöka förklara och förstå bakomliggande orsaker. Ta till exempel fallet med en kvinna som sjukskriver sig, som det nu heter. Hur skall detta förstås – i det särskilda fallet och som generellt fenomen? Utgångspunkten är det akuta sjukdomstillståndet, men vad beror det på i sin tur? Är sjukdomen arbetsrelaterad eller betingad av faktorer i privatlivet? Eller är det en kombination, d v s att den privata situationen skapar ökad känslighet för de arbetsmiljöfaktorer som kvinnan och hennes arbetskamrater utsätts för. Dessa faktorer låter sig tämligen väl fångas in i en kausalmodell av den typ Hermerén och Nilstun laborerade med, i termer av samverkande och mellanliggande variabler. Men frågan är då var vi väljer att skära av orsakskedjorna. Hon kanske överhuvudtaget inte är sjuk, utan har sjukskrivit sig av andra skäl. Om så är fallet måste vi utse nya faktorer som plausibla förklaringar. Och vad beror dessa faktorer på i sin tur? Om vi skall få en användbar kunskap som bygger på en förståelse av situationen, om vi m a o skall få fram det meningssammanhang som Weber efterlyser, måste vi då inte också ställa oss frågor av typen: Vad är det som drivit fram de omständigheter som gjort...

- ...att kvinnan handlade som hon gjorde?;
- ...eller att arbetsmiljön såg ut som den gjorde?;
- ...eller att hennes privatliv gestaltade sig på just det sätt som bidrog till sjukdomen, etc.

Dessa sistnämnda förklaringar har dels en individuell och social sida, dels en kollektiv, offentlig aspekt. Jag ställer mig tveksam till att detta på ett meningsfullt sätt skulle kunna fogas in i en kausalmodell.

Jag förnekar inte att det finns kausalsamband i sociala sammanhang, eller att dessa är relevanta för samhällsvetenskapliga problemställningar. Men jag vänder mig mot tanken att kausalanalyser skulle kunna göra dem rättvisa. Risker med kausalanalytiska ambitioner är att man inte upptäcker det sammansatta i den situation eller händelse som studeras. Kausalanalysen förutsätter att man vet hur verkligheten ser ut. Annars måste man bestämma sig för hur den skall se ut, och många gånger får man räkna med att andra – forskningsfinansiärer, det poliskt korrekta, etc. – indirekt bestämmer åt en. Om man ändå företar analysen blir den snedvriden samtidigt som den, till skillnad från andra ”mer lösliga” analy-

ser, får karaktären av vetenskaplig sanning – detta på grund av kausalanalysens hårdfaktakaraktär. Det finns således en risk för att den lägger en hämsko över samhällsvetenskapen. Kausalanalysen betonar fel saker och gör att fel frågor ställs till det empiriska materialet. Kausalanalysen kan endast bygga på linjära samband och är därför endimensionell.

Maktanalys

Frågan är då vad man i stället skall göra för att komma åt kausala eller, för den delen, finala förklaringar. I den debatt som redogjordes för ovan hävdade jag att om man vill förstå kausala samband, så förslår inte enbart logiska analyser och begreppslig stringens. Istället måste man bli gå över till det jag kallade intentionsanalys och strukturanalys. Strävan bör således vara att vända kausalanalysens reduktionistiska forskningsstrategi till en holistisk, syntetiserande forskningsansats. Den första fråga som då inställer sig är om det finns sådan handlingsinriktad forskning. Det närmaste jag kan finna är maktanalyser. Barry Barnes har definierat makt just som en fråga om en individs kapacitet att frambringa handling (Barnes 1988). I det följande ska jag ta fasta på de vid det här laget välkända diskussionerna om makt, för att på så sätt visa på andra sätt att resonera än det som ligger till grund för kausalanalysen. Detta resonemangssätt ska jag sedan, i kommande avsnitt, ta fasta på och använda i uppbyggnaden av vad jag kallar normanalys.

Det har skrivits åtskilligt om maktbegreppet, och det finns maktutredningar både i Norge och Sverige. Makt är onekligen ett centralt begrepp i samhällsvetenskapen. Makt finns överallt, även om man av analytiska skäl bör skilja på makts tid och rum (Persson 1991: 14). Den utövas också på en rad olika sätt. Många är de som försökt att definiera maktbegreppet – och denna debatt tycks endast ha lett till enighet på en punkt, nämligen att det inte föreligger någon enighet.³ Max Weber lade ändå grunden för en mer eller mindre allmänt omfattad uppfattning, när han påstod att makt är ”sannolikheten för att få igenom sin egen vilja i en social relation trots motstånd, oavsett varpå denna sannolikhet beror” (Weber 1983: 37). Detta maktbegrepp har haft stor betydelse inom modern sociologi och statsvetenskap (Mathiesen 1993: 41). Det är, enligt Thomas Mathiesen, framförallt tre allmänna uppfattningar om makt som har gjort sig gällande, var och en knuten till stora namn inom sociologi och filosofi.

Den första definitionen av makt kallar Mathiesen för viljemakt. Det är denna

uppfattning som hänger samman med Webers definition. Här ses makt som ett viljefenomen, som en fråga om chansen att få igenom sin egen intention trots motstånd.

Ett klassiskt sätt att bestämma vilka individer och grupper i samhället som kan sägas ha mer makt än andra har varit att identifiera vem som har övertag i olika beslutsprocesser – inom offentlig och privat förvaltning, liksom inom politiken (Dahl 1961). Mot bakgrund av denna uppfattning av makt har också den norska maktutredningen försökt att kartlägga större eller mindre maktgrupperingar i samhället, för att kunna ställa frågan om vem som präglar samhällsutvecklingen (Hernes 1975).

Detta sätt att hantera maktbegreppet har emellertid kritiserats för att vara alltför restriktivt. Peter Bachrach och Morton Baratz har menat att det viljebestämda maktbegreppet ger intryck av att all maktutövning är synlig och uppträder som påvisbara beslut i observerbara konflikter, vilket de menar är fel. Många gånger, menar Bachrach och Baratz, är makt istället en fråga om icke-beslut, dvs den är inbyggd i handlingar som innebär att vissa frågor inte kommer upp på dagordningen överhuvudtaget. Sådan maktutövning resulterar i undertryckande av vissa ämnen som, om de tagits upp, hade kunna hota den rådande maktordningen. Som exempel nämner Bachrach och Baratz fattigdomsproblematiken i amerikansk politik, som under lång tid hölls utanför den politiska dagordningen i USA. Ett nutida fenomen i vårt land skulle kunna vara invandrarfrågan. Bakom Bachrach och Baratzs icke-beslut kan det dock många gånger gömma sig beslut om att just inte föra upp en fråga på den politiska dagordningen. Det rör sig därför ofta om att dölja beslut, eller om att transformera en problematik. Införande av lagstiftning är ett inte helt ovanligt sätt att avföra en fråga från den politiska dagordningen och föra över den till myndigheter inom ramen för förment bestämda regler, för att på så sätt "avideologisera" frågan. Slutresultatet i maktthänseende blir i dessa fall att status quo bevaras, vilket i sig kan ha varit avsikten (Aubert et al. 1952). Med den statsrättsliga ordning vi har i vårt land kan politiker hänvisa till att de inte får lägga sig i de självständiga myndigheternas och domstolarnas arbete och de undgår därigenom i praktiken allt ansvar.⁴

Det finns anledning att i detta sammanhang också lyfta fram en viktig gren av maktforskningen som hänger samman med motstånd mot maktövergrepp. Thomas Mathiesen talar om motmakt hos grupper som är undertryckta.⁵ Ett annat begrepp som hör hemma här är begreppet *empowerment*, som inte minst

används i samband med biståndsarbete. Rätten är i detta sammanhang ett ofta förbisett medel, även om diskursen om mänskliga rättigheter till dels vilar på den idén. Mänskliga rättigheter skall då också ses i perspektivet av mobilisering av utsatta gruppers arbete för att stärka sin ställning. Barn- respektive kvinnokonventionen kan ses som exempel på detta. Sammanfattningsvis skulle man kunna säga att maktbegreppet i denna mening kan ses som en förklaring till det handlande och de händelser som handlar om att påverka andra människor, grupper eller organisationer för att få igenom sin vilja, eller för att motverka maktutövning som går ut över en själv.

En andra uppfattning om makt, menar Mathiesen, har sin utgångspunkt i det strukturella inflytande som följer med ekonomiska, politiska och sociala strukturers inverkan på förutsättningarna för mänskligt handlande. Man skulle också kunna tala om systemmakt, i det att det är systemens strukturella uppbyggnad som indirekt bestämmer maktförhållandena. Här är det således inte viljan eller intentionen som lägger grunden för makten. Strukturerna är opersonliga och utan egen vilja, men de påverkar oss likväl. De kan sägas fungera som premissleverantör för vårt handlande. Marknaden är en sådan struktur. Denna kan dock se olika ut beroende på historiskt utvecklingsstadium. Den kapitalistiska marknadsformen i det storskaliga industrisamhället har sina strukturella drag som skiljer sig från det småskaliga samhällets byteslogik. Lönearbetet som organisationsform för utförande av arbete har mycket långtgående konsekvenser för maktförhållandena i samhället. Med makt kan då förstås samma sak som i fallet med viljedefinitionen, nämligen förmågan för en individ eller en grupp att få sina egna intressen eller sin egen ståndpunkt tillgodosedd. Skillnaden består i det sätt på vilket makt utövas. I denna andra definition av makt, struktur- eller systemfallet, så är det positionen inom ramen för en struktur/ett system, och hur man förmår att utnyttja den, som blir avgörande för resultatet. Dessutom kan det konstateras att strukturer och system alltid uppbyggs av individer, varför dessa sist och slutligen är ansvariga för utfallet. Men inte desto mindre kan vi konstatera att det över tid uppträder olika system och strukturer som gynnar vissa intressen i samhället och motverkar andra. Anders Persson framhåller, att "(o)m man t ex hävdar att makt utövas genom ekonomiskt beroende, vilket bl a Karl Marx gjorde, kan samhällets historia – t ex den aktuella egendomsfördelningens framväxt och reproduktion – bli en väsentlig faktor för att förklara varför individer i vissa sociala positioner blir underordnade och andra överordnade" (Persson 1991:14).

Viljedefinitionen av makt skulle i detta fall behöva utökas med förmågan att inte bara påverka andra individer utan också befintliga strukturer. I detta sammanhang finns det anledning att lyfta fram sambandet mellan tankestrukturer och samhällsstrukturer i övrigt. Samhällsstrukturer lägger grunden för de materiella förhållandena, och dessa påverkar i sin tur de mentala bilder av samhället som vi använder oss av i vårt handlande. Det som existerar och som har stöd i befintliga samhällsstrukturer tenderar därför att dominera. Jag antar att det är dessa förhållanden som gör att vissa författare talar om ett materialitetsperspektiv.⁶ Materialiteten i sig framträder som så självklar att den framstår som bestämmande för individernas handlingar. Samhällsförändring blir därför en kamp mellan företrädare för intressen som vill bevara status quo och de som vill förändra och genomföra något nytt. Status quo-anhängare har hegemoni under ett samhälles linjära utvecklingsskede, medan förnyarna får livsrum i tider av brytning mellan ett samhällssystem och ett annat. Thomas Mathiesen talar i detta sammanhang om en balansgång som förnyarna tvingas gå: å ena sidan kan de gå för långt i sina krav på förändring, och därmed riskera utdefiniering och marginalisering, å andra sidan riskerar de indefiniering, med risk för kooptering och indragning i det befintligas maktsfär, om de är alltför lyhörda gentemot det befintligas krav.⁷ Den som vill förstå maktutövning i samhället måste därför se till den ömsesidiga växelverkan och beroendet mellan de två sidorna (jfr Mathiesen 1979: 219-24).

Skillnaden mellan viljemakt och strukturmakt ligger i var makten skall lokaliseras – till aktörernas motiv, bestämda av den fria viljan, eller till strukturernas mer tvångsmässiga drivkrafter. De har det gemensamt att de förutsätter att makten kan hänföras till bestämda faktorer inom en helhet. Thomas Mathiesen lyfter emellertid också fram en tredje förståelse av makt som bryter mot detta synsätt. Hos Michel Foucault är makten inte lokaliserad till en bestämd plats eller bestämt ställe:

For Foucault er makten ikke lokalisert noe sted; den er verken lokalisert till bestemte undertrykkende individer, grupper eller institusjoner med evne til å få andre til å følge sin egen vilje, eller avgrenset til bestemte økonomiske, politiske eller sosiale strukturer. Makten er decentralisert, den er et finmasket og oppløselig tett nett av relasjoner, den innebærer uopphørlig kamp og konfrontasjon, men løper så å si sitt løp i hver lille tråd av våre sosiale relasjoner og er nedfelt i hver fiber i våre kroppar (Mathiesen 1993: 44).

Detta innebär inte att Foucault förnekar att maktförhållanden utkristalliserar sig i maktkamp mellan grupper och klasser, men däremot att vi inte skall försöka lokalisera makten till dess traditionella boningar – såsom hos regering och statsapparat, hos kapitalet eller i den rättsliga regleringen. Det leder inte heller till ett förnekande av att strukturer av olika slag har betydelse för maktutövning. Den disciplinerande makten i samhället uppträder t ex snarare genom finmaskiga nät än uttrycks av väldefinierade apparater. Makten är allestädes närvarande, vilket gör det desto svårare att ändra maktförhållanden, förhindra maktövergrepp eller att överhuvudtaget utöva motstånd mot makt. För det man skall göra motstånd mot är ju ingenstans och överallt, och till och med en själv. Mathiesen kallar denna tredje uppfattning av makt för mikromaktperspektivet. En uppfattning om makt som också skulle kunna hänföras hit är Steven Lukes (1974). Lukes polemiserar med den weberianska viljeorienterade förståelsen av maktbegreppet. Den förutsätter att det existerar en faktiskt observerbar konflikt mellan parter. Lukes kritiserar även Dahls, liksom Bachrach och Baratz, förståelse av makt som något som utövas i beslutssituationer eller konfliktsituationer. Makt kan också, enligt Lukes, utövas genom att A påverkar B genom att bestämma hans tankar och uppfattningar, på ett sådant sätt att det inte uppstår en konflikt eller motsättning. Detta sker, menar Lukes, genom sådana processer som socialiseringsprocesser och genom medel som massmedierna. I dessa sammanhang kan makten således inte direkt hänföras till specifika aktörer eller företeelser. Steven Lukes har det gemensamt med Foucault att han betonar att makten över sinnena är viktig, och att denna är diffus.

Lukes menar dessutom att man måste placera in makten i ett tidssammanhang. Anders Persson har också kritiserat traditionella maktuppfattningar för att utesluta det historiska och biografiska sammanhang som den korta sekvensen av orsak och verkan återspeglar (Persson 1991: 10). Om vi vill ta reda på varför en aktör, A, förmår att utöva påverkan på en annan aktör, B, så måste vi ta reda på vad detta beror på – t ex B:s biografi eller maktrelationens historia. Vi måste dessutom ha en uppfattning om i vilket strukturellt sammanhang handlandet ingår, d v s inom vilket system och hur detta gestaltar sig i den tidsmässiga eller rumsliga situation som studeras. ”En fullständig förståelse av makt trenger alle perspektiver: Viljesmaktperspektivet, både i dets vekt på påviselige og skjulte beslutninger, strukturmaktperspektivet och mikromaktperspektivet” konkluderar Thomas Mathiesen. Han framhåller även att det inte är tillräckligt att studera

dessa förhållanden vart och ett för sig; maktens tre hörn, menar Mathiesen, lever i en ständig växelverkan med varandra och kan inte tänkas utan varandra.

Normanalys

Genom maktanalysen, sådan den framställts av Mathiesen, har vi tagit flera steg i riktning bort från kausalanalysens strävan efter att renodla orsak och verkanrelationer i förklaringen av mänskligt handlande. Det är en mer sammansatt bild som framträder, där det finns flera "hörn" eller dimensioner som måste fogas samman för att man skall kunna förstå ett visst handlande. På detta sätt ökar våra möjligheter att väga in de olika faktorer som kan tänkas göra sig gällande i förklaringen av en handling likt den den 11:e september 2001. Maktbegreppet tycks dock mera vara ett samlingsbegrepp för den företeelse i samhället som innebär att vissa har större förmåga eller möjligheter att påverka än andra – antingen det nu handlar om enskilda eller grupper av människor eller företag, stater eller vad vi nu väljer att fokusera. Maktbegreppet tycks därför vara ägnat till att ackumulera kunskap om påverkansprocesser, inte om mänskligt handlande som sådant. Det duger därför knappast som grund för en handlingsteori, även om den ger oss en teoretisk förståelse och metodologiska anvisningar och har sin självklara plats inom en normanalys.

Om vi försöker överföra resonemanget kring maktbegreppet till handlingsområdet generellt, finner vi att en handling baserar sig på en vilja, en aktör vill åstadkomma något. Men detta är inte tillräckligt. Aktören måste också ha kunskap om hur denna handling, som han alltså har intentionen att utföra, skall genomföras. Kunskap är makt, heter det. Slutligen måste aktören ha de faktiska möjligheterna att genomföra handlingen. Dessa tre aspekter ger upphov till tre dimensioner av handlingsbegreppet. Ser vi närmare på dessa tre dimensioner kan vi notera paralleller med maktbegreppet, även om överensstämmelsen inte är fullständig. Den första dimensionen, viljedimensionen, har med motiven bakom handlingen att göra och överensstämmer helt med maktbegreppets huvudfokus. Den andra dimensionen i handlingsbegreppet berör kunskapen, den individuella förmågan att utföra en viss handling. Detta har släktskap med mikromaktens aspekter, även om parallellen haltar. Den tredje aspekten av handlingsbegreppet, som har med de faktiska möjligheterna att göra, överensstämmer med struktureller systemaspekten i maktbegreppet – d v s tanken att systemen och deras strukturella uppbyggnad verkar som premissleverantör till aktörerna och deras vilje-

och kunskapsinnehåll. Vi kan tala om den tredje dimensionen i termer av system-möjligheter.

Det gäller nu att söka efter ett begrepp som kan tänkas rymma dessa tre aspekter. Det begrepp som närmast föregår en handling är norm. En norm innebär just en handlingsanvisning. Om vi använder normen som analytiskt begrepp, d v s som ett uttryck för det som föregår en handling, innebär det inte att vi betraktar allt mänskligt handlande som normstyrt. Men vi kan säga att allt handlande som är normstyrt låter sig förklaras av en normanalys, d v s en analys av vad som konstituerar normen, normsystemet, den normativitet som gör sig gällande, etc. Detta gäller oavsett om normen och norminnehållet är medvetet för aktören vid handlingstillfället eller ej. Är inte aktören medveten så kan ändå normbegreppet ligga till grund för en rekonstruktion av handlingsbetingelserna. Som analytiskt redskap är inte heller normbegreppet nödvändigtvis något som omfattar en större mängd människor. En norm kan vara individuell och utgå från det egna samvetet eller den kan vara allmänt omfattad. I det förstnämnda fallet är norminnehållet oftast påtagligt och medvetet för aktören, medan aktören i det sistnämnda fallet kan vara helt omedveten om vad som konstituerar normen. I själva verket kännetecknas en norm, enligt en vanlig definition, just av att vara något som tillämpas mekaniskt och omedvetet.⁸ I dessa fall fyller normanalysen funktionen att rekonstruera norminnehållet och därmed handlingsförutsättningarna.

Normbegreppet har två sidor. Dels representerar det en faktiskt förekommande företeelse, normer i samhället, och dels kan det brukas som analytiskt instrument för att rekonstruera vad som ligger bakom en handling. Normbegreppet speglar därmed också rättssociologiämnets dubbla natur av att vara både ett rättsvetenskapligt och ett samhällsvetenskapligt ämne. Om vi uppfattar eller fäster avseende vid normen som faktisk företeelse, om vi således studerar normer i samhället, är vi intresserade av normteorier. Dessa kan vara normativa, d v s föreskrivande, till sin karaktär, såsom inom teologi, moralteori och juridik. De kan också vara empiriska, d v s deskriptiva till sin karaktär. Man är då intresserad av kunskap om den faktiska förekomsten av normer i samhället, vilken betydelse dessa har och i vilka sammanhang de uppträder. Rättsnormer är den mest elaborerade formen av normer. De är bearbetade, artikulerade och omgärdade av en särskild (jurist)profession. Det finns således mycket att lära i förståelsen av normers uppbyggnad från kunskapen om rättsliga normer. Rättsnormer är sociala, ekonomiska, tekniska, moraliska eller andra normer som upphöjts till rätts-

regler genom särskilda procedurregler. Det innebär att kunskap om normer i allmänhet, något som tillhör rättssociologiämnets kärna, är av central betydelse för förståelsen av hur rättsregler både skall tolkas, förstås och uppfattas. Som förmedlare av normteori har rättssociologiämnets således en rättsvetenskaplig sida. Som analytisk företeelse lägger normbegreppet grunden för en handlingsteori. Den vetter därmed mer åt det samhällsvetenskapliga hållet. Det är den aspekt som denna artikel handlar om.

Jag har i en bok om *Normvetenskap* utvecklat normbegreppet som analytiskt redskap inom ramen för vad jag kallar för normmodellen. Den utgår från att normen, liksom handlingen, vilar på tre förutsättningar: Vilja och värderingar (V), kunskap och kognition (K) samt system- och strukturmöjligheter (SM). Det går inte att förstå handlande, och inte heller en norms uppbyggnad, om man inte ser till alla dessa dimensioner samtidigt. Normbegreppet utgör således ett slags mellanbegrepp, som samlar de bakomliggande förutsättningarna för en aktuell eller potentiell handling. Inom juridiken talar man om äganderättsbegreppet som ett mellanbegrepp, vars funktion är att underlätta kommunikationen. Istället för att behöva räkna upp och härleda samtliga de omständigheter som konstituerar äganderätt i det särskilda fallet, så kan man genom användning av begreppet uttrycka bestämda normativa kvaliteter. Skillnaden mellan äganderättsbegreppet och normbegreppet är dock att medan äganderätten, såsom ingående i en normativ disciplin, juridiken, implicerar bestämda normativa konsekvenser, så är normbegreppet, såsom ingående i ett empiriskt och samhällsvetenskapligt sammanhang, relaterat till de generella dimensioner som verkar bestämmande på en handling.

En handling balanserar alltid – medvetet eller omedvetet - mellan viljans fria uttryck och de (system)krav som gör sig gällande i ett visst samhälleligt sammanhang. I båda fallen förutsätter handlingen förmågan och kunskapen hos det handlande subjektet att utföra den handling som eftersträvas. Utvecklingen av denna förmåga är i sin tur påverkad av de individuella och/eller kollektiva förutsättningar som samhällets utvecklingshistoria består med. Enkelt uttryckt kan man säga att systemen och viljan konkurrerar om att påverka kognition och kunskap. Här finns det anledning att knyta an till Jürgen Habermas (1987) distinktion mellan system och livsvärld, liksom till Berger och Luckmanns åtskillnad mellan den primära och den sekundära socialisationens olika innehåll och funktioner.

Som analytiskt instrument fungerar normbegreppet som en slags *screening*

device, något som vägleder sökandet efter relevanta förklarande faktorer till att en handling eller ett befintligt normsystem har den bakgrund det har. Poängen med att laborera med ett normbegrepp som analytiskt instrument är att det sammanfattar handlandets förutsättningar. Norm är därmed inte ett samlingsbegrepp för en utfallsvariabel, såsom maktbegreppet, utan ett begrepp där handlandets förutsättningar smälter samman och får sin förklaring i det särskilda fallet eller mer generellt, beroende på normens utbredning. Även om handlandets förutsättningar i en viss mening kan betraktas som oändliga, så låter de sig sorteras under någon av de tre dimensioner som nämnts. Detta utesluter naturligtvis inte att handlande kan förstås med andra utgångspunkter. Den inriktning som normmodellen uttrycker gör det möjligt att på ett meningsfullt sätt systematisera kunskap och erfarenheter om handlingar. Fördelen med modellen är att den på en och samma gång gör det möjligt att beakta såväl ett aktörs- som ett system- eller strukturperspektiv.

Normbegreppet skiljer sig också från kausalanalysen i det att den inte räknar med att olika faktorer tillsammans förklarar en handling eller ett skeende, utan att detta vilar på den specifika kombinationen av de tre förhållanden, dimensioner, som konstituerar normen. Man kan säga att normanalysen ersätter kausalanalysen som förklaring av orsak och verkan-relationer i samhället. Själva normanalysen som handlingsförståelse måste ske i två steg. I det första steget följer man upp vilka faktorer som gör sig gällande inom ramen för var och en av normens tre dimensioner. Viljan hänger samman med vilka värden som individen omfattar och vilka drivkrafter som gör sig gällande, d v s motiven för handlandet. Dessa drivkrafter kan i sin tur föras tillbaka till olika motivationssystem, alltifrån människans inre samvete till moral och etik och andra yttre påverkanssystem, såsom religion och andra ideologier. Ekonomiska överväganden kopplade till egoistiska motiv, liksom handlande utifrån solidaritet med andra människor, är andra exempel på möjliga drivkrafter. Vad som gör sig gällande i det särskilda fallet är en empirisk fråga. Normmodellens funktion är att peka ut vilken typ av analys som är relevant för att förstå mänskligt handlande i ett normperspektiv.

När det gäller den andra komponenten, kunskap, är kognitionsbegreppet centralt. Kunskap är beroende av hur vi ser och uppfattar världen. Här gör sig bl a skillnader ifråga om genus, etnicitet och utbildning gällande, men också vilken position man har i samhället när man handlar. Kvinnoforskningen har pekat

på hur kunskapen präglas av kön (Widerberg 1995). Inom området Internationell migration och etniska relationer har vi på senare tid lärt oss hur beroende vår syn på kunskap är av etnisk och kulturell tillhörighet.⁹ Att utbildning är av betydelse för kunskap är närmast självklart, men här har synen på kunskap delvis förändrats på senare tid. Kunskap är inte bara en fråga om teoretisk skolning utan något mycket mer. Det rör sig såväl om kommunikativ och social kompetens som om annan skyst kunskap (Rolf 1995).

Den tredje normförutsättningen hänger samman med de system- och strukturförhållanden som gör sig gällande i det särskilda fallet. Normer brukar inom sociologin förknippas med sociala förhållanden. De uppträder i och präglas således av det sociala system inom vilket normerna förekommer. Men normer hör också hemma inom andra system. Även det ekonomiska systemet ger upphov till normer som vägleder handlandet. Dessa normer hämtar i och för sig sin normativitet från kognitiva förhållanden, men det ändrar inte normens funktion som handlingsanvisning. Moraliska och andra normer inom viljedimensionen har en renodlat normativ karaktär. De vilar på uttalanden som ”du skall icke” eller ”jag vill”, medan det ekonomiska systemets normer utgår från en viss kunskap om hur de ekonomiska förhållandena gestaltar sig i det särskilda fallet. De baserar sig på kunskap om hur det ekonomiska systemet fungerar och utgår från uttalanden av typen: ”Med tanke på x och y, så är det ekonomiskt bästa (klokast, etc) att handla på det och det viset”.

Det förhåller sig på samma sätt med det tekniska systemets normer. Dessa faller tillbaka på kunskap om naturlagarna och hur dessa uppträder i olika sammanhang. Det må gälla tyngdlagen och dess implikationer i olika hänseenden eller kunskap om det fysiska eller biotiska systemets betydelse i hållfasthetshänseende och motsvarande. Människan har än så länge utvecklat en rad normer som hänger samman med exploateringen av naturen för tillgodoseende av mänskliga behov. Däremot har vi inte kommit så långt när det gäller bevarandet av naturen och skyddet för naturens reproduktion och hållbarhet. Systemvillkoren är i sin tur bestämda av strukturella faktorer, såsom naturlagarna inom de naturliga systemen och marknaden inom det ekonomiska systemet. Även det politiska systemet har en strukturell uppbyggnad, representativ eller direkt demokrati, diktatur, centralism, decentralism, etc.

De aspekter av normmodellen som vi nu talat om berör frågan om vilka poler hos normen och deras respektive innehåll som är med och bestämmer handlan-

det. Det är det första steget i normanalysen, som således innebär en kartläggning av relevanta faktorer i det särskilda fallet. Det andra steget består i att undersöka hur de olika polerna är relaterade till varandra. Det sker nämligen en ömsesidig påverkan mellan normens förutsättningar i själva normbildningsprocessen. Viljan och värdet påverkar vad som blir relevant kunskap, vad vi letar efter. Samtidigt är kunskap relaterad till och beroende av systemen och systemvillkoren. Det finns en grundläggande skillnad, som antydde ovan, i frågan om vad som är kunskap: å ena sidan ett vilje- eller ett livsvärldsperspektiv, å andra sidan ett systemperspektiv. Vi kan likna det vid den skillnad som Berger och Luckmann framhöll mellan den primära socialisationens värdering och syn på kunskap och den sekundära socialisationens professionella färdigheter (Berger & Luckmann 1966). Kognition kan vara relaterad både till det kulturella och det professionella planet. Influenserna för kunskapsutvecklingen kan komma från båda polerna, såväl från viljan som från systemet och strukturen. I det förstnämnda fallet är det den primära socialisationens kulturella uppfattningar som påverkar kognitionen, medan det i det sistnämnda fallet är den systembundna, professionellt elaborerade kunskapen som bestämmer kognitionen och kunskapskomponenten. Till stöd för den systembundna kunskapen har olika vetenskaper utvecklats, vilka efterhand har specialiserats alltmer. I en tid med tilltagande motsättningar mellan system och livsvärld, i Habermas mening, finner man måhända förklaringen till att vetenskapen i allt högre grad ifrågasätts.

Cirkeln i normmodellen sluts av att systemvillkoren i sin tur har konsekvenser för vilka värden och drivkrafter som gör sig gällande i samhället i stort. Som exempel kan hänvisas till de normativa implikationerna av begreppet hållbar utveckling.¹⁰ Det är knutet till och överbestämt av de naturliga systemen och har som sådant konsekvenser för vilka värden som skall föras fram och vilken typ av kunskap som krävs. Man kan uttrycka det som att systemen, och de möjligheter dessa ger upphov till, fungerar som selektionstryck på normens V- och K-egenskaper. Det blir vissa normer som tillåts växa fram, medan andra inte får tillräcklig grogrund. För att en norm skall etableras, och därmed en handling i överensstämmelse härmed, måste viljekomponenten stå i överensstämmelse med de villkor som systemet ifrågasätter tillhandahåller.¹¹

Det tredje och sista steget i normanalysen, som samtidigt är det mest avgörande, består i att relatera, väga in och värdera de olika dimensionernas faktorer i det särskilda fallet för att få en förståelse för normens innehåll, d v s vad som

bestämt handlandet. Det är detta som skiljer normanalysen från t ex en multi-faktoriell kausalanalys. Här lägger man tyngdpunkten i förklaringen på den kombinatoriska effekten av de förhållanden som gör sig gällande. En faktor eller dimension är inte ensam avgörande. Dess betydelse i det särskilda fallet kan bara fås genom att relateras till övriga faktorer. Betydelsen varierar mellan de olika dimensionerna, så att en faktor kan dominera i något skede eller i någon situation, medan i en annan situation den samlade verkan är mer svärfångad. Om t ex, såsom i vår tid, olika system- och strukturkomponenter är dominerande för handlandet, så kan det inte förstås på ett tillfredsställande sätt, med mindre än att man analyserar varför den kulturellt präglade livsvärldsförståelsen spelar så liten roll. Det som förklarar handlandet är lika mycket undertryckandet av viss typ av kunskap som premieringen av annan kunskap. Samma sak gäller för de drivkrafter som gör sig gällande. Det krävs en helhetssyn för att få tag på relevanta faktorer.

Fördelen med normmodellen som analysredskap är att normbegreppet har gränssytor mot alla de relevanta kunskapsfält som vetenskapen har uppsplittrats på. Det gör det möjligt att beakta kunskap från olika håll i förståelsen av en handling. Det blir inte bara de sociala relationerna som beaktas, utan också de systembundna förutsättningar som det moderna samhället givit upphov till. I vår tid av byte av samhällsspår, från det övermogna industrisamhället till det ännu prematura informationssamhället, finns det behov av en syntetiserande vetenskaplig ansats. Det behövs en vetenskap som förmår att sätta samman de specialiserade kunskapsfragment som de reduktionistiska vetenskaperna levererat.¹² Normmodellen har fördelen att den öppnar upp för en sådan syntetisering av kunskap.

Normmodellen innebär att man ekvivalerar all information till att bli mottaglig och kommunicerbar i termer av normer, dvs handlingsanvisningar. Det är samma strategi som ekonomerna använder sig av när de översätter allt och alla till den ekonomiska parametern, pengar. Nackdelen med den strategin är att den tvingar in händelser i en tolkningsram som inte alltid känns relevant. Den ger emellertid stort handlingsutrymme och skänker den ekonomiska vetenskapen hög status. Normen som begrepp har fördelen att den ekvivalerar på respektive kunskaps- eller praxisfältets egna premisser. Den fungerar därigenom som ett slags mellanbegrepp, en transformator, från informationens ursprungliga systemtillhörighet till den gemensamma spelplan som normmodellen sätter upp. När vi etablerat kunskapen i normens dimensioner blir den kompatibel och åtkomlig för

sammansmältning på lika förutsättningar. Den gör det därmed möjligt att tilldela normens dimensioner olika numeriska värden, vilket således också gör det möjligt att genomföra kvantitativa analyser och systemvetenskapliga bearbetningar. Normmodellens samhälleliga förankring kan därmed bidra till att ersätta spelteorins hypotetiska och teoretiska spekulationer med empirisk hårdvara. Nackdelen är att den omedelbara precisionen uteblir i den kunskap om handlingar i normativa termer som normmodellen initialt genererar. Det kommer att ta tid att ackumulera det kunskapsunderlag om normer som krävs för att vi på ett säkrare sätt ska kunna bedöma sannolikheten för olika normers, inklusive rättsreglers, överlevnadsvärde och verkningkraft.

Det är först genom att systematisera erfarenheter i normmodellens termer som vi kan nå mer hållfast kunskap. Först då kan normanalysen gå från förståelse i det enskilda fallet till mer generella teorier om vad som ligger bakom olika handlingar. Fördelen med modellen är att den gör det möjligt att ackumulera kunskap som hittills varit splittrad, och därför av begränsad praktisk och teoretisk betydelse. Det är först när detta skett som vi kan förväntas få ett rimligt svar på den fråga vi ställde inledningsvis, om vad som kan förklara attacken på *World Trade Center* den 11:e september 2001 – eller, för den delen, svaret på den mer vardagliga frågeställningen om vad som ligger bakom en sjukskrivning, de ökade ohälsotalen och de därmed ökande sjukvårdskostnaderna.

Händelsen den 11:e september har således en dimension som handlar om vilja och värderingar, vilka lägger grunden för de drivkrafter som ligger bakom själva handlingen. I det aktuella fallet kan förklaringen i detta hänseende sannolikt sökas i kollektivt färgade, religiösa och politiska, ideologier. Det är hit som viljedimensionen i vart fall spontant leder oss i sökandet efter motiv. Men det är knappast en förklaring av vad som utlöste handlingen. Motiven och drivkrafterna för handlandet har funnits där länge, och har tidigare tagit sig uttryck i liknande om än inte så dramatiska händelser. Handlingen framstår närmast som teknikdriven. Det vill säga: utan den informationsteknologi som vuxit fram under de senaste tio åren hade aldrig en terrorattack av denna storleksordning, och med denna precision, kunnat ske. Denna kunskap har sin bakgrund i en teknikutveckling som i sin tur ligger bakom den ekonomiska maktposition, och därmed den politiska hegemonin på ett globalt plan hos det land som var föremål för attack, USA. Men poängen är att kunskapen i händerna på motståndarna kan vridas till sin motsats. En och samma tekniska kunskap får, beroende på vilken

kombination den har med övriga dimensioner, olika normativa och därmed handlingsmässiga konsekvenser. Jag vill argumentera för att normanalysen är ett fruktbart sätt att analysera händelserna på, och vill även ge en fingervisning om hur en sådan normanalys kan se ut.

De faktiska möjligheterna att handla bestäms av system och strukturer, vilka har bidragit till en teknikutveckling som påverkat kunskapsdimensionen – och det på ett sådant sätt att det varit möjligt att släppa fram viljan hos de enskilda individer och grupper som ligger bakom attentaten. Resultatet är en handlingsinriktning som ingen tidigare kunnat föreställa sig, men som numera får betraktas som en normativ realitet.

Det är de tre dimensionerna *tillsammans* som måste beaktas i det särskilda fallet och i den särskilda situationen, inte var och en för sig.¹³

Noter

¹ *Tidskrift för rättssociologi* 1983/84 Nr. 4 s 295 ff, samt 1985, Nr 1. Se Hydén (1983/84), Hermerén & Nilstun (1985) samt Hydén (1985b).

² MURA-projektet finansierades gemensamt av dåvarande Arbetarskyddsfonden, Forskningsrådsnämnden och Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

³ Se den svenska Maktutredningens slutbetänkande, SOU 1990:44, s.17. För en översikt om olika perspektiv på makt, se Olof Petersson red. (1987) *Maktbegreppet*.

⁴ Se Håkan Hydén (1985a), där jag analyserar medbestämmandelagen i dessa termer. Om betydelsen av maktindelning, se Lars D. Eriksson (1998) *Maktindelning, intressen och social förändring*.

⁵ Thomas Mathiesen, *Makt og motmakt*, Pax forlag: Oslo 1982.

⁶ Thomas Mathiesen (1980) *Rätt, samhälle och politisk handling*. Se också Dag Österberg (1991), som använder begreppet "sociomaterialitet".

⁷ Thomas Mathiesen (1971) *Det uferdige*. Se även Mats Beronius (1986), där Beronius talar om maktutövning i termer av inneslutning och uteslutning.

⁸ Se t ex Jon Elster, *The Cement of Society*, Cambridge, 1989

⁹ Se t ex Erik Olsson red. (2000) *Etnicitetens gränser och mångfald*.

¹⁰ Se utförligare resonemang härom i Håkan Hydén (red), *Rättssociologiska perspektiv på hållbar utveckling*, Lund Studies in Sociology of Law, nr 8, 1999

¹¹ Man kan likna samhället vid spel. Om man vid en viss tidpunkt håller på att spela ett visst spel, så överbestämmer spelets konstruktion vilken inriktning olika normer kommer att ha. Talcott Parsons har uttryckt det på följande sätt: "Through this process, social actors come to want to do what the institutionalized normative patterns require them to do" (hämtat ur Heritage 1984).

¹² Se t ex Ulrich Beck (1995) *Att uppfinna det politiska. Bidrag till en teori om reflexiv modernisering*.

Beck är där mycket kritisk mot sociologins bristande förmåga till förnyelse. En av de få sociologer som verkligen har bidragit med något nytt i detta sammanhang är den spanskfödde Berkeley-professorn Manuel Castells, bland annat genom sina tre band om *Informationsåldern* (1999-2000).

¹³ Den analys som kortfattat skisseras här avslutningsvis bygger på vissa bestämda, allmänt omfattade, antaganden om misstänkta personer och motiv bakom handlingarna. Om dessa antaganden är felaktiga förändras naturligtvis slutsatserna, men inte analysgången. Normativa slutsatser förutsätter alltid att man kontrollerar, i meningen har kunskap om, de faktiska omständigheter som gör sig gällande i en viss situation. För normmodellen gäller på motsvarande sätt att tillförlitligheten i empiriska (in)data är avgörande för slutsatsernas kvalitet.

Referenser

- Aubert, V., T. Eckhoff & K. Sveri (1952) *En lov i søkelyset: sosialpsykologisk undersøgelse av den norske hushjelpsbehov*, Oslo: Akademisk forlag
- Barnes, B. (1988) *The Nature of Power*, Cambridge: Polity Press
- Beck, U. (1995) *Att uppfinna det politiska: bidrag till en teori om reflexiv modernisering*, Göteborg: Daidalos
- Berger, P. & T. Luckmann (1966) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London: Penguin
- Beronius, M. (1986) *Den disciplinära maktens organisering: om makt och arbetsorganisation*, Lund: Arkiv
- Castells, M. (1999-2000) *Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur*, bd.1-3, Göteborg: Daidalos
- Dahl, R.A. (1961) *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven, Conn.: Yale University Press
- Edlund, C. et al. (1983): *Utvärderingsforskning: kartläggning av forskningsläget*, Lund: Studentlitteratur
- Elster, J. (1989) *The Cement of Society: A Study of Social Order*, Cambridge: Cambridge University Press
- Eriksson, L.D. (1998) *Makt delning, intressen och social förändring*, Helsinki: Helsingfors universitet
- Habermas, J. (1987) *The Theory of Communicative Action, Vol.2, Lifeworld and System: The Critique of Functionalist Reason*, Cambridge: Polity Press
- Heritage, J. (1984) *Garfinkel and Ethnomethodology*, Cambridge: Polity Press
- Hermerén, G & T. Nilstun (1984) "Hydén och kausalanalysen", *Tidskrift för*

- rättssociologi*, vol.2, nr.1: 59-62
- Hernes, G. (1975) *Makt og avmakt: en begrepsanalyse*, Bergen: Universitetsforlaget
- Hydén, H. (1983/84) "Kausalanalys – den endimensionella förklaringsmodellen", *Tidskrift för rättssociologi*, vol.1, nr.4: 295-306
- Hydén, H. (1985a) *Arbetslivets reglering*, Lund: Studentlitteratur
- Hydén, H. (1985b) "Kausalsamband men inte kausalanalys", *Tidskrift för rättssociologi*, vol.2, nr.1: 63-66
- Hydén, H. red. (1999) *Rättssociologiska perspektiv på hållbar utveckling*, Lund: Lund Studies in Sociology of Law, nr.8.
- Lukes, S. (1974) *Power: A Radical View*, London: Macmillan
- Mathiesen, T. (1971) *Det uferdige: bidrag til politisk aksjonsteori*, Oslo: Pax forlag
- Mathiesen, T. (1979) *Ideologi og motstand: elementer til en politisk strategi*, Oslo: Pax forlag
- Mathiesen, T. (1980) *Rätt, samhälle och politisk handling*, Stockholm: Norstedts
- Mathiesen, T. (1982) *Makt og motmakt*, Oslo: Pax forlag
- Mathiesen, T. (1993) *Makt og medier: en innføring i mediesosiologi*, Oslo: Pax forlag
- Nilstun, T. & G. Hermerén (1984) *Utvärderingsforskning: kausalanalys*, Lund: Studentlitteratur
- Olsson, E. red. (2000) *Etnicitetens gränser och mångfald*, Stockholm: Carlsson
- Persson, A. (1991) *Maktutövningens interna dynamik: samspel och motsättningar i skola och lönearbete*, Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet
- Petersson, O. red. (1987) *Maktbegreppet*, Stockholm: Carlssons
- Rolf, B. (1995) *Profession, tradition och tyst kunskap: en studie i Michael Polanyis teori om den professionella kunskapens tysta dimension*, Nora: Nya Doxa
- SOU 1990: 44, *Demokrati och makt i Sverige: Maktutredningens huvudrapport*, Stockholm: Allmänna förl.
- Stjernquist, P. (1973) *Laws in the Forests: A Study of Public Direction of Swedish Private Forestry*, Lund, Acta Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis
- Weber, M. (1983) *Ekonomi och samhälle: Förståendesociologins grunder* bd.1, Lund: Argos
- Widerberg, K. (1995) *Kunskapens kön: minnen, reflektioner och teori*,

Stockholm: Norstedts

Österberg, D. red. (1978) *Handling og samfunn: sosiologisk teori i utvalg*, Oslo: Pax forlag

Österberg, D. (1991) *Sociologins nyckelbegrepp och deras ursprung*, Göteborg: Korpen

Abstract

How to Understand an Action – From Causal Analysis to Norm-analysis

In order to explain and understand actions, one has to find concepts that are sufficiently encompassing to make room for every aspect of underlying causes. Since norms govern and guide behaviour, whether it be social, economic, political/administrative or technical behaviour, the concept of “norm” has this capacity. In this article, the author argues for, and gives an exposition of, what he calls norm-analysis. Causal analysis is used as a point of contrast, and analyses of power as a point of departure, in elaborating the characteristics of norm-analysis. It is argued that the proposed concept of “norm” has several advantages when it comes to understanding and explaining human action. The concept has three dimensions: (a) will and values, (b) knowledge and cognition, and (c) systemic possibilities for action. The three dimensions cover different aspects of human actions and behaviour, but the main point is that explanations of human action should be conceived in terms of a combinatory effect of these different dimensions. The norm model is not a theory but a kind of screening device in order to sort out relevant facts in a case. It thereby lays the foundation for a theory of action.

Keywords: Norm-analysis, power analysis, causal analysis

Kulturellt utbyte eller billig arbetskraft? - au pair i Sverige

AV ELLINOR PLATZER

Från att i det närmaste ha varit obefintlig från slutet av 1960-talet började efterfrågan på huslig arbetskraft öka i Sverige i mitten på 1980-talet.¹ Några år senare startade den så kallade pigdebatten. Nationalekonomen Anne-Marie Pålssons förslag² om skattesubventionering av hushållstjänster betydde startskottet för en intensiv debatt med ideologiska undertoner.

Många som har förespråkat ett system med hushållstjänster³ har hävdats att detta skulle kunna minska statens utgifter – arbetslösheten var hög i början av 1990-talet och omfattningen av svart arbete stor. Att på detta sätt skapa nya arbetstillfällen och förvandla svarta arbeten till vita, antogs kunna bereda i synnerhet invandrare tillfällen till reglerade anställningar⁴ (Diaz 1996:349ff). Den grupp Pålsson hade i åtanke när hon formulerade sitt förslag om subventionerade hushållstjänster var de ”lågproduktiva”, det vill säga unga utbildade människor och de som av ålders- eller sjukdomsskäl inte anses tillräckligt produktiva för att vara attraktiva på den reguljära arbetsmarknaden (Pålsson 1994:85 ff).⁵

Den låga nativiteten var ytterligare en aspekt som aktualiserade frågan om hushållstjänster. I likhet med många andra länder i Europa är födelsetalen i Sverige så låga att de anses utgöra ett problem. Detta har föranlett en diskussion om olika metoder för att öka kvinnors möjligheter att förena föräldraskap med lönearbete. En sådan lösning skulle vara hushållstjänster men på grund av de jämförelsevis höga skatterna och frånvaron av en låglönesektor i Sverige har det hävdats att de

Ellinor Platzer är doktorand i sociologi vid Växjö universitet. Bland hennes publikationer finns den snart utkomna "Genuskontrakt och social differentiering. Om karriärfamiljers efterfrågan på hushållstjänster" i en antologi som utges av Studentlitteratur.

flesta inte har möjlighet att köpa dessa tjänster. Vid sidan av kravet på en generell sänkning av skattenivåerna skulle därför en skattesubventionering, enligt förespråkarna, vara en lösning.

Trots två statliga utredningar⁶ under 1990-talet, som båda förespråkade skattesubventionerade hushållstjänstesystem, togs inga beslut i riksdagen. Frågan var alltför känslig. Motståndet var särskilt starkt inom fackförbunden och i det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Jämförelser gjordes med den tid när pigor slet ut sina kroppar i överklassens hushåll⁷ och man hävdade att en återgång till ett system med huslig arbetskraft skulle leda till att grupper längst ner i den sociala hierarkin återigen skulle utsättas för utsugning och förtryck. Debatten kom därför mer att handla om huruvida det överhuvudtaget skulle vara acceptabelt att köpa hushållstjänster.⁸

Även om hushållstjänsterna framställdes som lösningen på problemet med den svarta arbetskraften och den höga arbetslösheten var detta främst kopplat till den samhällsekonomiska nyttan och mellanskikhushållens önskemål snarare än omtanke om de behov som arbetskraften kan tänkas ha. Detta gick sannolikt stick i stäv med de jämlikhets- och jämställdhetssträvanden som präglat en stor del av 1900-talets partipolitiska arbete i Sverige. En viktig förklaring till att pigdebatten uppstod är således frågans starka koppling till klass, genus och etnicitet.⁹

Trots frånvaron av beslut i frågan utförs avlönat hushållsarbete idag i en mängd olika former. I Sverige är de vanligaste formerna städhjälp ett par timmar i veckan och barnpassning. Fönsterputsning vill allt fler ha hjälp med, medan betalt trädgårdsarbete än så länge sker undantagsvis och detsamma gäller inköp av dagligvaror. Det har börjat förekomma så kallade livsstilstjänster som går ut på att man betalar en person för att denna ska arrangera middagar, köpa presenter, boka semesterresor, leta upp hantverkare, dekorera hemmet och liknande. De uppräknade tjänsterna utförs vanligtvis av en så kallad *live-out*, det vill säga en person som inte bor i sin arbetsgivares hushåll och som ofta har flera arbetsgivare under en och samma dag. På många andra håll i världen däremot, till exempel i flera sydeuropeiska länder¹⁰, är det vanligt att hushåll har en *live-in*, en anställd som bor i sin arbetsgivares hem.

Hushållsarbete har av tradition utförts gratis av kvinnor – fruar, mödrar, döttrar, systrar – och det kan därför finnas ett visst motstånd mot att börja betrakta det som ett lönearbete. Det är en av förklaringarna till att priskänsligheten inom hushållstjänstesektorn är stor.¹¹ Om man överhuvudtaget kan tänka sig att beta-

la bör det i så fall inte handla om några stora summor. De flesta är inte beredda att betala mer än mellan 60 och 70 kronor i timmen för en städtjänst.¹² Uppfinningsrikedomen har varit stor för att få ner hushållens kostnader och den vanligaste lösningen är att köpa tjänsterna på den svarta marknaden.¹³ Det finns också vita hushållstjänster och det mesta tyder på att dessa har ökat under senare år. En typ av lösning är att bostadsföretag erbjuder de boende hushållstjänster till reducerat pris. Det är dessutom relativt vanligt att stora företag erbjuder sina högst värderade anställda hushållstjänster som löneförmån.¹⁴ Som en följd av detta har ett antal nya tjänsteföretag bildats, vars verksamhet liknar personaluthyrning.

Denna artikel gör ett nedslag i hushållssektorn och tittar närmare på en effekt av den allt större efterfrågan på huslig arbetskraft i Sverige, nämligen framväxten av ett au pair-system. Denna verksamhet är utåt sett inte kopplad till den ordinarie arbetsmarknaden och arbetet utförs under andra villkor än i arbetslivet generellt, bland annat eftersom det är fråga om *live-ins*, men mycket tyder på att det är efterfrågan på huslig arbetskraft som ligger till grund för att verksamheten har uppstått. Ett syfte är därför att undersöka vilken betydelse karriärhushållens genusarbetsdelning och livsform kan ha för efterfrågan på huslig arbetskraft i allmänhet och au pair i synnerhet. Ytterligare ett syfte är att ta reda på vad som döljer sig bakom beteckningen au pair¹⁵ och få en bild av hur den formella regleringen av verksamheten fungerar i praktiken. För att uppnå detta syfte undersöks omfattningen av au pair-verksamheten i Sverige, hur den är rättsligt reglerad samt hur rekrytering och förmedling går till.

Det material som ligger till grund för artikeln är uppgifter och statistik från migrationsverket samt information från ett företag i västra Sverige som har specialiserat sig på att förmedla au pair från Östeuropa till Sverige. De rättsliga dokument som reglerar au pair-verksamheten har använts som källa och likaså sex intervjuer med lika många personer (fem män och en kvinna¹⁶) som själva anlitar au pair. Vad gäller uppgifter om hushållstjänstemarknaden generellt i Sverige är dessa framtagna under arbetet med författarens avhandlingsprojekt i sociologi och bygger bland annat på intervjuer med anställda och arbetsgivare på hushållstjänstemarknaden.

Bakgrund

Au pair-verksamheten har under lång tid varit en möjlighet för unga svenska kvin-

nor att åka till exempelvis USA, England, Tyskland eller Frankrike för att lära känna ett annat land och dess kultur samt förbättra sina språkkunskaper. En underliggande tanke är att den familj som är au paires värd ska ta hand om gästen som om hon vore en familjemedlem. Som motprestation ska au paires hjälpa till med lättare hushållsarbete och i många fall ta hand om familjens barn. I Sverige förekom knappast någon au pair-verksamhet alls före mitten på 1980-talet. Vid denna tid, när efterfrågan på hushållstjänster generellt började stiga, uppstod även en efterfrågan på au pair. Då var det främst fråga om unga kvinnor från Filippinerna som rekryterades.¹⁷ I samband med att Östeuropas gränser öppnades omkring 1990 började emellertid nya etniska grupper söka sig till Sverige och antalet au paires steg också. Idag ligger antalet ansökningar om uppehållstillstånd för au pair i Sverige på nästan tusen varje år och det finns en viss tendens till ökning. 53 länder är representerade. 2001 kom närmare 200 au paires från Estland, ca 80 från Litauen, drygt 60 från Polen och från Lettland, omkring 40 från Ryssland och från Ukraina, 35 från Rumänien och nästan 30 från Marocko. Bland övriga länder med relativt stort antal ansökningar kan nämnas Filippinerna, USA och Vitryssland (Migrationsverket 2002).

Genusarbetsdelning och livsform

Samtliga intervjupersoner och deras respektive partner befinner sig mitt i sina yrkeskarriärer. Detta innebär långa, intensiva arbetsdagar samt höga inkomster. De har mellan två och fyra barn var, alla under 10 år. Intervjupersonerna är därför representativa för ”tvåkarriärhushållen”, en kategori som har blivit allt större till följd av att arbetsmarknadens behov av välutbildade kvinnor har ökat. Tidigare var det främst mannen som arbetade heltid och gjorde karriär – att män heltidsarbetar hör till en beständig norm i Sverige under efterkrigstiden – men med tiden har det blivit allt vanligare att även kvinnor satsar på en yrkeskarriär. Kvinnor arbetar visserligen färre timmar i genomsnitt än män men tendensen sedan en tid tillbaka är att kvinnor lönearbetar alltfler timmar jämfört med tidigare (Ahrne & Roman 1997:25).

Den stresstopp som infaller när karriärens mest intensiva skeden sammanfaller med att barnen är små påverkar kvinnor och män olika. Trots att det har skett vissa förändringar – männens genomsnittliga andel av det utförda hushållsarbetet har ökat något, från cirka sju procent 1974 till arton procent i början av 1990-talet (Ahrne & Roman 1997:26f) – är det oftast kvinnorna som har huvudansva-

ret för hushåll och barn (SOU 1998:6, 97). När det gäller de mest tidskrävande arbetsuppgifterna i ett hushåll, som städning, omsorg om egna barn samt tvätt och strykning, är kvinnornas arbetsinsats betydligt större än männens¹⁸ (SOU 1998:6, 40).

Kvinnor känner sig ofta stressade av direkt eller indirekt uttalade krav från sina familjer och har dåligt samvete för att de inte låter barnen stanna hemma mer. Konflikter med partnern kan ibland uppstå när det blir fråga om att prioritera någons arbete för att tiderna kolliderar. Ytterligare en stressfaktor är svårigheterna att hinna städa och hålla hemmet i någorlunda skick. Den ständiga tidspressen kan också leda till att det är svårt att hinna och orka ägna tid åt parrelationen (Muhonen 1999:204f). Det kan tyckas som att den enda lösningen för den här typen av familjer är att anlita arbetskraft utifrån för att lösa vardagens problem. Efterfrågan på huslig arbetskraft har också mycket riktigt främst kommit från två-karriärhushållen.¹⁹

Mycket tyder dock på att beslutet att köpa hushållstjänster inte enbart grundar sig i tidsbrist eller tillgång på ekonomiska resurser. Nicky Gregson och Michelle Lowe konstaterar, i en brittisk studie, att det är av vikt att se till den livsstil som präglar de nya mellanskikten när man ska studera de hushåll som köper hushållstjänster (Gregson & Lowe 1994:120). Det kan därför vara meningsfullt att använda livsformsanalys för att kategorisera dem som efterfrågar hushållstjänster och sökljuset faller då på den så kallade *karriärlivsformen*. Denna livsform är förknippad med föreställningar om att ju högre upp i hierarkin en karriärist befinner sig desto mindre viktig blir skillnaden mellan arbete och fritid, istället görs en distinktion mellan rutin och engagemang. Karriäristens arbetskraft karakteriseras, enligt Liselotte Jakobsen (1999:179f), inte av tid utan av personliga kunskaper, en slags personlig *unicitet*. Detta kan leda till att man gärna köper sig fri från det rutinmässiga arbetet i hushållet såsom städning, tvättning och strykning. Den kvalitets-tid som därmed skapas kan karriäristen ägna åt mer kreativt och stimulerande arbete, som fritidsaktiviteter med barnen och dekorerings i hemmet. Utifrån ett sådant resonemang kan det antas att efterfrågan på hushållstjänster inte enbart har med tidsbrist eller ekonomiska resurser att göra, utan också med en speciell livsform. Kontrasten till denna livsform utgör de grupper som inte upplever sig som lika "unika" och som därför kan tänka sig att utföra detta enformiga hushållsarbete. Därmed sker en tayloristisk arbetsdelning i hemmen, en delning mellan manuellt arbete och tankearbete.²⁰

Att realisera efterfrågan

De sex personer som intervjuats för denna studie talar mycket om tiden före de anställde en au pair: de hade ofta dåligt samvete över att barnen måste vara på dagis hela dagarna eller inte kunde gå hem direkt efter skolan. Det uppstod lätt konflikter om vems arbete som var viktigast när till exempel någon av föräldrarna måste lämna sin arbetsplats för att barnet blivit sjukt. Ett av de tyngst vägande skälen till att anställa just en au pair är att ha ”barnpassning ständigt tillgänglig”. Samtliga utnyttjar visserligen den offentliga barnomsorgen men barnen slipper vara på dagis lika länge som föräldrarna är på sina arbetsplatser eftersom au pairen sköter hämtning och lämning. För föräldrar som ofta är ute på tjänsteresa kan en au pair ha mycket stor betydelse, eller som en intervjuperson uttrycker det: ”Det gör det möjligt för oss att med kort varsel hoppa på ett flygplan för att ta oss till en annan del av världen utan att behöva bekymra oss för det där hemma.” En annan intervjuperson menar att det skapar trygghet hos barnen att de har någon hos sig både dag och natt ”och så slipper jag känna mig stressad och ha dåligt samvete”.

Samtliga som intervjuats betonar att de har au pair endast för barnens skull. Några familjer har förutom au pair även städhjälp, vilket antyder att au paires enda arbetsuppgift är att se efter barnen. Andra hade städhjälp tidigare men nu enbart au pair. I båda fallen verkar det dock som om au paires uppgifter är betydligt fler än att endast se efter barn. Även om en städhjälp kommer var fjortonde dag för att ta hand om grovstädningen återstår en mängd andra sysslor i ett hem: ”Hon hämtar dem (*barnen*) på eftermiddagen och så ser hon till att ge dem mellanmål och fixar middagen på kvällen (...) och tar hand om disken. Sedan så brukar hon sätta på tvättmaskinen och hänga upp och det blir ju ofta varje kväll, det blir väldigt mycket smutstvätt när man har barn. Hon brukar byta sängkläder också och stryker.” Innan au pairen anlände kände sig de intervjuade väldigt stressade av att inte hinna eller orka ta hand om bostaden på det sätt de skulle önska.

Samtliga lyfter fram jämställdhet som en viktig fråga och menar att påståendet om att hushållet skulle vara kvinnans huvudansvar tillhör det förgångna. Det framkommer emellertid att samtliga kvinnor i de aktuella familjerna utför betydligt mer obetalt arbete än männen. Det är hon som har det övergripande ansvaret för hem och barn trots att hon och mannen lönearbetar i samma omfattning. Det mesta tyder på att de aktuella familjerna har en konventionell eller semijämställd arbetsfördelning.²¹ Behovet av huslig arbetskraft uppkommer normalt i samband

med att kvinnan återgår till arbetsmarknaden efter föräldraledighet alternativt inleder en ny yrkeskarriär. Realiserandet av efterfrågan kan således främst hänföras till kvinnans arbetssituation, det är framför allt kvinnans obetalda arbete en au pair ska ersätta. Något som bekräftar denna bild är att kvinnan också har huvudansvaret för sådant som rör au pairen, såsom rekrytering, tilldelning av arbetsuppgifter, instruktioner och kontroll. Genusarbetsdelningen i hushållen, i kombination med arbetslivets höga krav, kan leda till känslor av stress och ofta även konflikter mellan mannen och hustrun.²² Ett av de viktigaste skälen att anställa huslig arbetskraft är följaktligen, vilket också klart framkommer i intervjuerna, att förhindra diskussioner om vem som ska utföra hushållsarbetet.

Det nämns ofta i intervjuerna att ett viktigt motiv att anlita en au pair är att vilja få mer tid till partner och barn samt att "göra roligare saker på helgerna än att städa", "få undan störande inslag", det vill säga få mer kvalitetstid. I viss mån verkar detta ibland också kunna uppnås. En av intervjupersonerna berättar att när hon kommer hem vid åttatiden på kvällarna behöver hon inte ägna sig åt att laga mat eller tänka på att förbereda för morgondagen utan kan ha ett "kravlöst umgänge med barnen innan de somnar". Den tid som frigörs kommer emellertid inte alltid barnen till godo. En intervjuperson berättar följande: "Att ha en au pair gör det möjligt för min fru och mig att åka på semester tillsammans bara vi två för att vi behöver lite tid för oss själva. Då stannar au pairen hemma och tar hand om barnen. Denna flexibilitet är viktig för oss."

Trots avlastningen i hushållet verkar dock kvalitetstidens ökning vara marginell. Det mesta tyder på att den tid som frigörs främst läggs på arbetet.²³ De fem män som intervjuats säger att de antagligen skulle arbeta väldigt mycket även om de inte hade haft en au pair, men att de under nuvarande förhållanden kan arbeta några timmar extra utan att få dåligt samvete och att "overtidsarbete är en reell möjlighet idag". Den enda kvinna som intervjuats däremot, menar att hon antagligen skulle ha arbetat mycket mindre om hon inte haft en au pair. Hon säger vidare att hon inte skulle ha uppnått den höga position i yrkeslivet hon nu har utan hjälp i hemmet.

Strävan efter mer kvalitetstid och arbetstid antyder att hushållsarbete inte är något familjerna själva har tid att ägna sig åt. Hushållsarbete framställs dessutom som något tråkigt man helst vill slippa. Trots det har samtliga intervjuade väldigt högt ställda krav på att hemmet ska vara rent och städat. En intervjuperson uttrycker detta på följande sätt: "Det är ju så att när man reser mycket i jobbet

som vi båda två gör då blir man lite känslig för hur det ser ut. När man äntligen får lite tid för sig själv då vill man att det ska vara rent och fräscht, annars kan man inte koppla av ordentligt”. Den höga arbetsbelastningen, behovet av kvalitetstid och oviljan att utföra hushållsarbete gör det omöjligt att på egen hand uppfylla önskemålet om ett välstädat hem, eller att låta barnen vara hemma mycket. Det krävs alltså att ”någon annan” tar hand om detta.

Rekrytering och förmedling

När en familj har bestämt sig för att anlita en pair kan de kontakta en förmedling. Det finns idag ett mindre antal företag som förmedlar au pair till familjer boende i Sverige. Några sköter såväl rekrytering som förmedling via internet. I dessa fall går det till så att intresserade kandidater (blivande au pairer) ”annonserar” med foto och personliga uppgifter på förmedlingens hemsida. Hugade spekulanter väljer ut vem de vill ha och tar kontakt med förmedlingen.²⁴ Om motsvarande intresse finns från kandidatens sida ser förmedlingen till att parterna kommer i kontakt med varandra samt hjälper till med ansökning av uppehållstillstånd och andra formella krav.

Den förmedling jag har varit kontakt med (hädanefter kallad Förmedlingen), som har omkring 10 procent av den svenska au pair-marknaden, går dock mer grundligt tillväga. För att en familj ska godkännas som värdfamilj bör den leva under ”ordnade förhållanden”. Helst bör det finnas barn i familjen även om det förekommer att även barnlösa familjer blir beviljade au pair. De enda som direkt avvisas är ensamstående män utan barn och personer med någon form av funktionshinder. Kandidaterna bör komma från ”familjer med gott anseende”. De får inte ha varit verksamma inom ”underhållningsbranschen” eller ha ett kriminellt förflutet, däremot får de gärna vara studerande eller ha en yrkesbakgrund.

Dessa krav på såväl blivande värdfamiljer som au pairer har Förmedlingen själv ställt upp eftersom man menar att detta är förutsättningar för att bedriva en seriös verksamhet. Med seriös verksamhet avses i detta fall att upprätthålla intresset för Sverige samt svensk kultur och språk i de områden som en gång har ingått i det svenska stormaktsväldet. Det verkar också som om de värdfamiljer jag har intervjuat faktiskt har ett intresse för Östeuropa och ett medvetande om den besvärliga situation många östeuropeiska unga kvinnor befinner sig i. De intervjuade säger sig vara frustrerade över detta och en uttryckte sin vilja att ”rädda dem från prostitution och droger”. Till skillnad från Förmedlingen ställer dock

staten, i det här fallet migrationsverket, inte några krav alls på värdfamiljerna. De enda krav som ställs gäller au pairerna: dessa måste vara mellan 18 och 30 år och ha ett uttalat intresse för eller nytta av svenska språkstudier.²⁵

För att rekrytera au pairer har Förmedlingen så kallade nätverkspartner i Estland, Lettland, Litauen, Ukraina, Polen och Bulgarien. Rekryterarna brukar annonsera i dagspressen, sätta upp anslag och ha informationsbord i skolor och på universitet i samband med terminsslut samt delta vid arbetsmarknadsdagar för studenter för att informera om möjligheten att bli au pair i Sverige. Av särskilt intresse för rekryterarna är skolor med lantushålls- och turismutbildningar.²⁶

Rekryteraren intervjuar kandidaterna och tar reda på vilka personliga egenskaper, kunskaper och intressen de har.²⁷ Kandidaten måste visa upp en mängd referenser, bland annat gällande hennes förmåga att ta hand om barn. Bland övriga intyg av betydelse är skriftligt bevis på simkunnighet. Kandidaten måste även, på egen bekostnad, uppsöka såväl läkare som tandläkare för att få friskhetsintyg. En sammanfattning görs och blir, tillsammans med porträttfoton, presentationer av blivande au pairer som familjerna får möjlighet att välja mellan. En sådan presentation kan se ut enligt följande:²⁸

Ana (fingerat namn), 22 år, 166 cm, från xxx, Estland. Student + 2 år handelsutbildning; arbetat som frisör sedan -99. Hygglig tyska, passabel engelska, ryska, finska. Berest i Sverige, Norge, Finland – starkt intresserad av att lära svenska; spelar litet piano. Uppvuxen i 3-barnsfamilj i lantlig småstadsmiljö: mor hemarbetande, far entreprenör, bror (18), syster (10), studerande. Barnomsorg: syster under uppväxtåren; uppdrag i vänfamilj med barn i åldrarna 4 månader till 4 år; hushåll: gillar husligt arbete: är van och snabb; intresserad av matlagning, speciellt bakning. Trädgårdsvan; djurvan; datorvan; simkunnig (inklusive livräddning). Intervju: välvårdad, lugn, harmonisk, käck, gladlynt, sällskaplig, vacker röst, målmedveten, arbetsam, pålitlig, moget omdöme, omtänksam, kreativ i umgänge med barn (utmärkt referens). Fritid: bio, teater, rollspel, frisyrier, textilhantverk, bakning. Favoritsport: jogga, cykla, simma, skidor. Rökfri. Körkort september -00 (1 år: VW, Audi). Tillträde: Februari -02.

Det är alltså rekryteraren som utifrån en intervju ska avgöra vilka personliga egenskaper kandidaten har. Som framgår ovan ska även hennes utseende och framtoning bedömas. Det anses till exempel vara viktigt hur lång hon är, Förmedlingen hävdar att de flesta som söker en au pair inte är intresserade av kandidater som är längre än modern i värdfamiljen eftersom detta skulle ”under-

gräva hennes auktoritet inför barnen”.²⁹ Au parens ålder är också av betydelse: ”De bör ju vara tillräckligt mogna för att ta ansvar för barn, men tillräckligt unga för att fortfarande vara nyfikna på livet och vara villiga att lära sig nya saker”, enligt en av de intervjuade. En annan intervjuperson berättar om en au pair som var ”för gammal” (*hon var 28*): ”Hon kände inte samma engagemang som de yngre tjejerna, var väldigt självupptagen och ointresserad. Nu har vi bara tjejer som är 22-23, det är en idealisk ålder för en au pair.”

Den ekonomiska ersättningen till rekryteraren måste kandidaten själv stå för. Hur mycket pengar det rör sig om har dock inte varit möjligt att ta reda på eftersom det inte finns någon fastställd summa för detta – det är upp till varje rekryterare att bestämma avgiften. Intresset för att komma till Sverige som au pair är mycket stort bland unga östeuropéer men det är få som får denna möjlighet eftersom efterfrågan är betydligt mindre än tillgången. Sannolikheten är därför stor att rekryteraren kan begära en relativt stor summa i ersättning.

Som nämndes ovan låter flera förmedlingar de båda parterna bestämma sig för varandra via internet. Den förmedling jag har varit i kontakt med brukar dock göra en ”matchning”, det vill säga genom att lägga in alla uppgifter i en databas försöker man para ihop familjer och kandidater utifrån gemensamma intressen och förväntningar på motparten. Efter lyckad matchning ska familjen betala den första avgiften till Förmedlingen och efter att det är gjort står det fritt upp till parterna att inleda direktkontakt med varandra. När den byråkratiska process som därefter följer (se mer om den nedan) har avslutats och allt är klart för au parens avfärd till Sverige, ska familjen betala den slutgiltiga avgiften till Förmedlingen. Total summa ligger på närmare 3 000 kronor per kandidat, vilken endast avser Förmedlingens egna kostnader. Vad gäller resan till och från Sverige är det vanligt att familjen betalar den även om det förekommer att au pären betalar allt eller hälften – så brukar vara fallet om resan anses dyr, som till exempel från Ukraina.

Villkor för uppehållstillstånd

Kandidatens ansökan om uppehålls- och arbetstillstånd måste även innehålla vissa uppgifter om värdfamiljen eftersom tillståndet är kopplat till en bestämd värd, det är alltså inte fråga om ett generellt tillstånd att vistas i Sverige som au pair. Familjen måste även formulera ett formellt erbjudande om anställning till kandidaten och detta hjälper Förmedlingen till med att upprätta.³⁰

Migrationsverket kräver att värdfamiljen garanterar au pairen följande (Migrationsverket 2001):

- Högst 25 timmars hushållsarbete per vecka.
- Studier i svenska en avsevärd del av återstående tid.
- Kost och logi.
- Lägst 3 500 kronor per månad i lön före skatt.³¹

Detta skriftliga erbjudande, tillsammans med ansökan om uppehålls- och arbetstillstånd och från vissa länder även visum, ska kandidaten lämna till den svenska ambassaden eller konsulatet i hemlandet.³² Uppehållstillstånd beviljas endast för ett år.³³ Migrationsverket, som är beslutande instans, tar 1 000 kronor för att behandla en ansökan, även om den inte blir beviljad. Det varierar om den sökande själv eller familjen står för kostnaden.

Det förekommer att behandlingen av en ansökan om uppehållstillstånd drar ut på tiden och en familj som väl har bestämt sig för en au pair vill ofta att hon kommer så fort som möjligt. För att skynda på den byråkratiska processen kan det vara fördel att, som ägaren av den aktuella Förmedlingen, ha ett förflutet i den diplomatiska kåren. Personliga kontakter med såväl ambassaderna som migrationsverket brukar kunna påskynda ärenden.

Att få temporärt uppehålls- och arbetstillstånd i Sverige innebär att inte bli folkbokförd och därmed att sakna sociala förmåner. Värdfamiljerna rekommenderas därför att, för sin au pairs räkning, teckna en försäkring som täcker sjukdom och olycksfall. Den förmedling jag har talat med samarbetar med ett lettiskt försäkringsbolag som erbjuder en sådan försäkring för ett års tid för 1 900 kronor. Det har dock inte varit möjligt att ta reda på hur vanligt det är att denna försäkring tecknas men det är inte sannolikt att de mindre nogräknade förmedlingarna och familjerna bryr sig om detta. I de fall det görs är det ibland familjen som står för kostnaden och ibland au pairen genom att avdrag görs från hennes lön.

Import av arbetskraft

Varför just en au pair skulle vara lösningen på tvåkarriärhushållens problem motiveras med att detta är en förhållandevis billig lösning samt att det egentligen inte finns några alternativ. Att ha någon boende hemma hos sig, ständigt tillgänglig för barnpassning och andra förekommande arbetsuppgifter, är enligt de intervjuade

inte möjligt att uppnå med svensk arbetskraft eller på den ordinarie svenska arbetsmarknaden överhuvudtaget. Om det mot förmodan skulle finns tillgång på den typen av arbetskraft skulle den i så fall vara alldeles för dyr, enligt de flesta. Flera intervjuade är dessutom skeptiska till att ha en svensk anställd i sitt hem. Svenskar betraktas som "bortskämda" och "krävande" samt alltför "hårt styrda av fackliga lagar". Den kontinuitet många eftersträvar – det bör vara samma person som under en längre tidsperiod tar hand om barnen och hushållet för att "det inte ska bli för mycket spring" och för att slippa ge instruktioner varje gång någon ny anländer – utgör ytterligare skäl till att inte anställa svenskar eftersom dessa anses lämna sin anställning "så fort de får ett bättre erbjudande".

En förklaring till att det är vanligt med au pair från Östeuropa är att dessa anses vara "de enda tillgängliga". Det finns naturligtvis kandidater tillgängliga från andra delar av världen men den stora "arbetskraftsreserven" i Östeuropa verkar vara en tillgång i au pair-industrin och enligt Förmedlingen finns det "hur många kandidater som helst" som väntar på att få komma till Sverige. De kommer ofta från fattiga förhållanden och är därför i stort behov av att tjäna pengar. I vissa fall betraktas dessutom arbetet som au pair som ett sätt att "få in en fot" i ett rikt land och det finns en förhoppning bland många att få stanna även efter anställningens upphörande. Deras utsatta situation leder till att de är väldigt måna om att utföra sitt arbete på ett så bra sätt som möjligt, många värdfamiljer uppfattar dem också mycket riktigt som tacksamma för att ha fått denna möjlighet och därför anpassningsbara och lojala. Det är dock viktigt att understryka att inte alla familjer är ute efter att rekrytera au pairer som är dem underlägsna i alla avseenden. Ibland kan en viss likhet vara att föredra, en del familjer vill till exempel gärna ha en au pair som är bildad eftersom, som en intervjuad uttryckte det: "Vi som är akademiker själva trivs ju bäst med andra akademiker, då pratar man på ett sätt som man är van vid. Det skulle vara svårt att ha någon utan utbildning, de kanske inte skulle förstå våra resonemang och sätt att tänka."

Det framkommer i intervjuerna att östeuropeiska unga kvinnor anses ha vissa egenskaper som är särskilt passande för au pairer. De anses skilja sig från svenska unga kvinnor eftersom de, enligt en intervjuad man, "är lite mer inriktade på det där med att sköta hem och barn och trivs därför med det jämfört med svenska tjejer som ofta har lite andra intressen". Även när arbetskraft i allmänhet diskuteras lyfts just östeuropeer fram som särskilt arbets- och samarbetsvilliga, till skillnad från svenskar. Att tillskriva en grupp egenskaper på detta sätt kan jäm-

föras med situationen under 1930-talet i Sverige när stadshushållen helst anställde unga flickor från landsbygden som hembiträden eftersom dessa ansågs vara mer ordentliga och undergivna jämfört med stadsflickorna (Moberg 1978:27).

Tillgängligheten, den låga kostnaden och den konstruerade lämpligheten är alltså tre förklaringsfaktorer till att majoriteten av parer i Sverige kommer från Östeuropa. De betraktas som tillräckligt flexibla och kravlösa för att passa som huslig arbetskraft. Dessa människor behandlas mer eller mindre som förbrukningsvaror, de köps och säljs över nationsgränser. Det är mycket vanligt att familjer har mer än endast en av pair, de jag har intervjuat har haft mellan två och åtta av parer var som avlöst varandra. Förvaruligandet³⁴ kan i vissa fall innebära att arbetskraften blir "avkroppsligad". En konsument som ska köpa ett klädesplagg, en bil eller en påse äpplen har vanligtvis inget intresse av *vem* det är som ställer sin arbetskraft till förfogande för att denna produkt ska vara tillgänglig. När konsumenter däremot betalar för en tjänst önskar de inte alltid att enbart köpa en "sak" eller en "vara", ibland är de ute efter "förkroppsligade" varor. De slutsatser jag har dragit i denna studie bekräftar de resultat den brittiska forskaren Bridget Anderson (2000:kap 7-8) har kommit fram till. Hon hävdar att för utförande av vissa typer av tjänster är det speciella sociala kategorier som söks. Det kan vara fråga om särskilda (ofta tillskrivna) egenskaper och kunskaper, specifik ålder, en viss köns-, etnisk, nationell och klasstillhörighet. Det förkroppsligade arbetet verkar ha särskilt stor betydelse för det betalda hushållsarbetet och i synnerhet för den husliga arbetskraft som är *live-in*. Anderson menar vidare att de som är ute efter att anställa någon som till en låg kostnad ska utföra hushållsarbete tenderar att leta upp kategorier som anses vara "naturligt" servila, som "trivs" med att ta hand om barn och hushåll eller som "till sin natur" är arbets- och samarbetsvilliga och därmed "självklara" för sådant arbete.

Familjemedlem eller anställd?

Trots att av paret måste ansöka om arbetstillstånd för sin tid i Sverige och att av paret tiden benämns en anställning, hävdar migrationsverket att det inte är fråga om en anställning i egentlig mening utan att syftet med verksamheten är kulturellt utbyte. För att understryka detta syfte kräver verket att av paret ska bedriva studier i svenska språket en avsevärd del av tiden i Sverige och värdfamiljen åläggs att tillsammans med andra ansökningshandlingar för kandidatens temporära uppehållstillstånd bifoga ett intyg att hon är inskriven vid en utbildningsinstitu-

tion.³⁵ I linje med detta finns också en obenägenhet såväl från migrationsverkets som värdfamiljernas sida att kalla de 3 500 kronor au pairen har rätt till varje månad som *lön*. Istället benämns summan som kontant ersättning eller ibland till och med som fickpengar.

Samtliga värdfamiljer jag har intervjuat anger att deras au pair har ett eget rum. Detta anses viktigt för att hon ska kunna ha ett privatliv men också för att många tycker att det känns obekvämt att ha en ”främmande person i hemmet” och själva är i behov av ett privatliv. Det finns också annat som tyder på att au pairen betraktas mer som en anställd än som en familjemedlem, det görs ofta en tydlig distinktion mellan hennes arbets- och fritid. Flera intervjupersoner berättar till exempel hur viktigt de tycker det är att au pairen ”har ett liv” utanför familjen eller som en man uttryckte det: ”Vi tycker inte hon ska komma till oss på kvällarna och slå sig ner i TV-soffan när vi själva sitter där.” Med tanke på att au parrer ofta förses med mobiltelefon för att de ska vara tillgänglig även när de inte är hemma verkar det alltså som att de förväntas ”finnas men inte synas”.

Även om familjens och au paires inbördes relation kan karakteriseras av distans och avståndstagande i vissa avseenden finns också exempel på att en närhet kan utvecklas. En au pair bor alltså hos den familj hon är anställd av och det ser ibland ut som att hon är mer än bara en anställd, nästan som en familjemedlem. Många äter samtliga sina måltider tillsammans med hela eller delar av familjen. Det förekommer att au pairen får följa med familjen på semesterresor och att de gör olika saker tillsammans utanför hemmet. Flera av de intervjuade berättar att de diskuterar mycket med sin au pair, ”vi pratar om våra olika länder och om vilka olika erfarenheter vi har”. Det kan dock uppstå störningar i denna närhet. Intervjupersonerna berättar om au parrer som varit ”ute och raggat karlar på nätterna” eller som har stulit sprit från familjens barskåp. Det förekommer alltså ibland att värdfamiljerna av olika skäl inte ”trivs” med sin au pair och när sådant händer brukar hon ofta skickas tillbaka till sitt hemland. Så länge au pairen är flexibel, lojal och sköter sina plikter är hon ”nästan” en familjemedlem men om hon av någon anledning inte kan utföra sina arbetsuppgifter eller om det uppstår konflikter mellan henne och familjen, betraktas hon inte längre som en familjemedlem utan som en anställd – i vissa fall en anställd man helst vill göra sig av med. Det finns alltså sådant som tyder på att denna speciella anställningsform kan betraktas som ett ”falskt släktskap” (Gregson & Lowe 1994:229f).

Om en au pair skulle vara missnöjd med sin värdfamilj eller bli illa behandlad

finns dock inte samma möjligheter att få hjälp. Förmedlingen berättar om en ung kvinna som inte alls trivdes med sin situation och helst ville byta värdfamilj. Hon kontaktade Förmedlingen för råd och hjälp varpå de rekommenderade henne att föra dagbok under några månader för att "skriva av sig sina bekymmer". Ansvarig vid migrationsverket bekräftar denna bild, au pair-förmedlingarna står i första hand till familjernas tjänst. Migrationsverket tar emellertid inte heller något ansvar för vad som händer under au parens vistelse i Sverige och hänvisar detta till att de inte har något formellt kontrollansvar. Skulle au pären inte kunna stanna kvar hos värdfamiljen har hon alltså ingen att vända sig till utan kan komma att stå helt utan skydd. Den enda möjligheten kan då vara att återvända till hemlandet och om hon har tur har familjen försett henne med en returbiljett.

Vad händer då med före detta au pairer? Som redan framgått beviljas uppehållstillstånd endast för ett år. En förnyad ansökan kan dock beviljas om den sökande har befunnit sig i ett annat land än Sverige under ett år. Det förekommer också att före detta au pairer stannar kvar i Sverige efter att uppehållstillståndet har gått ut eller när "något har gått snett" och hon har lämnat familjen. De stannar antingen kvar legalt genom att ha ingått äktenskap med en svensk medborgare eller efter att ha fått uppehållstillstånd för studier, alternativt "flyter omkring" illegalt i landet. De flesta återvänder emellertid till sina hemländer och för en del blir det fråga om att återgå till arbetslöshet medan andra återupptar sina studier. En intervjuperson uttryckte sin oro över att det kan vara svårt för au pairer att återvända till de "torftiga förhållanden" som de ofta kommer ifrån: "Det kan nog bli lite av en chock för en del efter att ha vant sig vid att ha det ganska bra. Det bekymrar mig lite faktiskt men jag försöker uppmuntra dem, de måste se vad som är positivt i sina hemländer. Förhoppningsvis mognar de under det år de är au pair och då kanske de får en fördjupad syn på tillvaron och kan uppskatta även andra saker än det rent materiella."

Tillämpningen av reglerna

Från den stund au pären har satt sin fot på svensk mark upphör alltså, som framgått ovan, såväl förmedlingarnas som migrationsverkets ansvar. Det åligger värdfamiljen att uppfylla de rättigheter hon är garanterad enligt lag. Många följer säkerligen reglerna om den begränsade arbetstiden, den fastställda minimilönen, förser au pären med fullgod kost och logi samt skapar förutsättningar för att hon ska kunna bedriva svenska språkstudier. Problemet är dock att det just är upp till

varje enskild familj att ”garantera” dessa rättigheter, något som sannolikt lätt kan präglas av godtycklighet. Regeln om att au pairerna inte ska arbeta mer än 25 timmar i veckan till exempel, tar vissa familjer ganska lätt på. En intervjuperson berättar att deras au pair arbetar omkring 40 timmar i veckan medan en annan svarar att han inte vet hur mycket hon arbetar: ”Ingen av oss mäter tiden, varken vi eller hon. Det varierar antagligen och hon måste förstås vara beredd på att vara flexibel.”

Varken myndigheter eller rättsliga instanser har skyldighet eller möjlighet att kontrollera hur reglerna följs. Denna totala brist på kontroll har säkerligen att göra med att den verksamhet som regleras antas vara av annan art än en anställning i vanlig mening. Det formella syftet med verksamheten och de förutsättningar som krävs för att arbets- och uppehållstillstånd ska beviljas har emellertid inte mycket med verkliga förhållanden att göra, varför regleringen inte kan påstås ha en reell funktion. Denna relation, som främst är ekonomisk till sin karaktär, blir socialt inbäddad genom föreställningen att det är fråga om ett kulturellt utbyte. Om au pairer däremot skulle klassificeras som anställda, vilket de i själva verket är, skulle det finnas verktyg för att reglera anställningen, antal arbetstimmar, lön och förhållanden i övrigt. Detta skulle dock sannolikt leda till att hela verksamheten rämnade eftersom den inte längre skulle utgöra ett realistiskt alternativ för arbetsgivarna. Det är förmodligen just *på grund av* att au pairer inte betraktas som anställda i lagens mening som arrangemanget är så tilltalande för vissa familjer. Om det hade varit fråga om regelmässiga anställningsförhållanden hade den önskvärda ”flexibiliteten” sannolikt gått förlorad och därmed skulle den här typen av lösning på karriärhushållens problem inte vara ett alternativ.

Även om au pair-verksamheten började betraktas som ett anställningsförhållande istället för ett kulturellt utbyte skulle efterlevnaden av reglerna ändå vara svår att kontrollera. Hushållstjänster utförs i en sfär som är dold för insyn och sällan föremål för offentlig kontroll. Särskilt problematiskt blir det när den anställda själv bor i det hushåll hon arbetar i. Hur bör till exempel antalet arbetstimmar beräknas för en person som bor i det hushåll där hon är anställd – var går gränsen mellan arbetstid och fritid? Om au pairen följer med värdfamiljen på en skidresa till Frankrike och samtidigt hjälper till med att se efter barnen – är det då ledighet eller arbete? När hon befinner sig någon annanstans än i hemmet men har försetts med mobiltelefon för att kunna bli nådd när behov uppstår – är det då fråga om att ha jour eller att vara flexibel på sin fritid?

Den problematiska situationen förstärks av att efterfrågan på hushållstjänster ofta är temporär – många familjer upptäcker sitt behov ganska sent, de har kanske försökt klara sig på egen hand tills de inte orkar längre – och är därför desperata över att få tag på någon fort och lätt. Att finna någon på ett okomplikerat sätt förutsätter att reglerna inte sätter hinder i vägen. I de verksamheter där personalomsättningen är särskilt stor, vilket är fallet på hushållstjänstemarknaden, är det dessutom svårt att skapa ändamålsenlig lagstiftning och det är ännu svårare att kontrollera efterlevnaden av reglerna.

Slutdiskussion

Förklaringarna till att det har uppstått en pair-verksamhet i Sverige är sannolikt relaterade till tvåkarriärhushållens ökade efterfrågan på hushållstjänster. På grund av rådande genusarbetsdelning i hushållen är kvinnornas ökade närvaro på arbetsmarknaden en viktig utlösande orsak till köp av hushållstjänster. Hårdare krav i arbetslivet har dessutom fått längre arbetsdagar och ökad arbetsintensitet som följd och detta har i sin tur lett till att många lider av tidsbrist och stress. För att råda bot på detta, och för att undvika att det uppstår konflikter mellan makarna om vem som ska ta hand om hushåll och barn, kan hushållstjänster upplevas som en lösning. Detta möjliggörs för övrigt genom att dessa hushåll oftast har goda ekonomiska resurser. Tvåkarriärhushållens livsform, vilken bland annat kännetecknas av krav på kvalitetstid, förutsätter att någon utifrån tar hand om de arbetsuppgifter i hemmet som uppfattas som tråkiga och enformiga men som är nödvändiga för att uppnå de höga förväntningarna på att hemmet ska vara välstädat. För de som inte nöjer sig med en städhjälp några timmar i veckan utan vill ha barnpassning ständigt tillgänglig och någon som dagligen ser till att hålla hemmet i ordning, kan en au pair vara ett alternativ. Trots att kvinnorna fortfarande är huvudansvariga för hushåll och barn (och även för den anställda) kan en högre grad av jämställdhet uppnås i tvåkarriärhushållen genom att huslig arbetskraft anställs. Både mannen och kvinnan kan satsa på sina karriärer, bland annat eftersom det inte föreligger några hinder att med gott samvete åka på tjänsteresor eller arbeta övertid. Kvalitetstiden kan också öka vilket ger möjlighet att koppla av och att vårda parrelationen.

För att karriärfamiljerna ska kunna uppnå allt detta krävs att det finns grupper som är villiga att arbeta i deras hushåll – människor som inte har samma känsla

av unicitet utan kan tänka sig att till en låg kostnad utföra det arbete andra inte anser sig ha tid eller lust med. Denna grupp domineras inte längre av etniska svenskar, utan sedan ungefär tio år tillbaka, av människor från den stora "arbetskraftsreserven" i Östeuropa. Tillgången och kostnaden påverkar sannolikt uppfattningarna om vilka grupper som är "lämpliga" och vilka som inte är det. Särskilt östeuropeiska kvinnor betraktas, till skillnad från svenska kvinnor, som "naturliga" för detta arbete. För att verksamheten ska fungera krävs även förmedling och rekrytering. Eftersom det finns en hel del pengar att tjäna har intresset varit stort för denna bransch, varför det idag finns en mängd förmedlare och rekryterare. Till förutsättningarna hör även en lagstiftning som möjliggör den här typen av arbetskraftsimport och som inte ställer upp hinder i form av till exempel organiserad kontroll av att reglerna efterföljs.

Trots att arrangemanget på olika sätt är till gagn för de inblandade kvarstår det faktum att verksamheten till stor del har annan karaktär än vad som anges i det officiella syftet. Regleringen av verksamheten har ingen större relevans för vad som egentligen pågår bakom beteckningen au pair utan döljer snarare de verkliga förhållandena. Den reglering som trots allt finns är inte kopplad till några kontroll- eller sanktionsmöjligheter varför den i det närmaste kan anses ha en symbolisk funktion snarare än reell.³⁶

Många värdfamiljer har säkerligen ett intresse för "andra kulturer". Det råder heller inget tvivel om att de unga kvinnor som kommer till Sverige får "internationella erfarenheter". Dessa aspekter, som formellt sett ska vara grundläggande för au pair-verksamheten, blir snarare bieffekter av de ekonomiska relationer som i första hand gagnar de svenska hushåll som anser sig ha behov av billig och lojal arbetskraft. De anställda befinner sig i en utsatt position gentemot sina arbetsgivare och dessas godtycke eftersom de garantier familjerna avkrävs i samband med ansökan om uppehållstillstånd inte är mycket värda när au pairen väl befinner sig i landet. Ingen myndighet, rättslig instans eller annan institution har formell skyldighet att kontrollera att dessa "garantier" verkligen uppfylls. Ett temporärt uppehållstillstånd betyder att inte ha sociala och ekonomiska rättigheter. Att au pairen inte heller omfattas av de lagar och avtal som normalt omgärdar ett anställningsförhållande kan förvärpa situationen ytterligare. Många har dessutom blivit tvungna att skuldsätta sig för att kunna genomföra sitt au pair-år. Rekryterare, läkare och tandläkare ska ha betalt och ibland måste au pairen själv stå för hela eller delar av reskostnaderna, olycksfallförsäkringen samt migra-

tionsverkets avgifter. Om au pairen inte får behålla sitt arbete, eller om hon inte alls får betalt, kan tiden i Sverige medföra att hon hamnar i en ännu svårare situation än den hon befann sig i innan.

Även om många unga svenska au pairer i olika länder säkerligen utnyttjas av sina värdfamiljer har de ändå något att återvända till efter anställningens upphörande. Deras syfte med att åka utomlands på det här sättet kan knappast vara att tjäna pengar eller att fly från en hopplös situation i hemlandet. Det är snarare lusten att upptäcka ett nytt land och viljan att öka språkkunskaperna som är drivkrafterna. Många som kommer till Sverige på liknande sätt kan däremot anses befinna sig under ett strukturellt tvång – det är situationen i hemlandet som tvingar dem att bege sig till andra länder för att tjäna pengar och för att eventuellt stanna kvar där. Ett ”kulturell utbyte” kan säkert ske om det är fråga om jämlika parter från olika kulturer som möts – men knappast under de förhållanden som för närvarande karakteriserar den svenska au pair-verksamheten.

Noter

Jag vill passa på att tacka Lars Hansson och Inger Lindborg, båda Växjö universitet, som gett mig värdefulla synpunkter i samband med färdigställandet av denna artikel. Tack också till de två anonyma granskare som hjälpte mig med sina konstruktiva utlåtanden. Ett tack även till Sven-Axel Månsson, Göteborgs universitet, Bridget Anderson, Oxford University, och Julia O'Connell Davidson, Nottingham University, som höll i projektet ”The demand side of trafficking” inom vilket delar av materialet till denna artikel är framtaget.

¹ Den nämnda perioden, 1960- till 1980-tal, kan i det närmaste betraktas som 1900-talets parentes vad gäller förekomst av hushållsarbetskraft. Särskilt före denna parentes var det vanligt att anställa hjälp i hemmet. Exakt hur stor efterfrågan på hushållstjänster är i Sverige idag är oklart. I den så kallade tjänsteutredningen genomfördes en marknadsundersökning genom att 3 000 hushåll telefonintervjuades. 25 procent uttryckte intresse av hjälp vid enstaka tillfällen eller ganska regelbundet om kostnaden skulle vara möjlig att dra av i deklarationen. Omräknat till det totala antalet hushåll i Sverige skulle andelen positiva uppgå till 900 000 (SOU 1994:43, 59). Som mycket riktigt påpekas i tjänstebeskattningsutredningen bör detta resultat tas med en viss försiktighet, inte minst eftersom det var fråga om hypotetisk och inte faktisk efterfrågan. En hypotetisk efterfrågan behöver ju inte realiseras (SOU 1997:17, 177).

² Pålsson uttryckte sitt förslag vid en sammankomst i Visby 1994. Förslaget utmynnade sedan i en bok: Anne-Marie Pålsson & Erik Norrman (1994) *Finns det en marknad för hushållsarbete?*

³ Begreppet hushållstjänster kan ha en vid betydelse och inkludera alla tjänster som utgör substitut till eget hushållsarbete, oavsett om de utförs i eller utanför det egna hemmet. Begreppet *hemnära tjänster* användes av tjänsteutredningen, SOU 1994:43, och avsåg de tjänster som utförs i det egna

hemmet eller på den egna fastigheten och tomten. I begreppet *hushållsnära tjänster*, som myntades i tjänstebeskattningsutredningen, SOU 1997:17, inkluderas alla tjänster som utgör substitut till eget hushållsarbete oavsett om dessa utförs i eller utanför det egna hemmet.

4 Beträffande hushållstjänster som en möjlighet för invandrare att komma in på den svenska arbetsmarknaden är detta främst sant vid svarta anställningar. De företag som är etablerade inom branschen är väldigt restriktiva när det gäller att anställa invandrare (Platzer 2002).

5 Den arbetskraft som i realiteten eftersöks för den här typen av arbeten tillhör dock andra kategorier än de nämnda eftersom det är fråga om ett tungt och arbetsintensivt arbete med krav på erfarenhet.

6 Den borgerligt tillsatta tjänsteutredningen, SOU 1994:43, och den socialdemokratiskt tillsatta tjänstebeskattningsutredningen SOU 1997:17.

7 Dåvarande fackföreningsekonomen Villy Bergström angrep Pålssons förslag och hävdade att detta skulle kunna leda tillbaka till det gamla pigsamhället, därav benämningen ”pigdebatten” (Öberg 1999:191).

8 Viktigt i sammanhanget, vilket jag dock inte ska gå in på närmare här, är att den turbulens som frågan om hushållstjänster gav upphov till i Sverige inte har någon motsvarighet i andra länder. För en genomgång av hushållstjänstesystemen i olika länder, se Nyberg (1999).

9 Det är uppenbart att frågan om hushållstjänster har utgjort ett partipolitiskt dilemma, speciellt för socialdemokraterna, se Öberg (1999). Det var dock intressant att notera att under den senaste valrörelsen, 2002, ställde sig socialdemokraterna inte längre bakom idéer om skattesubventionerade hushållstjänster.

10 I Spanien, Italien och Grekland är det till exempel mycket vanligt med *live-ins*. I norra Europa däremot, är *live-outs* vanligast (Anderson 2001:84).

11 Se Platzer (2002). Samma priskänslighet har iakttagits i Danmark av Sundbo (1997).

12 Platzer (2002).

13 1996 uppskattade Riksskatteverket att den svarta städningen i hushållen hade en omsättning på 900 miljoner kronor per år (RSV Rapport 1996:5, 61). Om en veckostädning antas ta fyra timmar skulle i så fall 90 000 hushåll ha anlitat svart arbetskraft, enligt SOU 1997:17, 216. Även Riksrevisionsverket har genomfört en undersökning av svart arbete i Sverige. Rapporten, som kom 1998, visar bland annat att en betydande del av det svarta arbetet utgörs av sådant som förekommer inom den privata tjänstesektorn. När det gäller det svarta arbetet fördelat på branscher uppgick tjänster riktade till hushåll till 14,5 procent (RRV 1998:29, 71f). Dessa tjänster utgörs bland annat av städtjänster och barnpassning (ibid.:14f). Underlaget till Riksrevisionsverkets granskning bestod dock av en enkät som gick ut via ett adressregister, vilket kan ha medfört att de som arbetar utan arbetstillstånd i Sverige blev orepresenterade eller underrepresenterade i undersökningen. Det verkliga antalet svarta arbeten i hushållen kan därför sannolikt anses vara betydligt större än vad undersökningen visade.

14 En rundringning, som genomfördes i december 2001, till 16 välkända företagskoncerner med placering delvis i Sverige, fördelat på 4-5 olika branscher, visar att 90 procent erbjuder eller planerar att inom en snar framtid erbjuda sina högst värderade anställda hushållstjänster som löneförmån. Såvitt jag vet finns endast en företagskoncern i Sverige som erbjuder *samtliga* sina anställda denna förmån. Det finns dock en motsatt tendens som pekar på att det är på väg att bli allt mindre intressant att ha

hushållstjänster som löneförmån. Kostnaden för den enskilde förmånstagaren blir högre jämfört med om han eller hon anlitar svart arbetskraft. Många hushåll vill dessutom göra rekryteringen av de anställda själva och de anser att kontinuiteten är viktig, det vill säga att de vill att samma person utför arbetet under en längre tidsperiod. Dessa krav kan ofta inte uppnås när ett företag anlitas. Påpekas bör dock att inte alla anser sig kunna "välja" svarta tjänster, exempelvis på grund av en position i arbetslivet som skulle kunna skadas om det olagliga förhållandet blev allmänt känt.

¹⁵ *Au pair* översatt till svenska: till lika värde.

¹⁶ Det finns ingen medveten strategi från författarens sida vad gäller intervjugruppens könsfördelning, värdfamiljerna fick själva välja vem i hushållet som skulle låta sig intervjuas. Varför det blev så många män är intressant med tanke på att det som rör hemmet ofta betraktas som "kvinnans sfär".

¹⁷ Regeringen i Manila satte dock stopp för detta genom att kräva att det skulle beviljas tvååriga uppehållstillstånd för filippinska medborgare i främmande länder. Sverige vidhöll sin ettårsgräns och följden blev att filippinska au pairer i Sverige minskade drastiskt. Under senare år har dock filippinska au pairer återigen ökat men om detta är resultatet av att den filippinska regeringen har en förändrad policy är oklart.

¹⁸ Fördelningen i antal timmar och minuter per vecka ser ut enligt följande: Städning lägger kvinnor ner 4,38 timmar på och männen 1,52. Tvätt och strykning 2,33 respektive 0,24. Omsorg om egna barn 5,12 timmar respektive 2,04. Förutom de uppräknade arbetsuppgifterna är matlagning den syssla i hushållen där kvinnorna tar betydligt större ansvar än männen (SOU 1998:6, 40). Tilläggas ska dock att dessa siffror har några år på nacken eftersom de från början är hämtade från SCBs Tidsanvändningsundersökning 1990/91.

¹⁹ Även andra grupper anlitar hushållstjänster, såsom yngre ensamstående män och kvinnor samt pensionärer, men de som står för den största andelen av efterfrågan är tvåkarriärhushållen.

²⁰ Jämför med de tayloristiska arbetsdelningsprinciperna i Braverman (1989:184).

²¹ I Kvinnomaktutredningen beskrivs fyra olika typer av familjer utifrån hur genusarbetsdelningen ser ut. I den konventionella familjen, vilken är den vanligaste, utför kvinnan allt eller det mesta av hushållsarbetet. I den semijämställda familjen gör mannen en hel del hushållsarbete men det är kvinnan som har huvudansvaret och som gör mest (SOU 1998:6, 40ff).

²² Angående genuskonflikter som följd av brutna genuskontrakt och huslig arbetskraft som en lösning på dessa konflikter, se Platzer (2002).

²³ Att den tid som frigörs genom köp av olika typer av hushålls- och andra tjänster tenderar att laggas på mer arbete snarare än mer umgänge med familjen eller kvalitetstid generellt, bekräftas av Hochschild (2001).

²⁴ I programmet "Kalla Fakta" på TV 4 i januari 2002, sändes dokumentären *Au pair från Östeuropa – Sveriges nya pigor*. Det framgick att vissa au pair-förmedlingar i Sverige har en verksamhet som i det närmaste kan liknas vid en form av koppleri, så kallade *mail-order-brides*.

²⁵ Både kvinnor och män är välkomna att bli au pairer men de manliga sökande är få och det är ännu färre som väljs ut av en familj. Som skäl till det senare anger Förmedlingen att män förmodligen inte är lika bra på hushållsarbete som kvinnor och att "många är rädda för pedofiler". Jag intervjuade dock en värdfamilj som hade haft en manlig au pair och de var väldigt nöjda med honom. Han hade visserligen inte varit särskilt bra på hushållsarbete men hade kunnat tillföra annat än sina kvinnliga föregångare, såsom att lära hela familjen spela schack. Mannen i denna familj hade dock inledningsvis

varit negativt inställd till att ha en manlig au pair eftersom han var orolig för ”konkurrens i sitt eget hus”.

²⁶ Unga kvinnor som har genomgått en *lanthushållsutbildning* var länge populära som au pairer men dessa har minskat i antal eftersom det även i Östeuropa har skett en urbanisering. *Turismutbildningen* i flera länder har emellertid blivit en god ersättning eftersom eleverna där lär sig sköta barn och träna i hushållsarbete.

²⁷ I vissa fall förväntas au pairen bidra med något förutom ett renodlat omhändertagande av barn. Det förekommer önskemål att hon ska ha kunskaper i till exempel engelska, tyska eller franska för att hon i umgänget med barnen ska lära dem detta språk i syfte att förbereda dem inför en längre utlandsvistelse eller liknande. Det finns också exempel på att när barnen ”befinner sig i den ålder när det är lämpligt att de börjar lära sig engelska” kan en engelsktalande au pair komma väl till pass. Vissa väljer en au pair från till exempel Tyskland eller Nordamerika när barnen befinner sig i den fas då det anses viktigt att de börjar lära sig ett andra språk. Ett alternativ kan dock vara en språklärare från till exempel Estland eller Lettland.

²⁸ En spännande tanke är vad som skulle lyftas fram om det var fråga om att på liknande sätt beskriva en industriarbetare eller en akademiker.

²⁹ Förmedlingen berättar om en kandidat som var 194 cm lång och därför ”omöjlig att placera ut”.

³⁰ Förmedlingen ser till att inga uppgifter av betydelse saknas i ansökan. Detta är viktigt eftersom saknade uppgifter kan leda till att migrationsverket avslår ansökan och det är inte möjligt att överklaga ett beslut om avslag på ansökan om arbetstillstånd.

³¹ ”För att ansökan ska beviljas om uppehålls- och arbetstillstånd ska au pair vara garanterad förutom kost och logi kontant ersättning med lägst 3 500 kronor per månad under anställningstiden.” Utlänningsförordningen (1989:547) 7 kap, 11 § 2.

³² Det brukar ta mellan 4-6 veckor innan beslutet är fattat. Enligt migrationsverkets statistik över beviljade och icke beviljade tillstånd för au pair är andelen av den senare relativt stor. Den förmedling jag har varit i kontakt med brukar dock få igenom i princip alla sina ansökningar. Det kan vara mindre noggranna förmedlingar som går bet ibland och det förekommer säkerligen att ansökningar görs utan att det är en förmedlare inblandad – så är troligtvis fallet när det gäller au pair från Marocko. Jag har inte funnit någon svensk förmedling som har intressen i det landet och antalet avslag på ansökningar därifrån är också jämförelsevis hög.

³³ Det förekommer dock att familjen väljer att dela upp erbjudandet i två sexmånadersperioder (särskilt om de inte är säkra på att ha valt ”rätt” au pair) och i dessa fall tar verket ut avgift två gånger.

³⁴ Det ökade förvaruligandet i den kapitalistiska utvecklingen diskuteras av bland andra Wallerstein 1985:17ff.

³⁵ De svenska språkstudierna utgörs av sfi-undervisning, ofta vid Medborgarskolan, Folkuniversitetet eller Komvux. Att vara inskriven vid dessa utbildningsinstitutioner är dock inte detsamma som att verkligen genomföra studierna. Det görs inga uppföljningar av hur många au pairer som faktiskt är närvarande vid lektionerna.

³⁶ Hydén (1985) visar hur medbestämmandelagen (MBL) fick en symbolisk funktion snarare än en reell och kom att dölja verkliga maktförhållanden mellan arbetsgivare och anställda. Ett liknande exempel ger Aubert med flera (1970) som studerade den norska motsvarigheten till hembiträdeslagen och kom fram till att dess funktion framför allt var symbolisk.

Referenser

- Ahrne, G. & Roman, C. (1997) *Hemmet, barnen och makten: Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. SOU 1997:139. Stockholm: Fritzes.
- Anderson, B. (2000) *Doing the Dirty Work: The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books.
- Aubert, V. & Eckhoff, T. & Sveri, K. (1970) *En lov i sökelyset: Sosialpsykologisk undersökelse av den norske hushjelplov*. Oslo: Universitetsforlaget.
- "Au pair från Östeuropa – Sveriges nya pigor". Dokumentär i *Kalla Fakta* på TV 4, januari 2002.
- Braverman, H. (1989) *Arbete och Monopolkapital*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Diaz, J. A. (1996) "Invandrare, hemhjälp och nya arbetsmarknader" i Storstadskommittén *Bidrag genom arbete*, SOU 1996:151. Stockholm: Fritzes.
- Gregson, N. & Lowe, M. (1994) *Servicing the Middle Classes: Class, gender and waged domestic labour in contemporary Britain*. London: Routledge.
- Hochschild, A. R. (2001) *The Time Bind: When work becomes home and home becomes work*. New York: OWL Books.
- Hydén, H. (1985) *Arbetslivets reglering*. Malmö: Liber.
- Jakobsen, L. (1999) *Livsform, kön och risk*. Lund: Arkiv Förlag.
- Migrationsverket (2001) *Faktablad om arbetstillstånd: Au pair*.
- Migrationsverket (2002) *Statistik över beslut om au pair*.
- Moberg, K. (1978) *Från tjänstehjon till hembiträde: En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903-1946*. Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet.
- Muhonen, T. (1999) *Kvinnor, karriär och familj: En studie om chefer i fyra olika branscher*. Lund: Institutionen för psykologi, Lunds universitet.
- Nyberg, A. (1999) "Hemnära marknadstjänster – kvinnornas befriare?" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3.
- Platzer, E. (2002) "Genuskontrakt och social differentiering: Om karriärfamiljers efterfrågan på hushållstjänster" i Schömer, E. & Mulinari, D. & Sandell, K. (red) *Mer än bara kvinnor och män*. Lund: Studentlitteratur. (kommande)
- Pålsson, A-M. & Norrman, E. (1994) *Finns det en marknad för hemarbete?* Stockholm: SNS Förlag.
- RRV 1998:29 *Svart arbete 3, Struktur*.
- RSV Rapport 1996:5 *Redovisning av privata tjänster*.
- SOU 1994:43 *Uppskattad sysselsättning – om skatternas betydelse för den*

- privata tjänstesektorn*, Betänkande av Tjänsteutredningen. Stockholm: Fritzes.
SOU 1997:17 *Skatter, tjänster och sysselsättning*, Betänkande av Tjänstebeskattningsutredningen. Stockholm: Fritzes.
SOU 1998:6 *Ty makten är din: Myten om det rationella arbetslivet och det jämställda Sverige*. Betänkande från Kvinnomaktutredningen: Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män. Stockholm: Fritzes.
Sundbo, J. (1997) "The Creation of Service Markets to Solve Political-Sociological Problems: The Danish Home Service" i *The Service Industries Journal*, vol 17, nr 4.
Utlänningsförordningen (1989:547).
Wallerstein, I. (1985) *Den historiska kapitalismen*. Stockholm: Arbetarkultur.
Öberg, L. (1999) "Ett socialdemokratiskt dilemma. Från hembiträdesfråga till pigdebatt" i Florin, C. m fl (red) *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*. Stockholm: Norstedts.

Abstract

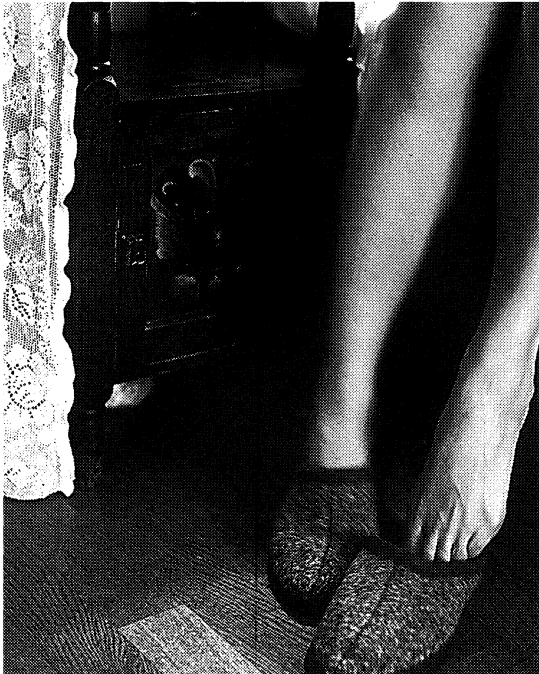
Cultural exchange or cheap labour power? Au pairs in Sweden

During mid 1980's domestic services were re-introduced in Sweden. It is mostly the dual-career families that demand these services because of the unchanged gender division of labour in the households and their particular career life-styles. An au pair system has established itself in Sweden and many au pairs are recruited from Eastern Europe. This form of domestic service is hidden behind formal rules, stating that the purpose of the au pair system is to let young people get to know Sweden and to learn the Swedish language. Instead, the au pair's are being used as cheap labour power without being entitled to any labour or civil rights. In this example of commodification though, labour power is not totally disembodied. It is embodied in the sense that some social categories are looked upon as more suitable than others for performing paid household work.

Keywords: Domestic services, dual-career families, demand, migration.

Matlagning och matning av barn – kulturellt utbyte?

Au pair – dagens Askungen?
Familjemedlem och ändå inte.

Det rena rättslärandet: kognitiva funktioner i ett normativt system

AV JAN TORPMAN

Den dominerande rättssociologiska uppfattningen är att rättsordningen är ett system av normer. En uppfattning som ligger i förlängningen av denna tanke är att systemet av normer till sin natur är relativt konservativt. Det ligger till och med i begreppet norm att något bevaras även när bevis framläggs som indikerar att normen inte stämmer överens med hur verkligheten uppför sig. Verklighetens beteende är därför irrelevant för normen, och normen betar sig följaktligen inte som den erfarenhetsbaserade kunskapen. Den sistnämnda anpassar normalt sig när den konfronteras med avvikelser från förväntningen om det normala, såvida det inte finns en förklaring som kan marginalisera avvikelserna till en slump, en tillfällighet eller ett misstag. Om rättssystemet är ett system av normer, och om samhället är under utveckling, så måste det finnas säkerhetsventiler som tillåter rättssystemet att antingen återanpassa samhället till normen eller anpassa normen till samhället. Den löpande lagstiftningen, prejudikatbildningen, den omfattande och växande juridiska doktrinen och förändrade sedvänjor visar tydligt att den moderna positiva rätten ofta anpassas till samhällets förändringar.

Eftersom rättssystemet är ett system av normer är det en vanlig föreställning att rättssystemet kan förändras i den utsträckning som normerna kan förändras. Konsekvenserna av den föreställningen är följande: rättsnormerna är bundna enbart av sin tillkomstshistoria, i form av iakttagandet av en identifierbar beslutsordning, och inte direkt av sitt innehåll. Det finns därför en skillnad mellan två

Jan Torpman är ekonomie doktor vid Södertörns Högskola, företagsekonomiska institutionen. Bland publicerade forskningsprojekt finns doktorsavhandlingen vid Stockholms universitet med titeln Rättssystemets lärande. Pågående forskning rör tvärvetenskapliga projekt med systemteoretisk grund, varibland det mest aktuella är en ny teori om organisationskultur.

komponenter av en norm. Den ena är det verklighetsunderlag som normen vilar på. Den andra är resultatet av den selektion som skett av möjliga rättsliga utformningar, på basis av verklighetsunderlaget. Det finns således ett kognitivt¹ och ett normativt² element i varje norm, och i en strikt normorienterad definition av rättssystemet hålls dessa för oberoende. När rättssystemet definieras som statens rätt, juristernas professionella åskådning eller politiskt styrmedel, så blir kunskapen om verkligheten ett faktaunderlag på vilket normerna kan uttryckas – och dessa två dimensioner kommer att uppfattas som oberoende av varandra. Kunskapen om verkligheten blir ett vara, rättsnormerna blir ett böra.

Syftet med denna artikel är att visa hur det kan finnas kognitiva funktioner inom rättssystemet, och att utveckla en begreppsapparat för att beskriva dessa funktioners operationer. De kognitiva operationerna definieras i artikeln som det rena rättslärandet. Det rena rättslärandet syftar på rättsändringar av ett speciellt slag. Det handlar inte om sådana förändringar av rätten som enbart är nya beslut på grundval av samma kunskapsunderlag, och inte heller om rättsändringar som är följden av att ett nytt kunskapsunderlag introduceras från rättens omvärld. Istället syftar det rena rättslärandet på förändringar av rätten som sker i form av rättsinterna lärprocesser, med rättsintern kunskap som resultat och rättsliga objekt som föremål.

Innan vi går vidare ska vi säga något om förutsättningarna för en teori om det rena rättslärandet. En avgörande sådan är teorin om rätten som ett autonomt system. Föreställningen om ett relativt självständigt rättssystem är inte ny. Däremot är det en av de mest radikala idéer som utvecklats av Luhmann (1995a), där rättssystemet antas utgöra ett autopoietiskt (sjelvproducerande) system av rättsliga kommunikationsoperationer. Denna idé förutsätter att man kan finna orsakerna till rättens löpande existens i egenskaperna hos dessa kommunikationer. Enligt Luhmann upprätthåller rättssystemet en skillnad mellan system och omvärld genom att själv etablera denna skillnad i särskilda kommunikationsoperationer. En egenskap som är avgörande för skillnadens upprätthållande är rättssystemets samtidiga öppenhet och slutenhet. Rättssystemet kan uttala omdömen om alla företeelser i samhället. De kan vara rättsligt tillåtna eller otillåtna. Indirekt uttalar sig rättssystemet på samma sätt även om rent rättsliga företeelser, men då i en annan form. Här går distinktionen istället mellan rätt/orätt, vilket inte bara avser huruvida något är tillåtet eller ej, utan också den rättsliga giltigheten. För att alls kunna tillhöra rättssystemet, och därmed vara en

rättslig kommunikation, måste en utsaga inte bara vara tillåten, den måste också vara rättsligt giltig. Det Niklas Luhmann har kallat "rättens kodning" anknyter till denna tankegång: det är när en utsaga identifieras som innehållande ett ställningstagande längs skillnaden rätt/orätt (Luhmann 1992b). Den löpande kommunikationen som knyter an till tidigare och senare kommunikationer, och kvalificerar sig själv som rättslig, gör så genom att innehålla ett ställningstagande till värdena rätt/orätt. Därigenom blir det möjligt att tala om självreferens hos rättens operationer. Närhelst vi tänker ett rättsligt omdöme har vi redan uttryckt för oss själva att omdömet ytterst bygger på skillnaden mellan rätt och orätt, varför den tanke vi tänker är en rättslig kommunikationsoperation. På detta sätt kan det bildas ett system av operationer, anslutna till varandra över tid, vilka genom sin förmåga till självreferens definierar ett i denna mening slutet system.

Rättssystemets öppenhet mot omvärlden säkras på samma sätt av egenskaperna hos kommunikationsoperationer. När vi tänker eller säger något som inbegriper ett omdöme om rätt/orätt, så tänker vi eller uttalar vi oss ofta om något annat än det vi anser vara rättssystemet. När detta sker tar vi kommunikationsoperationen andra sida i anspråk. Vi kan naturligtvis inte bara fälla omdömen om kommunikationerna själva, utan också om företeelser i resten av samhället. Det är de som är tillåtna eller förbjudna, lagliga eller olagliga, straffbara eller straffria. Operationerna är uppenbarligen förmögna också till främmande-referens.

Det faktum att kommunikationer kombinerar självreferens med främmande-referens gör det möjligt att konstruera modeller av rättssystemet som på samma gång operativt slutet och kognitivt öppet. Rättssystemet existerar som ett relativt autonomt system av rättsliga operationer. Men operationerna är öppna mot omvärlden ifråga om val av teman och begreppsliga definitioner. Med detta i åtanke blir det angeläget att formulera teorier om rättssystemets lärande, som ett särskilt fenomen i samhället.

Den slutenhet som följer av begreppet "operativ koppling", eller "självreferens hos operationerna i rättssystemet", leder också till ett antagande om frånvaro av extern strukturbestämning. Vi antar att strukturerna i rättssystemet regleras av rättssystemet. För att uttrycka det med Luhmanns ord: "Endast rätten själv kan säga vad som är rätt" (Luhmann 1995a: 50). Rättssystemets lärande blir en helt och hållet rättsintern affär (Torpman 2002). Syftet med denna artikel är, som antyddes ovan, att utveckla en begreppsapparat för detta lärande.

Rättsteoretiska utgångspunkter

Ett av rättssociologins särdrag i förhållande till rättsvetenskapen och rättsfilosofin är generaliseringen av definitionen av ett rättssystem. Rättsvetenskapen i synnerhet saknar anledning att söka inkludera andra, liknande sociala fenomen i definitionen av rättssystem. Inom rättssociologin, som ju är en del av sociologin, finns däremot en ambition att definiera rättssystemet som en typ av socialt fenomen, eller som ett socialt system. Istället för att vara ett helt unikt fenomen, till föremål för en rättsvetenskaps fulla uppmärksamhet, blir rättssystemet inom rättssociologin inte sällan definierat som ett system av normer, där normer kan förekomma även i moraliska, etiska, organisationshierarkiska eller andra sammanhang vilka inte står att härleda till det nationella rättssystemet. Rättssystemet blir ett normativt system bland andra normativa system under juridisk pluralism (jmf Cotterrell 1994). Hanteringen av begreppet normer är en skärningspunkt som anknyter rättssociologin till sociologin såsom läran om samhället eller det sociala. Därför är begreppet en naturlig utgångspunkt för en diskussion av begreppet det rena rättslärandet.

Normer brukar beskrivas som en orsak till att ett böra vidmakthålls. De uttrycker imperativ, men är inte identiska med imperativ (von Wright 1963). Detta böra har i sig inte utsatts för ingripande sociologiska studier³, även om ”norm” är rättssociologins grundbegrepp. Ett av normernas utmärkande drag är dock deras relativa oföränderlighet, eller deras egenskap att förbli oförändrade under omständigheter där ett sanningsinriktat omdöme skulle förändras. Distinktionen mellan normativa och kognitiva förväntningar tar sikte på just det faktum att normer och sanningsomdömen leder till olika orienteringar av beteendet (Galtung 1959, Luhmann 1987). Medan läkaren är beredd att ändra uppfattning om den sjukes tillstånd i takt med att han får nya insikter, så står vi fast i vårt fördömande av brottslingen, oavsett hur många gånger vi ser honom eller andra upprepa samma brott (Aubert & Messinger 1958). Med Niklas Luhmann (1987) kan vi därför tala om normer som *kontrafaktiskt stabiliserade förväntningar*: när våra förväntningar kommer på skam är det besvikelsen, inte normen, som avvecklas. Häri ligger en direkt motsats till den lärande inställning som vi finner i de kognitiva förväntningarna. Dessa justeras ju när man noterar en diskrepans mellan förväntning och verklighet. Normativa system skulle därmed framstå som obenägra till lärande per definition. Och likväl rör de sig. Även normativa system förändras och lär sig – och frågan blir då hur detta trots allt är möjligt.

Hur ska vi alltså förstå och förhålla oss till det fenomen som jag här har kallat rättens lärande? En avgörande fråga här är hur man ska betrakta normernas giltighet. Symbolen för ett böra uttrycker ju en form av giltighet. Ibland tänker man sig att en norms giltighet är identisk med anledningen till att en person väljer att anpassa sina handlingar efter den. Så är fallet när rättssystemet definieras som kommandon under hot om sanktioner. I dessa fall följer giltigheten ur människors flertaliga och faktiska underkastelse under hoten. Människors faktiska beteende blir identiskt med normernas giltighet.

Givet den definition av normer som vi har föreslagit här – i termer av kontrafaktiskt stabiliserade förväntningar – blir förhållandet mellan beteende och norm ett annat. Normernas giltighet blir relativt indifferent för, men inte nödvändigtvis oberoende av, den faktiska efterlevnaden. Normernas giltighet måste då sökas någon annanstans: i formerna för hur förväntningar bildas. På så sätt riktas fokus mot normens stabiliserande effekter på samhället, samtidigt som normernas giltighet är beroende av tre typer av förändringshändelser: tillkomstförfarande, förändringsförfarande och förfarandet vid deras avskaffande. Innan vi fullföljer den tankegången måste vi dock ytterligare diskutera grunden för normernas giltighet.

Enligt Kelsen (1967) finns det anledning att skilja mellan två typer av normer, statiska och dynamiska, vilka får sin giltighet ur två olika principer. De två typerna skiljer sig åt ifråga om huruvida det finns ett samband mellan normernas innehåll och deras giltighet, vilket har konsekvenser för hur man ska förstå rättens lärande.

I den statiska typen av normsystem är normerna giltiga till följd av sitt innehåll. Innehållet i en specifik norm går att härleda tillbaka till en grundnorm, så att alla systemets normer förhåller sig till grundnormen som det speciella till det allmänna. Den speciella normens förhållande till grundnormen är skälet både till att den är giltig och till att den har det innehåll den har. Eftersom alla normer är bestämda som logiska härledningarna inom ramen för ett statiskt normsystem, så finns det ingen möjlighet till dynamisk anpassning av normernas innehåll till förändringstrycket från systemet omvärld. Det är dock mycket svårt att påträffa denna typ av normsystem i verkligheten. För att ett sådant system ska kunna existera måste dess grundnorm vara uppenbar, och helt utan behov av ytterligare tolkning. Begreppet "uppenbar" förutsätter enligt Kelsen (1967) ett praktiskt förnuft som förmått bestämma dess klarhet. Detta är emellertid oförenligt med

idén om en norm som enbart bestäms av sitt innehåll. Här införs ju tanken på en auktoritet som uttalar vad normen ska betyda – antingen i form av en uttolkare som reder ut en oklarhet, eller i form en ursprunglig konstruktör. Men denna auktoritets behörighet att stifta normer måste *också* verifieras, och här finns två varianter att tillgå: antingen härrör auktoritetens kapacitet att stifta giltiga normer från normsystemet, eller så antas det vara givet honom av Gud eller andra högre makter. Den norm som auktoriteten skapar är resultatet av en viljehandling, och som sådan måste den få sin giltighet från en normativ ordning, som föreskriver att vi bör böja oss för normer som kommer från denna auktoritets penna. Ett analogt fall är när auktoriteten har ersatts av sedvänjor som författare till nya normer. I båda fallen har normsystemet upphört att vara statiskt, och istället har vi att göra med ett dynamiskt system. Här finns det inte längre något oupplösligt samband mellan normernas innehåll och deras giltighet.

Låt oss först ge en definition av den dynamiska typen av normer. De är normer som förutsätter en grundande norm – men där denna norm enbart anger att en viss auktoritet har rätt att bilda normer, eller ger en bestämning av hur giltiga normer ska bildas. Med tanke på de invändningar som ovan riktades mot föreställningen om statiska normsystem, så torde rättssystemet vara ett normsystem av den dynamiska typen. Vi bör med andra ord kunna anta att det inte finns någon grundnorm, vars innehåll bestämmer vad resten av normsystemet ska innehålla. Detta har, som vi antydde ovan, avsevärda konsekvenser för teorin om rättens lärande. När rättssystemet utpekar lagstiftning, förarbeten, domstolspraxis, doktrin och sedvänjor som rättens källor, så innebär det bara att man anger formerna för rättens giltiga tillkomst och förändring. Men det begränsar inte vad rätten kan tänkas innehålla, och sätter heller inga gränser för rättens lärande.

Ovan var problemet att normativa system definitionsmässigt framstod som obenägna till lärande, och frågan var hur rättens innehåll överhuvudtaget kan förändras. Här står vi inför det omvända problemet: rättens innehåll förefaller inte vara underkastad några begränsningar alls. Även detta motsägs emellertid av empiriska erfarenheter. Det tycks snarast vara så att rättens utvecklingslinjer följer en karta, som både möjliggör och begränsar dess färdriktningar. Rättssystem synes ofta vara fast i gamla rättskonstruktioner, och det även i fall där det finns behov av och förutsättningar för större rättsliga förändringar i det omgivande samhället (Watson 1977; Watson 1988). Det finns således en tröghet i systemet,

en bundenhet till systemets historia. Rättssystemet kan dock svara på önskemål om förändring av rätten genom samtliga sina rättsskäl. Ny lag stiftas; ny praxis kommer fram där uppdykande problemställningar gör att förändringar efterfrågas; ny doktrin klargör tolkningsproblem och infogar ny lag och domstolspraxis i en systematisk tolkningsram; sedvänjor reglerar där det varken finns lagar, rättsfall eller doktrin. Vad vi ser här är just en lärande anpassning. Dessutom är det möjligt att en kognitiv orientering dyker upp på områden där det egentligen borde finnas en normativ orientering. En norm kan så att säga upphöra att vara en inställning som man reflexmässigt håller sig till, och istället övergå till att bli ett underlag för opportunistiska kalkyler. Om allmänheten t ex inte längre reagerar med irritation över förekomsten av svart hantverkshjälp i hemmen, utan istället kalkylerar med risken för att bli upptäckt, så har normen ersatts av en kognitiv inställning.

De flesta instanserna av rättsligt lärande är dock högst lagliga. Rättslärandet, förändringen av rätten, har nämligen institutionaliserats i det positiva rättssystemet. Som vi har sett är ju det positiva rättssystemet ett system av dynamiska normer, och sådana normers giltighet är beroende av en norm som anger formerna för hur normer får komma till och förändras. Att normerna förändras är därför inbyggt i rättssystemets definition. Dynamiken är en konsekvens av att moderna rättssystem är positivistiska, d v s de är grundade på beslut, inte på naturlagar.

För att summera kan vi säga att vi står inför en motsägelse. Den dynamiska definitionen av rättssystem indikerar att rättssystemets framtidshorisont är helt öppen. Samtidigt säger den empiriska erfarenheten att rättssystem är relativt bundna vid sina konstruktioner. För att denna motsägelse ska bli begriplig måste vi knyta an till en teori om den positiva rätten. Ett förslag till en sådan teori kan man finna redan i den positivistiska läran ungdom. Naturrättens anhängare anklagade den positiva rätten just för att vara godtycklig (Domat 1697). Detta kan förstås som en kritik, inte av föränderligheten, utan mot avsaknaden av en gudomlig och naturlig grund för rätten. Istället för den naturliga eller gudomliga rätten skulle en rätt visa sig som anpassades till samhällsförhållandena, vilka de nu kunde vara eller bli. Det kunde ge intrycket att detta skulle kunna ske godtyckligt, utan naturlagar som styr skeendet. Försvaret av den dynamiska normen som grund för det moderna samhället visade emellertid att rättens grund inte behöver vara godtycklig för att den är föränderlig. Situationsanpassningen innebär en bestämning av rätten som gjorde rätten föränderlig, dock med en annan

bestämningsprincip än den naturrättsliga (Hume 1992). Naturrättens teori hade stått som garant för oföränderlighet, och hade dessutom gett moraliskt stöd åt rätten. Den nya positiva rätten, som endast vilade på en grundlag eller författning, kunde inte erbjuda samma moraliska legitimering – men den innebar inte heller att allt plötsligen hade blivit tillåtet. Istället hade skillnaden mellan det lagliga och det olagliga lämnats åt rätten att förfoga över, på grundval av författningen.

Sedan 1700-talet har rättsliga frågor ansetts skilda från den moraliska bedömningen, och skillnaden mellan rätt och moral används som en vanlig definition på positiv rätt. För en teori om positiv rätt har dock denna skillnad inte mycket att erbjuda, mer än att ge empiriskt stöd åt en definition – den ger ingen förklaring till den ovan nämnda motsägelsen.

Det återstår alltså att finna en teori om den positiva rätten. En sådan teori kan åstadkommas med systemteorins hjälp. Systemteorin erbjuder redskap, med vars hjälp vi kan formulera en teori som både kan fånga upp teorin om normer, ge stöd åt teorier om andra samhällsfenomen, och förklara rättsnormernas förmåga till förändring och stabilitet. Låt oss alltså ta utgångspunkt i en sådan teori *för att visa hur rätten både kan lära av sina erfarenheter och vara kontrafaktiskt stabiliserade normer*.

Med system avser vi då inte, som många jurister, en ansamling regler, katalogiserade i böcker och tolkade i rättsfall, utan en enhet av helt andra dimensioner (jmf Eckhoff och Sundby 1988). En sådan modell har utvecklats av Niklas Luhmann (1987, 1990, 1992a, 1992b, 1995a, 1999). Hos Luhmann är det ett nytt systembegrepp som får ligga till grund för teorin om rättssystemet som ett av samhällets funktionella delsystem. Han uppfattar system som faktiskt existerande och ständigt fullbordande sammanhang av operationer (jmf Luhmann 1995a: 38ff). I rättssystemet är operationerna rättsliga kommunikationer, som konstruerar gränsen mellan rätt och omvärld genom att reglera anslutningen av vidare kommunikationer, (Luhmann 1992b). Enbart sådana kommunikationer som inbegriper en hänvisning till rättens kod – rätt/orätt – tillhör rättssystemet. Genom koden upprätthålls en skillnad mot rättssystemets omgivning. Skillnaden mot en traditionell definition av rätten som ett normsystem är att vi här inte utgår från en norm- eller värdetypologi, utan från en skillnad mellan system och omvärld (Luhmann 1987).

I teorier om positiv rätt är det vanligt att man anknyter skillnaden mellan

system och omvärld till rättssystemets strukturer, såsom regler, normer eller texter. Nyare systemteori har dock visat att en övergång från strukturer till operationer är nödvändig för att visa hur system skapar och upprätthåller skillnaden mellan system och omvärld. I rättsteorin har detta argument kommit till uttryck hos Eisenberg (1988) som skillnaden mellan *text-based* och *generative theories*. Fördelen med den operationsinriktade teorin är att den utgår från hur system skapar och upprätthåller sig själva. Den tar alltså inte strukturerna för givna – såsom är fallet med t ex Harts (1961) teori om olika nivåer av rättsregler i en hierarki. Rätten har hela sin existens i dessa operationer, vilka är i allra högsta grad empiriska objekt (rättsliga uttryck) och inte någon transcendens eller idealitet (Luhmann 1995a).

På det sättet kan vi föreställa oss att det föreligger en så kallad operativ koppling mellan rättsliga uttryck. Därigenom blir rätten snarare ett sätt att gestalta relationer på ett meningsfullt sätt, och därigenom kontrollera dem, än resultatet av en materialskillnad mellan normer och deras omvärld. Rättsrelaterade kommunikationer är sådana som alltid fyller en dubbel funktion som strukturupprätthållare och produktionsfaktor i rättssystemet. Rättens enhet är, enligt detta synsätt, en effekt av den löpande produktionen av rättsliga kommunikationer – den ligger inte i iakttagandet av en viss typ av fakta, eller i identifieringen av den särskilda materien, normen. Operationer bestämmer betingelserna för vidare anslutning av fortsatta kommunikationer, och bekräftar eller bestrider därmed de inskränkningar (strukturer) genom vilka de produceras.

Detta innebär att produktionen och upprätthållandet av rätten kan tillskrivas rättssystemet självt, vilket öppnar dörren för rättens egen historia av rättsligt bestämda innebörder. Rättens grundbegrepp och dess särskilda tolkningstekniker är de mest uppenbara exemplen på det som Olivecrona, med en snarlik men inte identisk syftning, kallade rättens självtydning (Olivecrona 1966). När rätten definieras som ett självständigt system av kommunikationsoperationer⁴ blir det begreppsligt möjligt att tänka sig ett specifikt, eller rent, rättsligt lärande. Genom den kodning i termer av laglig/olaglig som står rätten exklusivt till förfogande kan rättssystemets relativa autonomi kombineras med dess omvärldskänslighet och relativa styrbarhet. Utan det systembegrepp som vi föreslagit här kan positiviteten i princip förstås i termer av rättssystemets självständighet i förhållande till ett vara – i form av Gud eller naturlagar. Då tvingas rättsteorin emellertid att visa hur rättens självständighet kan stödjas av andra krafter.

I marxistiska teorier är det suveränens makt som utgör dessa krafter, och rätten blir suveränens eller statens maktredskap. Ett annat förslag är postulatet om juristers rätt, där rätten hängs upp på en professions aktiviteter. Eller också kan man förstå dessa krafter som de sanktionsprocesser som, enligt Max Weber, är nödvändiga för rättssystemets existens. Slutligen kan man tänka på dem i termer av rättssystemets konfliktlösningsfunktion, där professionella jurister tänks leverera tjänster till samhället.

Samtliga dessa ansatser till förståelse av rättens enhet bygger dock på en och samma paradox. Den positiva rätten kan aldrig förklaras med hänvisning till en makt som står utanför eller över rätten, eftersom den per definition är ogiltig. Av liknande skäl kan den positiva rättens enhet inte heller förstås i termer av en referensgrupps professionella aktiviteter (t ex konfliktlösning). De parter som är i konflikt med varandra måste ju definiera sin konflikt i rättsliga termer redan innan de vänder sig till professionen med sin frågeställning. De måste redan se domare, domstolar och advokater som rättsligt betydelsefulla instanser som de kan vända sig till med sitt problem. Man kan alltså säga att de måste ha tillämpat rätten redan innan de har vänt sig till det som vi, enligt dessa definitioner, skulle betrakta som rättssystemet.

Det återstår bara att se rätten som ett system av innebörder, vilket genom att existera som normativt böra gör sig tillgängligt för oss som faktum. Vi gestaltar inte våra relationer rättsligt för att vi är rättsligt förpliktade att göra det. Vi gör det för att det är möjligt. Rättens självständighet vilar på koden laglig/olaglig, som gör det möjligt för oss att gestalta en relation ur rättsligt perspektiv. Rättens självständighet möjliggör också särskilda egenheter hos rättssystemet. Autonomi betyder precis detta: när system är tillräckligt komplexa behöver de inte svara på varje anspråk från omvärlden. De kan välja att vara indifferent, att inte förändras när omvärlden ändras. Indifferens och anpassning blir två motstående begrepp, där anpassning är allt från direkta avbildningar av omvärlden i systemet till abstrakta justeringar av rättssystematiken. På det sättet kan rättssystemet processa omvärldsfaktorer på sitt eget sätt, och de normativa förväntningarnas rättsliga giltighet kan inte dikteras av ekonomiska intressen, politiska kriterier eller moraliska omdömen – även om rätten aldrig är helt indifferent för någon av dem. Det vore rent skadligt om det vore möjligt att, med en rättslig revolution, byta ut centrala teoretiska element i rättssystemet. Detta kontinuitetskrav blir meningsfullt endast om vi antar att det finns ett rättssystem som är oberoende av

specifika referensgrupper, eftersom rättssystemets kontinuitet då knyts till systemets enhet.

Rättens kontinuitet gör att rättsutvecklingen till en del styrs av konservativa krafter i rättssystemets grundbegrepp. Dessa bevarande strukturer i rätten gör att, trots det faktum att rätten är ett dynamiskt system med Kelsens terminologi, rätten inte helt och hållet är ett lydigt redskap för suveräner eller politik, utan ett eget system som också lyder egna lagar. I nästa avsnitt ska vi diskutera dessa rättssystemets egna lagar, genom att ställa frågan om de kognitiva funktionernas plats i rättssystemet.

Rättsnormens struktur – konditional programmering

Rättsvetenskapen är beskrivningar av rättsnormer (Kelsen 1967), men rättsnormerna – sådana de framställs i lagar, förarbeten och domstolsavgöranden – bygger också på en rättsvetenskapligt given grund. Läran om juridiska personer i associationsrätten medför att lagstiftaren inte behöver betvivla att reglerna för aktiebolag ska tolkas som att aktieägarna är de egentliga bärarna av ansvaret för aktiebolagets förpliktelser och rättigheter. Organläran innebär att en företagsrepresentant för ett aktiebolag inte behöver riskera att hans handlingar ska tolkas som hans egna, när han i själva verket handlar som organ för bolagets juridiska person. De rättsvetenskapliga begreppsbestämningarna fungerar här som den grundval av rättslig kunskap på vilket lagstiftaren kan bygga sin lag. Lagen kommer därefter att tolkas med den rättsliga världsbilden som bakgrund, och kan bara förstås mot denna bakgrund. Det finns därför ett ömsesidigt beroende mellan rättsvetenskapen och lagstiftningen. Den första beskriver den andra, som i sin tur baserar sina föreskrifter på vad den första har beskrivit. Detta är viktigt att hålla i åtanke när vi nu ska undersöka de kognitiva funktionernas plats i rättssystemet.

Relationen mellan börtat i rättsnormen och det verklighetsfundament det bygger på kan mer allmänt uttryckas som relationen mellan satsdelar i ett så kallat konditionalprogram. Med stigande samhällskomplexitet och växande behov av kongruenta förväntningar har rätten ändrat karaktär, från uppräknande av partikulära situationer till konditionalprogram (Luhmann 1987). Konditionalprogrammet antar formen av ett om-så-förhållande mellan förutsättningar för en tolkning och tolkningens konsekvenser: om bestämda betingelser är uppfyllda ska ett bestämt beslut fattas med en viss innebörd. Man kan säga att det histo-

riskt har skett en omorientering i sättet att definiera rättsnormerna – från beskrivningar av konkreta och partikulära situationer till abstrakta och generella villkor för normers giltighet – och att detta är en av grunderna för den moderna positiva rätten. Med konditionalprogram blir det inte bara möjligt att organisera den rättsliga bedömningen av materialrättsliga frågor på ett effektivt sätt, utan också att orientera rättens förfarande mot i förväg angivna villkor. Det blir således möjligt att definiera under vilka villkor en domare ska se ett problem som rättsligt och som underkastat domstolens prövning. Och först när rättsnormerna definieras som förutsättningar och konsekvenser blir det möjligt att normera mångas förväntningar om mycket.

Om konditionalprogrammet är det moderna rättssystemets sätt att bilda rätts-satser, för att inte överhopa samhället med paragrafer eller särfall i det oändliga, så är det ändå inte en ny uppfinning. Några av de äldsta bevarade lagarna har denna form (Seagle 1951). Det finns emellertid andra alternativ till den moderna rättens form för att formulera rättsnormer som imperativ. I den gamla romerska rätten har det funnits inslag av etiska och utilitaristiska målorienterande moment. Samma sak gällde för den naturrättsliga modell av rättssystemet som var i bruk så sent som strax före industrialismen. Naturrättens sätt att argumentera är förenat med ett stort mått av godtycklighet och avvägningar, vilket strider mot konditionalprogrammets form. Det senare är ägnat att ge ökad förutsägbarhet, och därmed stärka den kongruenta generaliseringen av människors förväntningar.

Med tanke på den stora betydelse det haft, att konditionalprogram introducerades som byggklossar i rättssystemen, så skulle man förvänta sig att det fått stort utrymme i rättssociologiska och rättsvetenskapliga studier. Så är emellertid inte fallet, bortsett från några få undantag (t ex Geiger 1964; Luhmann 1987). Här ska vi dock ta fasta på konditionalprogrammets speciella egenskaper.

Konditionalprogrammets införande i rättssystem har att göra med den positiva rättens utveckling och den positivistiska strategins tillämpning i rättssystemen. I takt med att samhällets komplexitet har ökat, så växer också behovet av mekanismer som hanterar komplexitet. Konditionalprogram är en sådan lösning. De gör det möjligt för rättssystemet att anpassa sig till omvärldens komplexitetstillväxt med en motsvarande ökning av sin egen komplexitet. Systemet blir mer adaptivt, eftersom konditionalprogrammets ”om-så” tillåter att konditionalsatsens ”om”, och konsekvenssatsens ”så”, kan förändras var för sig. Normer

kan således förändras på två olika sätt: dels genom en förändring i bestämningen av de faktiska förhållanden som ska föreligga för att en rättslig konsekvens ska följa, dels genom en förändring i definitionen av den konsekvens som ska följa (givet att vissa faktiska omständigheter föreligger). Detta – att rätten kan förändras i två led separat – är en stor befrielse för ett system som har att fäktas mot en allt snabbare växande samhällskomplexitet. Straffsatsen kan ändras, trots att brottsbeskrivningen för övrigt är densamma. Förutsättningarna för skadeståndsansvar hos en arbetsgivare för arbetstagardelikt kan förändras, trots att skadeståndets storlek eller form lämnas orört.

Konditionalprogram gör det också möjligt för rättssystemets användare att strukturera sina förhållanden på ett sätt som hushållar med osäkerhet. Konditionalprogrammen delar upp situationsbestämningar, och osäkerheten kring dessa, i två steg. Man kan därmed göra separata kalkyler, vilket ger större möjligheter att hantera osäkerheten. Den typiska strukturen för i stort sett alla rättsnormer – *om dessa i verkligheten befintliga omständigheter föreligger så bör dessa konsekvenser inträffa* – delar upp situationsdefinitioner i två delar. Den första gäller beskrivningen av förutsättningar för en konsekvens, den andra gäller själva konsekvensen. Även osäkerheten om hur situationen ska definieras, och osäkerheten om vilka konsekvenserna blir, kan därför delas upp på två delar med konditionalprogrammets hjälp. Det kan råda osäkerhet om parter val av alternativa beskrivningar av faktiska förhållanden, men rättsreglerna ger stöd för ett begränsat antal alternativa tolkningar. Det kan också råda osäkerhet om parternas samsyn när det gäller konsekvenserna. Men när dessa frågor kan delas upp och behandlas separat blir samspelet vid situationsdefinitionen mer hanterlig genom att det ena ledet ligger till grund för det andra. Sekvensen skapar ökade möjligheter för parterna att kalkylera med situationer, och ger därför bättre stöd för bildandet av kongruenta förväntningar om situationsdefinitioner.

Att rättsatser formuleras i ”om-så”-satser har konsekvenser för hur förväntningar bildas även i ett annat hänseende. Den enskilda personens uppmärksamhet riktas först mot bestämningar av förutsättningar, därefter till identifierandet av konsekvenser. Detta leder till att personen ser sig som en *beslutsfattare*. Rättsnormens struktur tvingar personen att fatta beslut om hur han vill att situationen ska uppfattas, eftersom konsekvenserna annars kommer att ingripa mot hans passivitet.

Låt oss nu summera de tankar som lanserats ovan. För positiva rättssystem i

moderna komplexa samhällen är konditionalprogrammets effekter oundgängliga. De levererar sina prestationer till lagstiftaren, till domaren, till mannen på gatan och till rättsvetenskapen. För samtliga betraktare av rätten gäller att rätten huvudsakligen är organiserad så att den förutsätter två ställningstaganden. Det första gäller identifieringen av ett verkligt sakligt sammanhang som relevant för en rättsnorm. Det andra gäller fastställandet av en konsekvens, vilken utpekas av rättsnormens andra led. Rättsnormens organisation manar till beslutsfattande. Den manar också till urskiljande av skillnaden mellan den faktiska eller verkliga omständighet som är första delen av beslutet, och den normativt härledda slutsats som följer av normens andra led.

Normen, uttryckt i form av ett konditionalprogram, fäster alltså uppmärksamheten vid att rättstillämpningen bygger på en identifiering av omständigheter ur verkligheten, eller identifieringen av relevanta sakförhållanden. Dessa sakförhållanden – exempelvis det subjektiva rekvisitet vid ett våldsbrott, eller den adekvata kausaliteten vid tillfogandet av en skada där skadestånd kan vara aktuellt – har det gemensamma draget att de måste vara verkliga, eller möjliga. Det första momentet i konditionalprogrammet använder någon form av omdömen om verkligheten, d v s omdömen om ett *vara* snarare än ett *böra*. För att det ska vara meningsfullt att lagstifta om skadeståndsansvar måste det ju åtminstone vara möjligt att tillfoga andra människor skada. Rekvisitet om adekvat kausalitet vid bedömningen av skadeståndsansvar bygger på att en skada orsakas genom en kausalrelation mellan ett visst beteende och en viss skada – vilket är ett omdöme om verkligheten. En ny lag om alkoholisters behandling på arbetsplatsen förutsätter att det finns ett (omvänt) samband mellan alkoholism och behandling, som innebär att det är fruktbart att behandla alkoholister.

I stort sett all lagstiftning bygger i denna mening på en omedelbart iakttagbar kunskap om verkligheten. Även om det finns rättsnormer där förhållandet mellan normen och den bakomliggande världsbilden är mindre uppenbar kan vi ändå förutsätta att det finns en, eller flera, världsbilder inbyggda i varje norm. Rättssystemet har genom århundradena synkroniserats med det omgivande samhället, och förutsätter för sin funktion sådana faktiska samband som att människor i allmänhet kan motiveras med pengar, att människor är benägna att söka undvika straff och att de är intresserade av att i så stor utsträckning som möjligt kunna skydda sig själva och sina familjer från fysiskt våld. Dessa samband – och många andra – saknar helt normativa element. De är erfarenhetsbaserade omdö-

men, och är relativt oberoende av lagändringar eller andra typer av rättsändringar. Lika fullt förutsätter rättssystemet i alla sina normer ytterst att sådana samband finns.

Lagstiftaren är medveten både om erfarenhetens lagar, kända för var och en, och om vetenskapligt kända samband, som det om behandlingens effekt på alkoholister. Så är fallet också med domaren, rättsvetenskapsmannen, den professionella juristen och lekmannen. Definitionen av rättssystemet som ett politiskt styrinstrument sammanhänger nära med den positivrättsliga strategin, och med konditionalprogrammets pedagogiska sätt att låta rättssystemet framträda – framför allt för sina professionella uttolkare. För dem syns det tydligt att varje norm har tillkommit, inte bara som produkten av värderingar eller intressen, utan också som konsekvensen av en eller flera världsbilder (Davies 1994).

Vi ser alltså att kognitiva funktioner har en plats i rättssystemet, och vilken denna är. Genom konditionalsatsens första led är rättsnormerna, och därmed rättsnormernas förändring, kopplad till kunskap. Den del av rättens förändring som beror på denna kunskap förändras antingen inne i rättssystemet eller utanför rättssystemet. I det första fallet är det fråga om en rättsligt genererad och rättsligt specifik kunskap, i det andra fallet om allmänt kända erfarenhetslagar och vetenskaplig kunskap. När det gäller den *rättsligt specifika kunskapen* är den i sin tur av två slag. Den ena är kunskap som endast finns i rättssystemet. Den andra är sådan kunskap som även finns utanför rättssystemet, men där rättssystemet har tillgodogjort sig den i en omfattning som gör kunskapen unik i förhållande till omvärlden. Låt oss i det följande definiera den specifikt rättsliga kunskapen för att se hur den kan förändras genom ett specifikt rättsligt lärande.

Det rena rättslärandet

Om vi för ögonblicket sätter likhetstecken mellan lärande och förändring när det gäller rättens utveckling, så kan rättsutvecklingen beskrivas som differentierad i tre nivåer. Det finns ett lärande i lagstiftningen genom politikens grundlagsenliga koppling till rättssystemet. Det finns också ett lärande, även om det är mindre frekvent eller mindre omfattande, i prejudikatbildningen och i sedvänjornas utveckling. Jämfört med lagstiftningen står prejudikaten i domstolarnas högsta instanser för en bråkdel av alla rättsändringar. Detsamma gäller i ännu högre grad för sedvänjorna, som dessutom tenderar att få en försvagad position i rättsordningen med tiden. Den tredje nivån av rättsligt lärande sker inom rättsvetenskapen.

Det lärande, eller den rättsändring, som sker genom det politiskt drivna beslutsfattandet hos lagstiftningen, arbetar med redan befintliga kunskapsfundament. Man utgår där från att rekvisitet om adekvat kausalitet redan finns inbyggt i rättsordningen, och att det avspeglar en nödvändig relation mellan det som ska ersättas och det som har orsakat skadan. Lagstiftaren ifrågasätter inte heller att det finns en skillnad mellan juridisk och fysisk person eller att människor numera ofta bor tillsammans utan att vara gifta. I dessa tre fall är de två första sambanden huvudsakligen rättsligt konstruerade medan det tredje är en allmän erfarenhetslag. Lagstiftningen förhåller sig relativt passiv till båda dessa typer av kunskap. Den utgår från att verkligheten är given på det sätt som de förutsatta sanningarna presenterar den. Det föreligger helt enkelt en funktionsdifferentiering mellan de instanser som verifierar verklighets sambanden och den instans som stiftar juridiska lagar. I den svenska konkurslagen 3 kapitel 1 § kan man läsa att en gäldenär inte får råda över egendom som hör till konkursboet efter det att ett beslut om konkurs har meddelats. Där finns dock ingen vetenskaplig debatt om gäldenärsbegrepp, om vad det innebär att meddela ett beslut eller om hur en gäldenär råder över sin egendom. Dessa begrepp förutsätts förklarade i andra delar av rättsordningen. I allmänhet finns det förvisso en överlappning mellan det allmänna språkbruket och betydelsekärnan i ett juridiskt begrepp. Med undantag för legaldefinitioner och det omedelbara sammanhang av lagtext som lagbestämmelsen ingår i, så gäller det dock att lagbestämmelsens delar får sina betydelser genom kunskaper om rätten och verkligheten som redan är givna. Erfarenhetslagar som inte är fullständigt författade av krafter i rättssystemet måste ha tillkommit någon annanstans, i ett annat förnuftsmönster och i andra sätt att etablera och förändra förväntningar. Dessa lagar är baserade på erfarenhetsmässigt lärande.

Det finns en stor litteratur som studerar hur sådana erfarenhetsmässiga kunskaper utvecklas och förändras som produkter av lärande system. Litteraturen om organisationers lärande visar hur specialiseringen har drivit organisationer till hög effektivitet i utförandet av sina rutiner och regelmässiga handlande. Detta beskrivs med begrepp som *single loop learning*, *first order learning* eller lärande inom en referensram. Litteraturen visar emellertid också hur viktigt det är att bryta upp handlingsmönster, och ersätta gamla rutiner med andra. Sådant lärande beskrivs med begrepp som *double loop learning*, *second order learning* eller *re-framing* (Argyris 1974; Argyris & Schön 1996). Litteraturen fokuserar på frå-

gor som rör trögheten i lärprocesserna – såsom insiktströghet, manövertröghet eller så kallade *learning traps* (March 1991). Eftersom lärandet är erfarenhetsbaserat är det huvudsakligen inriktat på hur kognitiva förväntningar etableras, även om normativa element fyller funktioner också i formella organisationer. På samma sätt som organisationer bygger upp kunskap – tyst i regler och rutiner, eller uttalad i förhållningsorder och världsbilder – så utvecklas vetenskapliga sanningar ur erfarenhetsbaserat lärande. Det fanns ingen norm som tvingade fysiken att vidhålla den klassiska mekaniken, men den fortsatte att fylla funktioner för vetenskapen så länge det inte fanns bättre teorier som kunde ta dess plats.

Låt oss dock återvända till rättssystemen. Ur deras perspektiv har de flesta erfarenhetslagarna sitt ursprung och sin giltighet i rättens omvärld. Visserligen har den klassiska mekaniken inget med rättssystemet att skaffa, men rätten kan medvetet eller omedvetet basera sig på denna typ av rättsexterna erfarenheter – som alltså befinner sig i systemets omvärld. Att den rättsexterna kunskapen förändras innebär inte att det också sker ett *rättsligt lärande*. För att så ska ske måste förändringen beröra rättens egen kunskap – och kunskapen blir bara rättens egen om (a) den rättsexterna kunskapen upptagits och stabiliserats i normen, eller (b) själva normen uttrycker en rättsintern kunskap. Men i de fall det inte sker ett rättsligt lärande till följd av förändringarna i den rättsexterna kunskapen, så kan de ändå leda till en rättsändring. När rättens normer förändras vid lagstiftning kan motiven vara att det skett en utveckling i metoder att behandla kriminella, så att straffen bör se annorlunda ut än de traditionella inläsningarna i fängelse. I så fall ändras rätten inte till följd av en förändring av värderingar enbart, utan också till följd av ett förändrat kunskapsunderlag för normer om brott och straff. När kunskapsförändringen äger rum finns dock inget tvingande orsakssamband mellan kunskapsförändringen och rättsändringen. Rättssystemet kan hållas oförändrat även om det kunskapsunderlag på vilket det bygger i en specifik fråga har ändrats av nya erfarenheter. Den moderna positiva rätten är kontingent i förhållande till den rättsexternt producerade erfarenhetsbaserade kunskapen.

Därmed har vi fått ett kriterium med var hjälp vi kan skilja det egentliga, eller rena, rättslärandet från blotta rättsändringar. Det rena rättslärandet är något annat än den kontingenta⁵ rättsändringen, vilken ju är omedelbart relaterad till rättsexternt producerad kunskap. Det rena rättslärandet har en närmare relation till rättssystemet: det är en produkt av rättsinterna kunskapsprocesser vilka är

relativt oberoende av, men inte indifferent inför, rättsexternt producerad kunskap. Den kunskap om världen som det rena rättslärandet resulterar i är helt och hållet framställd inom ramarna för det rättsligt giltiga – och det rättsligt giltiga förhåller sig ofta selektivt till det utomrättsligt sanna.

Så är t ex fallet med avskrivningsreglerna om ekonomiskt riktiga avskrivningar: här praktiseras vanligen tumregler som inte har stöd i modern ekonomisk teori, även om ambitionen i lagstiftningen har varit att avskrivningsreglerna ska återspegla den vetenskapligt etablerade kunskapen om värdeminskning. Skälet till detta är att rättstillämpningen aldrig kan tvingas till att avgöra vetenskapliga frågor. Det är främmande för rättstillämpningen att gå utöver besluten om vad som är lagligt och olagligt, och också fälla avgöranden om sant eller osant i fallet med ekonomisk värdeminskning. Domstolens kompetens sträcker sig inte så långt som till vetenskaplig verifiering, varför den måste förhålla sig selektivt till den vetenskapliga sanningen. De ekonomiskt riktiga avskrivningar som det skrivs om i förarbetena till den svenska skattelagstiftningen preciseras därför i lagen, lagförarbetena och i praxis, så att frågan om vilka vetenskapliga teorier som ska ligga grund för den rättsliga bedömningen av tillåtna avskrivningar är avgjord genom en serie rättsliga beslut. När man på nytt ska avgöra om en yrkad avskrivning ska bifallas är det därför inte statusen på den vetenskapliga teorin som är avgörande. Istället åberopar man de vetenskapliga teorier som betraktats som giltiga i lagstiftning och praxis – det är de som blir rättsligt relevanta, och det är de som blir rättesnöret för det juridiska svaret. Rätten kan därför, och måste, förhålla sig selektivt till sanningen.

I ljuset av resonemanget ovan kan det rena rättslärandet nu reserveras för ett mindre omfattande rättsändringsbegrepp. De rättsändringar som sker inom ramen för en redan given kunskap är inte ett rättsligt lärande, inget lärande alls. De rättsändringar som är, eller är konsekvensen av, den selektiva anslutningen av rättsnormer till rättsexternt producerad kunskap är inte heller ett rent rättsligt lärande. Istället betecknar det rena rättsliga lärandet uteslutande sådant lärande som innebär en förändring av rättsligt producerad kunskap, vilken i sin tur innebär en rättsändring. Det rena rättslärandet bör med denna definition främst, men inte enbart, kunna påträffas i det rättsvetenskapliga arbetet med framställandet av rättsligt giltig kunskap om rättsliga normer. Vi får anledning att återkomma till denna kunskaps dubbelnatur – dess status som både sanning och norm. Innan dess är det emellertid lämpligt att, med ett exempel på rent rättslärande, klargö-

ra definitionens innebörd och relevans. Exemplet är utvecklingen av ett rättsligt grundbegrepp, juridisk person.

Utvecklingen av begreppet juridisk person skedde under 1800-talet, och är bäst tillgängligt i den tyska rättsvetenskapen. Enligt konventionell rättshistorie-skrivning tog den tyska konstruktionen av juridisk person två tydliga utvecklingssteg under denna period. Man gick från en naturrättslig teori centrerad kring tesen om *societas*, en avtalsliknande sammanslutning av individer där sammanslutningen saknar egen personlighet ur rättsligt perspektiv, via Savignys (1840) teori om juridiska personer som juridiska fiktioner med egen förmåga till ägande och bärande av andra rättigheter och förpliktelser, till Beselers (1843, 1847-1855) och Gierkes (1881, 1887, 1902) *Genossenschafts*-lära eller realitetsteori om juridiska personer som reala och överindividuella enheter med samma status i allt väsentligt som fysiska personer. Realitetsteorin överensstämmer med den föreställning om personerna som fortfarande gäller i det svenska rättssystemet.

Förvandlingen av begreppet juridisk person involverade en ökad rättslig självinsikt. Samtidigt som rätten övergav den naturrättsliga föreställningen om att personbegreppet avbildade i verkligheten existerande personer, så vann rätten medvetande om att den också kunde konstruera personer, att rätten hade en skapande makt. Naturrättsfilosofin, som låg till grund för rättsteorin fram till slutet av 1700-talet, antog att rätten var en del av naturen och att rätten därför hade sin uppenbarelse med samma fasta nödvändighet som att Gud fanns och suveräna härskare var landens regenter. Fiktionen juridisk person tvang rätten att successivt inse att det också kunde finnas personer som tillkommit för att tillfredställa behovet av en fungerande systematik. Därmed stod möjligheten öppen för att de rättsliga begreppen inte var avbilder av naturliga objekt, och likaså kunde man nu föreställa sig rättens enhet som en föränderlig kropp.

Denna semantiska övergång från naturrätt till positiv rätt utgjorde emellertid endast bakgrund till de lärförlopp som exemplet vill illustrera. Den äldre föreställningen om *societas* förhindrade effektivt att överindividuella enheter kunde äga någon form av självständighet i förhållande till sina medlemmar, enhetens verkliga konstituenten. En *societas* var en sammanslutning där enheten bodde i de ingående medlemmarna. Savigny sammanfattade det på följande sätt:

Ovan framställdes rättskapacitet som sammanfallande med begreppet om den enskilda människan (§60). Nu betraktar vi den som utsträckt till konstlade subjekt, som antas genom blotta fiktioner.

Ett sådant subjekt kallar vi en juridisk person, d v s en person som enbart antas för juridiska ända mål (Savigny 1840: 236).

Med fiktionen hade juridiska personer introducerats i rätten och kunde bli föremål för rättsvetenskaplig teori. Med tiden anfördes en rad bevis för att juridiska personer hade samma verklighetskvalitet som fysiska personer, och man nödgades till slut dra slutsatsen att så var fallet. Därmed var realitetsteorins tid kommen: juridiska personer förklarades för verkliga, lika väl som de fysiska. De juridiska personerna visades, med organens hjälp, kunna bilda en självständig vilja och därför också handla självständigt.

Här går vi emellertid händelserna i förväg. Vid slutet av 1700-talet var utvecklingen ännu inte så långt gånge. Den rättslära som då gällde arbetade med en teori om rätten som baserades på en vara-metafysik, där vetenskapens föremål var eviga ting och där erfarenheten endast visade oss tillfälliga uppenbarelser av dessa. Vetenskapens tillgång till verkligheten skulle därför styras genom förnuftet (Kaulbach 1968). I denna miljö tänkte juristerna på rätten som samma typ av eviga lagar. De eviga lagarnas tillfälliga uppenbarelser var, enligt detta synsätt, ett exempel på att det evigas agens på det tillfälliga (Wolff 1722). Under naturrättsepoken såg rättsläran endast två typer av personer, *persona simplices* och *societas perfecta* (Peterson 1983). *Persona simplices* kunde endast finnas i levande människor, medan *societas perfecta* var sammansatta av familjer och familjer i sin tur av *persona simplices*. Därutöver fanns en *societas arbitraria* som dock betraktades som något annat än de naturliga personerna. Staten var ett specialfall utöver dessa typer av personer.

De enda spår som här fanns av moderna korporationer återfinns man i *societas*formen, vilken dock hade en sådan struktur att den inte kunde fungera som plattform för en rättslig föreställning om korporationer. *Societas* var den allmänna beteckningen på mellanformer av personer mellan individer och staten. Enligt Kaser (1955: 478) kunde en definition av *societas* vara en relativt formlös samverkan under samförstånd, som fortgår så länge samförståndet hos de medverkande kan upprätthållas. Det enklaste sättet att se detta är som ett avtal mellan flera personer. Naturrättsläran ansåg sig finna flera olika typer av fel i sina *societas*. Thomasius (1709) ansåg *societas* vara ofullständiga personer; enligt Rousseau (1762) skulle ett erkännande av personer mellan staten och individerna vara en falsifiering av statens suveränitet; och Scheidemantel (1770-1773) för-

nekade sammanslutningar varje form av självständig förmåga – vare sig de var kyrkor, akademier eller privilegierade handelskompanier. Naturrättsteorin var således själv alldeles klar över att den inte kunde acceptera personer som stod över individerna men var underkastade staten.

Fiktionsteorin gjorde alltså bättring på denna punkt. Tanken på personer mellan staten och individerna var illa utvecklad (Binder 1907). Det var inte förrän Savigny framkastade idén om juridiska personer som användandet av mystiska, imaginära eller moraliska personer blev ett problem för rättsvetenskapen. Liksom sina föregångare utgick Savigny från att individen var den naturliga attributionspunkten för personlighet, med motiveringen att individen var förmögen att ha en självständig vilja. I själva verket fanns rättssystemet där för att skydda den enskildes fria viljas utövande, och Savigny såg det som önskvärt att bryta med den äldre terminologin och införa juridiska personer som särskilda, från individernas personer skilda enheter. Eftersom viljeteorin var förhärskande måste det ske med hjälp av en juridisk fiktion, varmed något antas vara vad det i själva verket inte är för att åstadkomma ett bättre system.

Med Savigny hade juridiska personer redan vunnit inträde i rätten, men deras status var fortfarande kringskuren av att de var beroende av en fiktion. De verkliga personerna förlänades sin verklighet på grund av sin förmåga till en fri vilja – och att människan hade en fri vilja härrörde i sin tur från postulatet att det finns en essens i människans själ, från vilken personlighetens natur tänktes strömma. Rättssystemets idé om personer hade fortfarande en form där det var ickerättsliga omständigheter som låg till grund för begreppet person.

Till skillnad från det moderna rättssystemet var begreppet om personen inte en rättspositivistisk skapelse, utan byggde, relativt oreflekterat, på en metafysisk grund. Den rättsliga personteorin var mottagare av faktiska omständigheter, inte skapare av dem. En förändring på denna punkt skulle förutsätta en omvärdering inte bara av de juridiska personerna utan också av de fysiska. Denna omvärdering kom med realitetsteorin.

Med realitetsteorin gjordes en omvändning vid värderingen av juridiska personers status som verkliga eller fiktiva. Korporationer förklarades inte bara kunna ha rättigheter och förpliktelser, utan också en fri vilja och rättshandlingsförmåga (Gierke 1887: 603). Därför sattes ett existensmässigt likhetstecken mellan fysiska och juridiska personer. I realitetsteorins båda teoretiska föregångare hade juridiska personer ansetts defekta, eftersom de saknade den essens som vi

finner i den individuella personligheten. När Beseler och Gierke visade att förmågan till vilja och handling hade direkta motsvarigheter i korporationer, så visade de samtidigt att postulater om essens var paradoxalt – varför fysiska personer och juridiska personer var lika verkliga eller lika fiktiva. Antingen måste rätten ha skapat dem båda, eller också måste rätten ha tvingats konstatera att båda finns i verkligheten.

Detta rättsvetenskapliga utvecklingsförlopp är tydligt inlåst inom ramarna för respektive teoretiska paradigms förklaringskapacitet. Den naturrättsliga teorin saknade utrymme för överindividuella personer. Fiktionsteorin arbetade med liknande premisser och tvangs att postulera juridiska personer som fiktioner, vilka var behäftade med flera handikappande brister. Realitetsteorin reviderade viljeteorin och ersatte dess mer primitiva föregångare med en allmännare variant, där också korporationer kunde rättshandla genom organ och uttrycka en egen vilja. De olika teorierna om personer i rättssystemet ställdes successivt inför paradoxala situationer, vilka de måste hantera. Konsekvensen blev att rättssystemet på denna punkt tvingades omvärdera bilden av sig själv och sin skapande förmåga. Juridiska personer betecknar en rad rättsliga konstruktioner – såsom aktiebolag och ekonomiska föreningar – vilka kan, men inte behöver, ha en egen existens utöver registreringsformaliteter. Ett registrerat aktiebolag indikerar inte mer än registreringsformaliteter föreskriver. Det finns därför ingen grund för att påstå att juridiska personer representerar något objekt utanför rättssystemet (jmf Olivecrona 1928). Juridiska personer betecknar istället en rad rättsliga konstruktioner, vilka i sin tur innehåller föreskrifter som har konsekvenser för rättssystemets omvärld. Utvecklingen av den begreppsapparat som utgör grunden för teorin om personer i rättsordningen är därför en strikt rättsintern angelägenhet – rätten lär om sig själv. Här har vi ett exempel på det jag har kallat rent rättslärande. Det är ett lärande som börjar och slutar i rättssystemet; ett lärande som både har sitt studieföremål och sina metoder i rättssystemet.

Vi kan nu börja summera det resonemang vi fört i artikeln. Det giltiga rättssystemet förutsätts normalt bestå enbart av normer, vilka i sin tur tänks fungera som kontrafaktiska inställningar till verkligheten. Vad denna artikel har försökt visa är att det i rättssystemet också finns kognitiva funktioner. Dessa är huvudsakligen lokaliserade till rättsvetenskapen, men de är inte uteslutande belägna inom det. Rättsvetenskapen uttrycker en kunskap om de rättsliga normerna och bildar samtidigt ett underlag för den giltiga tolkningen av normerna.

Rättsvetenskapen stabiliserar det positiva rättssystemet och binder det vid sin konceptuella historia. Den nya lagstiftningen blir bunden till denna historia av begreppsliga konstruktioner och teorier om rättens delar och helhet. Där knyter lagstiftaren an till redan befintliga tolkningar, definitioner och teorier. Där tränger sig skillnaden mellan juridiska och fysiska personer på, lika starkt som ljuset för ögat.

Slutsatser och implikationer

Följer man konventionella uppfattningar, så är det en motsägelse att tala om kognitiva funktioner i ett normativt system. Den dominerande uppfattningen om rätten är att den består av normer (Krawietz 1992). Normer uppfattas då som en sorts ting, *böran*, där skillnaden mellan rätten och omvärlden framgår av en typologisering av rättsligt bindande och icke bindande *böran*. Här har vi istället beskrivit normer som normativa förväntningar, etablerade i och av rättssystemet. Detta sätt att förstå rätten vilar på ett antagande om att rättssystemet förfogar över gränsen mellan rättssystem och omvärld, varför rätten själv kan välja mellan ett flertal funktioner vilka gör regleringen av gränsen möjlig. Dessa funktioner kan vara både kognitiva och normativa, vilket öppnar för att rätten inte enbart består av normer, utan också av kognitiva förväntningar.

Enligt teorin om skillnaden mellan normativa och kognitiva förväntningar förändras kognitiva förväntningar genom att de kommer på skam, medan normativa förväntningar etableras och ändras med beslut. Giltigheten i sådana beslut följer inte av deras materiella innehåll utan av att de har tillkommit på ett formellt korrekt sätt. Det som, ur rättslig synpunkt, skänker besluten deras giltighet är att de fattas inom ramen för en symbolisk ordning. Vi får därmed ett nätverk av beslut om beslut om beslut – men det finns förändringar av rätten som inte beror av denna typ av rättsliga beslut. Rättspositivismen bygger här på en motsägelse, när den inkorporerar en aktiv systematik, eftersom systematiken involverar ett vetande om normerna som i sig är bindande rätt. Rättsvetenskapen får nämligen en dubbel funktion: dels tolkar den rättsnormerna, dels skapar den själv rättsnormer. Den dubbla funktionens ena ben är just det rena rättslärandet.

Ett av den rättssociologiska teorins problem är att förklara hur rättssystemet, vilket i en av dess idealbilder är en tabula rasa och ändras med juridiska beslut, också kan vara bundet av sin historia. Denna historia har visat sig stabilisera rättsutvecklingen kring bestämda utvecklingslinjer. Revolutioner kan ske i sam-

hällen, men inte i de rättsliga grundbegreppen. Det rena rättslärandet är ett begrepp som visar hur det är möjligt för ett system av normer att också lära av sin historia. Det rena rättslärandet är den kognitiva funktion i rättssystemet som tillåter rättssystemet att utvecklas enligt principer istället för politiska nycker, och i sedimenterande steg istället för uppbyggande kast. Det rena rättslärandet knyter samman rättens normativa utveckling, som en utveckling av rättsliga beslut byggda på tidigare rättsliga beslut i en oändlig följd, med en kognitiv utveckling där rätten förändras med erfarenheter lagda till erfarenheter i en lika oändlig följd.

De teoretiska konsekvenserna av denna idé är inte uppenbara, men begreppet om det rena rättslärandet har bestämda fördelar i jämförelse med andra teorier om rätten. Även om teorin om rätten som ett normsystem, där rätten ses som enheten av en serie särskilda böran, är tilltalande i sin enkelhet, så får den problem när den ska förklara den relativa tröghet som man kan observera i rättens sätt att anpassa sina strukturer till samhället. Trögheten, här att förstå inte som långsamhet eller senfärdighet utan som den relativa bundenheten vid en utvecklingshistoria, kan inte heller förklaras utifrån någon personbaserad definition av rätten. Om rätten vore liktydig med föreskrifter, underbyggda av sanktionshot, så skulle trögheten vara suveränens eller lagstiftarens. Om rätten vore en professionell konflikthantering vore trögheten juristernas. Om rätten vore rättsligt skyddade intressen skulle trögheten ligga i intressenas uppenbarelser och flyktighet. Senfärdigheten är tänkarens men trögheten är tankens, och medan senfärdigheten enbart är en defekt har trögheten stabiliserande och organiserande funktioner för rättssystemet.

En teori om det rena rättslärandet kan kasta nytt ljus över de processer varigenom rätten – precis som andra kunskapssystem – utvecklas genom att göra erfarenheter. Rättens relativa tröghet vid förändring kan då återföras på rätten själv, och studiet av dess lärprocesser utvecklas till ett nytt rättssociologiskt kärnområde.

Noter

- ¹ Kognitiv betyder här lärbenägen i anblick av erfarenheter som motsäger förväntningar.
- ² Normativ betyder här kontrafaktiskt stabiliserad eller vidhållen i anblick av erfarenheter som motsäger förväntningar.
- ³ En sådan studie är dock Sundby (1974).
- ⁴ En fullständig definition av kommunikationsoperationer, vilka inte enbart behöver inskränkas till rättssystemet, finns hos N. Luhmann (1995b).
- ⁵ Begreppet betecknar här enbart det som varken är nödvändigt eller omöjligt.

Referenser

- Argyris, C. & Schön, D.A. (1996) *Organizational learning II*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company.
- Argyris, C. (1974) "Single-Loop and Double-Loop Models in Research on Decision-Making", *Administrative Science Quarterly* 21: 363-375.
- Aubert, V. & Messinger, S.L. (1958) "The Criminal and the Sick", *Inquiry* 1: 137-160.
- Binder, J. (1907) *Das Problem der juristischen Persönlichkeit*, Leipzig: Deichert'sche Verlagsbuchhandlung.
- Beseler, G. (1843) *Volksrecht und Juristenrecht*. Leipzig.
- Beseler, G. (1847-55) *System des gemeinen deutschen Privatrecht*. Leipzig.
- Cotterell, R. (1994) "The Sociological Concept of Law", i K. Rokumoto (red.) *Sociological Theories of Law*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company.
- Davis, J.F. (1994) "Toward a Theory of Law in Society", i K. Rokumoto (red.) *Sociological Theories of Law*, Aldershot: Dartmouth Publishing Company Limited.
- Domat, J. (1697) *Les loix civiles dans leur ordre naturel*, 2:a uppl., Paris.
- Eckhoff, T. & Sundby, N.K. (1988) *Rechtssysteme: Eine Systemtheoretische Einführung in die Rechtstheorie*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Eisenberg, M.A. (1988) *The Nature of Common Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Galtung, J. (1959) "Expectations and Interaction Processes", *Inquiry* 2: 213-234.
- Geiger, T. (1964) *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts*. Neuwied-Berlin.

- Gierke, O. (1881) *Das Deutsche Genossenschaftsrecht*. Bd. 3, Berlin.
- Gierke, O. (1887) *Die Genossenschaftstheorie und die deutsche Rechtsprechung*. Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung.
- Gierke, O. (1902) *Das Wesen der Menschlichen Verbände*. Berlin.
- Hart, H.L.A. (1961) *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Hume, D. (1992) *Treatise of Human Nature*. Nytryck, New York: Prometheus Books.
- Kaser, M. (1955) "Das Römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das altrömische, das vorklassische und klassiske Recht", i *Handbuch der Altertumswissenschaft*, tionde avdelningen, tredje delen, tredje bandet, första avsnittet, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Kaulbach, F. (1968) *Philosophie der Beschreibung*, Köln.
- Kelsen, H. (1967) *Pure Theory of Law*. Berkeley: University of California Press.
- Luhmann, N. (1987) *Rechtssoziologie*. 3:e uppl., Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1990) "The Self-Reproduction of Law and its Limits", i N. Luhmann, *Essays on Self-Reference*. New York: Columbia University Press.
- Luhmann, N. (1992a) "Some Problems With Reflexive Law", i G. Teubner & Febrajo, A. (red.), *State, Law, and Economy as Autopoietic Systems: Regulation and Autonomy in a New Perspective. European Yearbook in The Sociology of Law*, Milano: Dott. A. Giuffré Editoré.
- Luhmann, N. (1992b) "The Coding of Legal Systems", i G. Teubner & Febrajo A. (red.), *State, Law, and Economy as Autopoietic Systems: Regulation and Autonomy in a New Perspective. European Yearbook in The Sociology of Law*, Milano: Dott. A. Giuffré Editoré.
- Luhmann, N. (1995a) *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1995b), *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (1999) *Ausdifferenzierung des Rechts: Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- March, J.G. (1991) "Exploration and Exploitation in Organizational Learning", *Organization Science* 2 (1): 71-87.
- Olivecrona, K. (1966) *Rättsordningen. Idéer och fakta*. Lund: Gleerup.
- Olivecrona, K. (1928) *Studier över begreppet juridisk person i romersk och modern rätt*. Uppsala: Appelbergs Boktryckeri.

- Peterson, C. (1983) "Juristische Person und begrenzte Haftung der Aktionäre. Ein Beitrag zur Geschichte des Aktienrechts in Schweden" *Quadeimi Fiorentini* 11 (12): 521-587.
- Rousseau, J. J. (1762) *Du contrat social ou principie du droit politique*, III, Amsterdam.
- Savigny, F. C. von (1840) *System des heutigen römischen Rechts*. del II, Aalen: Scientia Verlag.
- Scheidemantel, H. G. (1770-73) *Das Statsrecht nach der Vernunft und den Sitten der vornehmsten Völker betrachtet*. Jena.
- Seagle, W. (1951) *Weltgeschichte des Rechts. Eine Einführung in die Probleme und die Erscheinungsformen des Rechts*. München-Berlin.
- Sundby, N. K. (1974) *Om normer*. Oslo: Universitetsforlaget
- Thomasius, C. (1709) *Institutiones jurisprudentiae divinae*. Francof. et Lips.
- Torpman, J. (2002) *Rättssystemets lärande*. Akad. Avh., Stockholms universitet.
- Watson, A. (1977) *Society and Legal Change*. Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Watson, A. (1988) *Failures of the Legal Imagination*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Wolff, C. (1722) *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt*. Halle.
- Wright, G. H. von (1963) *Norm and Action. A Logical Enquiry*. New York: Routledge & Kegan Paul.

Abstract*Pure Legal Learning: Cognitive Functions in a Normative System*

Norms are the obvious foundation for most of legal sociology and jurisprudence. Norms can be defined as counterfactual expectations, expectations that do not change even when counter-evidence of reality is presented. Thus learning is counter to our intuition of law. However, law does change, and some of the changes can be described as learning. Law changes by political decisions when the legislator acts, it can change incrementally when the judge makes a decision, it changes when new practices become binding, and it changes when doctrine is developed in legal science. If we differentiate between learning within a world-view and a learning that changes world-views, most cases of legal change can be interpreted as decision-making within a world-view, not the development of one. In this article, the author develops a conceptual frame of reference, in terms of pure legal learning, for a specific type of legal change. Pure legal learning denotes a learning process, which is not merely a change within a world-view, but a change in the legal world-views themselves. This is therefore the process where degrees of freedom for legal change are defined.

Keywords: Legal learning, legal change, systems theory, positive law

Kollegialitet, terapi och medling: expertgranskning i psykiatrimål

AV

STEFAN SJÖSTRÖM, MARITHA JACOBSSON och ANNA HOLLANDER

Inledning

I utvecklingen mot informations- eller kunskapssamhället finns en tydlig tendens att vi i olika sammanhang blir alltmer beroende av specialiserad kunskap. Specialiseringen i kunskap leder till en intellektuell arbetsdelning, där experter av olika slag bildar en social kategori som blir central för allt fler samhällsliga praktiker (jämför t ex Beck, 1992, särskilt s.51-84). I massmedier är exempelvis en berättarform där specialister kommenterar aktuella händelser vanlig. Inom det politiska fältet leder ett mer komplext och svårstyrt samhälle till att tjänstemän (fackmän) och andra experter kan få mer inflytande i förhållande till s k lekmän, en situation som ibland kritiserats som expertvälde (jämför tex Peterson 1991: 74). Juridiken kan ses som en expertifiering av konfliktlösning i samhället. Begreppet juridifiering innebär att juridiken får ökat inflytande över beslutsfattande i samhället i stort. I Sverige har denna utveckling accentuerats bl a med medlemskapet i EU samt det ökade intresset för mänskliga rättigheter (Tarschys 2001). Områden som tidigare uppfattats som politiska kan numera i sista hand avgöras av EG-domstolen.

Den här artikeln handlar om denna större tendens av ökat inflytande för experter. Vårt kunskapsintresse i vid mening berör frågor om vem som får status som expert i ett specifikt sammanhang, hur experten hanterar sin expertroll, hur

Stefan Sjöström är FD i kommunikation, och verksam som forskarassistent i socialt arbete vid Umeå universitet.

Maritha Jacobsson är doktorand i medie- och kommunikationsvetenskap, Institutionen för kultur och medier, Umeå universitet.

Anna Hollander är professor i rättsvetenskap vid Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

hon upprätthåller sin auktoritet och hur expertutlåtanden mottas och används av de mottagare som efterfrågar dem. Den speciella kontext vi studerar är domstolsprocessen och särskilt sakkunnigmedverkan i länsrättsförhandlingar om psykiatrisk tvångsvård. En sak som kännetecknar dessa länsrättsförhandlingar är att expertens makt är mycket påtaglig, vilket också blir tydligt i vår analys. Vidare har vi i psykiatrimål att göra med en expertifiering i tre lager. Sedan 1992 underställs psykiatrins tvångsinskränkningen domstols granskning. Juridisk expertis har numera alltså inflytande över den avvägning mellan integritetskränkning och nödvändig vård som tidigare i huvudsak var en angelägenhet för psykiatriska experter. Eftersom man förväntade sig att länsrätterna skulle få det svårt att ta ställning till och kritiskt ifrågasätta klinikernas argument för tvång, infördes samtidigt en möjlighet för rätten att anlita en egen expert, något som sedermera kommit att bli i princip obligatoriskt (prop. 1999/2000:44). Här uppstår alltså en intrikat spänning mellan hur olika typer av expertis tolkar lagen (jämför Styggall 2001: 332).

Domstolen som institution har en konfliktlösande funktion i samhället. En del av det som ger domstolen legitimitet att lösa konflikter är en särskild form av diskursiv praktik, vars syfte är att komma nära sanningen, att avgöra vilka av de påståenden och verklighetsbilder som presenteras av konfliktens parter som ska tillmätas rättslig relevans och objektiva värde. När det gäller psykiatrimål är ett problem för länsrätten att den psykiater som argumenterar för tvångsvård använder en terminologi och yrkeskompetens i sin argumentation som blir svår för domstolen att förstå och kritiskt ifrågasätta. Ett dilemma för den domstol som har att avgöra om en medborgare ska tvångsvårdas eller inte är svårigheterna att tolka kunskap som svarar mot beviskraven i lagen. De överväganden som ligger till grund för tvångsvårdsbeslut handlar många gånger om prognostiska, psykiatriska bedömningar. Dessa är ofta osäkra, även om det är yrkesmänniskor som gör dem. Det finns visserligen kunskap om risker med vissa typer av sjukdomstillstånd men det är mycket svårt att överföra sådan generell kunskap till att bedöma risker i ett enskilt fall.¹ I denna situation, där rätten är tvungen att fatta ett beslut om något som i sak är mycket osäkert, är det lätt att förstå att man efterfrågar någon form av expertkunskap. Genom att hänvisa till expertutlåtanden kan domstolen legitimeras sitt beslut både sakligt och rättsligt.

Syfte

Syftet med denna artikel är att belysa sakkunnigmedverkan i länsrättsförhandlingar om psykiatrisk tvångsvård. Hur gör den sakkunniga en granskning av det underlag som presenteras för rätten? Vilken status får sakkunnig i förhandlingen? För oss blir det framför allt frågan om att analysera hur expertens medverkan görs språkligt, genom att studera vilka tolkningsrepertoarer som förekommer (Gilbert & Mulkay 1984; Wetherell & Potter 1992). Det bakomliggande kunskapsintresset handlar om experters ökande inflytande generellt i kunskaps-samhället och mer specifikt inom juridiken.

Expertroll och expertdiskurs

Den sociala rollen som expert förekommer inte bara i rättsliga sammanhang. Göran Sundqvist, som intresserat sig för experters roll i miljöarbete, definierar experten som "en person som har speciell kunskap och i kraft av denna efterfrågas i ett politiskt sammanhang som rådgivare och problemlösare – handplockad som den person som vet mest och passar bäst i det bestämda sammanhang som gäller" (Sundqvist 1996: 100). Denna definition fångar flera relevanta aspekter av den funktion sakkunniga fyller i psykiatrimål. Begreppet kan emellertid med fördel vidgas något, vi kan till exempel tänka på experter som officeraren som ger en kommentar till krigshändelser under en nyhetssändning, placeringsrådgivaren som råder en kund om fondplaceringar, forskaren som deltar i en statlig offentlig utredning, den datorkunnige som ger support över telefon, eller sådana experter som liksom i vårt fall uppträder i rättsliga processer. Gemensamt för experterna är att de gör anspråk på en särskild kunskap. Kunskapen får sin legitimitet genom vetenskaplighet och/eller erfarenhet grundad i någon form av yrkespraktik och utbildning. Det uppstår ett behov av en expert när någon står inför ett problem eller beslut som kräver komplex kunskap. Expertens insats fyller två funktioner: dels underlättar den förståelsen och lösningen på det aktuella problemet, dels ger hennes medverkan ökad legitimitet åt de åtgärder som vidtas.

Det är viktigt att notera att expertrollen aldrig innebär ett ansvar för de konsekvenser som expertutlåtandet får, experten står alltid utanför det direkta beslutsfattandet. Detta är särskilt betydelsefullt i sådana sammanhang där säkra förutsägelser är svåra att göra, vilket ofta är fallet beträffande psykiatriska prognoser. Bergquist (2001) beskriver i en artikel om nya typer av företag som säljer omvärldsanalyser och framtidsprofetior att en effektiv retorisk figur för utta-

landen om framtiden är att göra historiska förklaringar som därefter extrapoleras framåt i tiden. Detta ger en känsla av kontroll samtidigt som det också tillåter en nödvändig grad av vaghet i profetian.

En annan förväntning på experten är att hon ska prestera en självständig och kritiskt ifrågasättande bedömning av den sak det gäller. Ofta uppstår behovet av experten när två eller fler intressenter presenterar delvis olika verklighetsbeskrivningar. I de domstolsförhandlingar som vi studerar aktualiseras detta i att sakkunnig bör hjälpa rätten att göra en kritisk genomlysning av myndighetens utredning om tvångsvårdsbehovet.

Det generella perspektiv på expertrollen som skisseras ovan, innebär att den innehåller mycket påtagliga diskursiva aspekter. Den makt som följer med expertrollen är diskursiv till sin karaktär. Empiriskt betraktad består expertens insats av att komma med ett bidrag till en pågående diskurs. Det är i konkret språk användande som expertrollen reproduceras och det är med språkliga medel som hon skapar trovärdighet för sin bedömning.

Sakkunnigmedverkan i mål om psykiatrisk tvångsvård

När en människa lider av en svår psykisk störning finns det möjlighet för psykiatrin att ge vård mot hennes vilja. Detta regleras i lagen (2000: 353) om psykiatrisk tvångsvård (LPT). För att tvångsvård ska vara tillåten måste tre kriterier vara samtidigt uppfyllda, nämligen att:

1. patienten lider av en allvarlig psykisk störning;
2. patienten på grund av sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt har ett oundgängligt behov av psykiatrisk vård, som inte kan tillgodoses på annat sätt än genom att patienten är intagen på en sjukvårdsinrättning för kvalificerad psykiatrisk dygnetruntvård;
3. patienten motsätter sig sådan vård som sägs i 2 eller det till följd av patientens psykiska tillstånd finns grundad anledning att anta att vården inte kan ges med hans samtycke.

Vidare stadgas att vid bedömningen av vårdbehovet skall även beaktas, om patienten till följd av sin psykiska störning är farlig för annans personliga säkerhet eller fysiska eller psykiska hälsa. (LPT 3 §)

Tvångsvård enligt LPT kan ges i högst fyra veckor utan domstolsprövning och

får inte tillgripas utan att två läkare – varav en psykiater – oberoende av varandra undersökt patienten. Efter domstolsbeslut kan tvångsvården fortgå i upp till fyra månader, varefter en ny domstolsprövning krävs. Medgivande till förlängd tvångsvård får därefter lämnas av domstolen för högst sex månader åt gången. I de flesta fall har chefsöverläkaren – i regel representerad av den behandlande överläkaren – skrivit en ansökan om tvångsvård.

När LPT infördes 1992 uppmärksammades behovet av psykiatrisk kompetens i domstolsprövningen och rätten fick möjlighet att höra en psykiater som sakkunnig (prop. 1990/91:58, s. 185 och 279). Tvångspsykiatirkommitténs utvärdering av lagen visade att sakkunnig anlätades i knappt hälften av målen, men framför allt att skillnaderna mellan länsrätterna var mycket stora (SOU 1998:32, s. 161). Efter förslag från kommittén kom psykiatriskt sakkunnig i princip att bli obligatoriskt i rätten genom att det i lagen anges att sakkunnig skall förordnas om det inte är uppenbart obehövt (prop. 1999/2000:44, s. 104 och 120). Utgångspunkten i lagen är att själva vetskapen om att ytterligare en läkare kan komma att granska chefsöverläkarens ställningstagande gör att denna blir mer noggrann i sina överväganden (prop. 1999/2000:44, s. 104f). I praktiken visade det sig råda stor överensstämmelse mellan chefsöverläkare och sakkunniga i uppfattningen om kriterierna för tvångsvård är uppfyllda. Undersökningar som gjorts av Tvångspsykiatirkommittén respektive Domstolsverket finner en överensstämmelse på 99 respektive 91 procent mellan dessa aktörers bedömningar (SOU 1998: 32, s.386), vilket kan föranleda ett ifrågasättande av betydelsen av sakkunnig i psykiatrimålen (a.a. s.104).

Det finns olika uppfattningar om vem som kan agera som sakkunnig och olika grupper av aktörer har hävdats sin speciella kompetens som relevant för LPT-mål. Psykologförbundet hävdar att den psykologiska sakkunskapen hos den sakkunniga bör lyftas fram medan Riksförbundet för social och mental hälsa (RSMH) menar att det även ska vara möjligt att förordna en sakkunnig patientföreträdare (prop. 1999/2000:44). Det är Socialstyrelsen som utser sakkunniga i psykiatrimålen för viss tid – s k fasta sakkunniga. De psykiatrer som väljs ut anses särskilt kompetenta i psykiatri och förutsätts ha lång erfarenhet av både frivillig vård och tvångsvård. Brist på lämpliga sakkunniga har dock begränsat urvalet och försvårat rekryteringen och domstolarnas möjligheter att förordna sakkunniga i psykiatrimålen (a.a.).

Förfarandet i den förvaltningsrättsliga processen är i princip skriftligt

(Wennergren 1995). Om muntlig förhandling hålls är den endast ett komplement till det skriftliga förfarandet. Mål om tvångsvård är ovanliga på det sättet att huvudregeln är att muntlig förhandling hålls (prop. 1999/2000:44). De muntliga inslagen i förvaltningsprocessen har fått ökad betydelse i syfte att stärka individens ställning som part. Detta har också lett till krav på att parterna skall höras i domstolen och de ska även ges möjlighet att själva komma till tals innan beslutet fattas.

En sakkunnig bör inför förhandlingen ges möjlighet att förbereda sitt uppdrag (prop. 1999/2000:44). Det finns stora variationer i hur sakkunniga förbereder sig och hur domstolen använder sig av det skriftliga underlaget. Domstolen skall höra sakkunnig, och sakkunnig har också möjlighet att själv ställa frågor till parterna som syftar till att ge domstolen bättre underlag för sin bedömning. I regel tar domstolen upp ett muntligt sakkunnigutlåtande på band. Tanken är att den sakkunniga skall vara aktiv vid förhandlingen (prop. 1990/91:58, s. 279; Edelstam 1991: 480). Samtidigt har enligt lagen domstolen utredningsansvaret och det är domaren (ordföranden) och framförallt parterna som skall verka för en fullständig belysning av omständigheterna i målet. De internationella kraven på "rättvis rättegång" innebär att parterna skall ha likvärdiga processuella rättigheter i rättegången. Syftet är alltså både att förbättra dialogen mellan parterna och att stärka deras makt över den juridiska processen (Halila 2001: 62). Vad som kommuniceras under förhandlingen och på vilket sätt frågor ställs av sakkunnig får betydelse för hur dennes bidrag uppfattas i rätten. En svårighet för den sakkunniga är att hon är expert inom samma fält som den läkare som ansöker om vård, samtidigt som den behandlande läkaren har mer kunskap om fallet. Detta kan innebära att det är svårt för den sakkunniga att åstadkomma en kritisk granskning (prop. 1999/2000:44, s.105).

Sakkunnigutlåtandet kan rättsligt beskrivas som ett särskilt bevismedel samtidigt som sakkunnig också kan ses som domarens biträde eller medhjälpare (Edelstam 1991:71). Sakkunnigbevisningens betydelse är beroende av vilka andra fakta och omständigheter som presenteras. När domaren värderar den i målet anförda bevisningen är hon tvungen att ta ställning till om denna är tillräcklig. Styrkan i bevisningen måste jämföras mot en måttstock – beviskravet. Beviskravet anges i LPT bland annat med termerna "allvarlig" psykisk störning, och "oundgängligt behov" av psykiatrisk vård. Den närmare bestämningen av beviskravet blir därför en tolkningsfråga (Lindell 1987: 17). I teorin ska dom-

stolen göra en prövning av allt som förekommit i målet. Därefter ska domstolen ta ställning till om förutsättningar för psykiatrisk tvångsvård föreligger utifrån lagens kriterier. Den sakkunniga ska bistå rätten genom sin granskning av uppgifter och omständigheter i det aktuella fallet. Problemet här är att rättsliga och medicinska prövningar har olika mål och metoder (Diesen 2001: 201; jämför också Coles & Veiel 2001). Edelstam (1991: 375) menar också att det finns en fara med att sakkunnig får för stort inflytande eftersom det är svårt för både domstolen och parterna att pröva och kontrollera sakkunnigutlåtanden.

Material och metod

Denna studie ingår i ett större projekt, "Terapeuten som motpart – förvaltningsprocessen i mål om tvångsvård", vars övergripande syfte är att studera och jämföra partsförhållanden i länsrättsförhandlingar i mål om tvångsvård av barn, missbrukare och psykiatriska patienter.² I denna artikel har 12 LPT-förhandlingar, med tre olika sakkunniga, studerats. Dessa är inspelade vid samma länsrätt, men vid olika tillfällen och med tre olika domare som ordförande. För att få ett bredare jämförelsematerial har vi även haft tillgång till 14 LPT-förhandlingar som spelats in under en tidigare period, vid samma länsrätt.³ För varje mål har samtliga skriftliga domstolshandlingar samlats in. I kompletterande syfte har vi intervjuat och fört informella samtal med några representanter för aktörerna: domare, nämndemän, överläkare, enskilda parter, offentliga biträden och sakkunniga.⁴

Som en följd av expertrollens diskursiva natur har vi med ett kritiskt diskursanalytiskt angreppssätt⁵ velat fånga sakkunnigas aktiva språkbruk, något som vi analyserat genom att studera vilka *tolkningsrepertoarer* som förekommer. Detta innebär att hänsyn tas till både *vad* som sägs och *hur* budskapet framförs. Gilbert & Mulkay (1984) har analyserat variationer i tolkningsrepertoarer bland forskare som studerar biokemi. När forskarna talade om sina egna forskningsresultat legitimerade de dessa genom att hänvisa till fundamentala vetenskapliga principer, något som Gilbert & Mulkay kallar en "empiristic repertoire". I fråga om andras forskningsresultat användes en "contingent repertoire", där resultaten framställdes som mer spekulativa. På så sätt fick den egna forskningen och dess resultat en mer positiv framtoning. Tolkningsrepertoarerna var flexibla och skiftade beroende på i vilket sammanhang forskarna skulle presentera sina resultat. Wetherell & Potter (1992) visar på liknande sätt i sin studie av rasistiska

repertoarer hur språkbruket är flexibelt och dynamiskt och att olika repertoarer förekommer i ett och samma samtal. Båda dessa studier visar hur det inom en institution (eller kultur) finns allmänt accepterade repertoarer som sällan ifrågasätts. Vi har frågat oss vilka tolkningsrepertoarer som uppstår under LPT-förhandlingar, där vi antagit att det finns en påverkan från repertoarer som är etablerade inom dels juridisk och dels medicinsk tradition. Att analysen fokuserar på sakkunnigrollen innebär inte att det enbart är de sakkunniga som producerar de tolkningsrepertoarer som uppstår. Tolkningsrepertoarerna skapas och reproduceras i interaktion mellan alla som deltar i diskursen.⁶

Hur tolkningsrepertoarer konstrueras kan förstås med insikter som finns inom retoriken (Billig 1991). Retorik, som från början handlade om att lära ut vilka verktyg som talaren kunde använda för att påverka publiken, kan även användas för att studera hur påverkan fungerar (Karlberg & Mral 1998). Aristoteles beskriver tre metoder som talaren kan använda för att övertyga publiken. Ett sätt att påverka är att hänvisa till logiska argument (logos), men minst lika viktigt för trovärdigheten är det som uttrycks med hjälp av talarens personliga karaktär (ethos) och hur hon anspelar på känslor (pathos). Det innebär att förutom att klargöra vilka de logiska argumenten är bör hänsyn tas till hur den sakkunnige framför sina åsikter. Vår analys har börjat med att försöka förstå förhandlingens logos: Vilka fakta har använts? Vilka ämnen lyfts fram och vilka utsluts? Hänvisas till andra experter? Vem talar den sakkunniga till? Därefter har vi tittat på aspekter av ethos och pathos i den språkliga gestaltningen. Hur reproducerar den sakkunniga sin status som expert? Finns dolda argument? Förekommer moraliserande frågor? Den viktigaste delen i analysen beskriver de återkommande mönster vi funnit i termer av tolkningsrepertoarer. Det är framförallt transkriptioner⁷ av det inspelade materialet som legat till grund för analyserna men i viss utsträckning har även ljudet varit intressant att analysera eftersom tonfall och viskningar kan ha betydelse för hur ett budskap uppfattas.⁸

Framställningen har disponerats så att ett fall (Anders Svensson) valts ut för att ge en mer fördjupad bild av en förhandling. Diskussionen av detta fall speglas i typiska exempel från andra förhandlingar för att ge en bredare belysning. De utdrag som diskuteras i artikeln måste vara tämligen långa för att ge läsaren möjlighet att få en uppfattning om samtalskontexten. Vi gör anspråk på att den analys som presenteras är representativ för hela materialet. Anders Svenssons förhandling har valts ut delvis för att de inblandade aktörerna betraktar den som

ett särskilt svårt fall att bedöma, vilket gör att argumentationen kan förväntas bli särskilt utförlig och genomskinlig. I en intervju framhåller också förhandlingens ordförande att sakkunnigs bidrag i just denna förhandling var särskilt betydelsefullt. Denna förhandling pågår i ungefär en timme, vilket är långt mer än för den genomsnittliga förhandlingen. Eftersom vår analys mynnar ut i att sakkunnigas bidrag till att utreda oklarheter i målen är litet, är valet av fall kritiskt i förhållande till våra övergripande slutsatser.

Förhandlingens faser och innehåll

Anders Svenssons LPT-förhandling äger rum i en konferenslokal i den byggnad på sjukhuset där han vårdas. Hans fall är ett i raden av ett tiotal som rätten avgör denna dag, då rätten reser runt till storstadsområdets 3-4 olika sjukhus. I allmänhet förordnas en sakkunnig samt ett offentligt biträde för samtliga fall under dagen.

Bakgrunden till Anders Svenssons (*den enskilda parten*) förhandling är att den överläkare (*den offentliga parten*) som är ansvarig för hans behandling har ansökt hos länsrätten om fortsatt tvångsvård enligt LPT. De skriftliga handlingarna i målet bildar utgångspunkt för förhandlingen. Förutsättningen är att alla har läst dokumenten och att det muntliga alltså är ett komplement till det skriftliga. Det skriftliga underlaget i vårt material omfattar vanligtvis en ansökan på cirka två sidor tillsammans med det vårdintyg på cirka fyra sidor som skrevs när patienten lades in på sjukhuset. Den enskilde parten lämnar mycket sällan något eget skriftligt underlag. För varje förhandling avsätts en halvtimme, vilket i normalfallet också ska räcka för rätten att hålla en enskild överläggning. Då rätten anhängiggör målen först två-tre dagar innan förhandlingen, blir det mycket svårt för aktörerna att förbereda sig. I regel har sakkunnig tagit del av rättens handlingar samt dessutom ibland sjukhusets journal över den enskilda parten.

Medan rätten behandlar föregående mål väntar parterna tillsammans med det offentliga biträdet och sakkunnig utanför sammanträdesrummet. Den här gången är även den enskilda partens mamma och hans personliga assistent på plats.⁹ Efter en spänd väntan – som ibland kan bli ganska lång – öppnas dörren och rättens protokollförare (notarie) ropar upp målet. Rättens ordförande sitter tillsammans med nämndemännen och protokollföraren vid den ena änden av ett konferensbord. Det offentliga biträdet sätter sig tillsammans med sin klient på den motstående kortsidan. Alldeles bredvid, men på långsidan, sitter Anders Svenssons

mamma och hans personliga assistent. Överläkaren och den sakkunniga sätter sig bredvid varandra på långsidan mitt emot.

LPT-förhandlingarna följer i regel en ganska tydlig fasindelning:

- 1) Inledning
- 2) Yrkanden
- 3) Sakframställan
- 4) Sakkunnig ställer frågor
- 5) Sakkunnigutlåtande
- 6) Slutplädering
- 7) Rätten håller enskild överläggning
- 8) Meddelande av dom

Samtalstonen är ofta relativt informell och förhandlingen har en diskuterande form, vilket får till följd att de olika faserna delvis kan glida in i varandra. Under *inledningen* öppnar rättens ordförande formellt förhandlingen och kontrollerar vilka som är närvarande samt vilka *yrkanden* som parterna ställer. Rutinmässigt bestäms här också att förhandlingen ska hållas bakom stängda dörrar. Efter denna formellt hållna fas tar parternas *sakframställan* vid. I Anders Svenssons fall inleder överläkaren, som ansökt om tvångsvården. Därefter ges den enskilda parten ordet. I detta fall är det, vilket också är det vanliga, biträdet som för ordet. Både Anders Svensson och hans mamma bidrar med kompletterande upplysningar. Efter detta lämnar ordföranden ordet till den offentliga parten, som vill kommentera något av vad som sagts. Ordföranden ställer några följdfrågor till henne och i detta sammanhang flikar även Anders Svensson och hans mamma in några kommentarer.

Denna fas avslutas när ordföranden ger ordet till *sakkunnig för att ställa frågor*. Sakkunnig börjar här med att ställa några frågor till Anders Svensson och hans mamma, varpå hon vänder sig till överläkaren. Därefter växlar sakkunnig med att ställa frågor till parterna. Endast i undantagsfall ställer rätten frågor till sakkunniga om förhållanden som man vill ha bättre belysta. När sakkunnig är färdig med sina frågor tar ordföranden initiativ till *sakkunnigutlåtandet*. En bandspelare startas och sakkunnig avger i monolog sitt utlåtande, där slutsatsen blir att kriterierna för tvångsvård är uppfyllda. Sakkunnigyttrandet är mycket viktigt för rättens beslut. I vårt material gör sakkunnig samma bedömning som

den offentliga parten i samtliga fall – att kriterierna för tvångsvård är uppfyllda.

Ordföranden hör sig för om det finns några frågor med anledning av sakkunnigutlåtandet, vilket föranleder överläkaren att lägga till ett argument om varför kriteriet om allvarlig psykisk störning är uppfyllt. Ordföranden frågar överläkaren om det är hennes slutord och när hon bekräftar detta får den enskilde parten möjlighet att komma med sin *slutplädering*, i vilken biträdet sammanfattar argumenten mot tvångsvård.

Ordföranden förklarar därefter förhandlingen avslutad, alla utom rättens ledamöter och dess protokollförare lämnar rummet för att vänta medan rätten håller *enskild överläggning*. Parterna kallas sedan åter in i förhandlingsrummet och domaren *meddelar dom*. Domaren förklarar att rätten bifaller överläkarens ansökan och att tvångsvården alltså kan fortsätta. Förhandlingen avslutas, parterna lämnar rummet och nästa mål tar vid.

För att ge en uppfattning om hur mycket olika aktörer talar i rätten har vi räknat antalet ord i förhandlingarna (exklusive fasen meddelande av dom). Sakkunnig står för 20 % av talet, ordföranden 9 procent, offentlig part 21 procent, enskild part 25 procent (närvarande i 10 förhandlingar), offentligt biträde 22 procent, anhöriga (närvarande i 4 förhandlingar) 4 procent och övriga (närvarande i en förhandling) 1 procent.¹⁰

Analys

I den inledande logosinriktade analysen finner vi att det är mycket svårt att utifrån lagens rekvisit förstå relevansen med enskilda inlägg och frågor. Rättens ordförande agerar sällan genom att styra diskussionen, ställa förtydligande frågor eller avbryta uppenbart irrelevanta diskussionstrådar. Likväl upplever aktörerna själva (med undantag för några enskilda parter och offentliga biträden) i allmänhet att man i domstolen för en meningsfull diskussion som leder fram till ett väl grundat beslut. I det följande kommer vi att illustrera detta genom att analysera några utdrag från förhandlingar. Vi identifierar fyra tolkningsrepertoarer (kollegial, avslöjande, terapeutisk och medlande) och diskuterar hur dessa är verksamma i att förskjuta förhandlingens inriktning från en granskning av den offentliga partens utredning, på samma gång som de bidrar till att reproducera sakkunnigs status som expert.

En viktig del i sakkunnigs uppgift är att göra en kritisk granskning av det för rätten centrala underlag och bedömning som den offentliga parten redovisat.

Därför inleder vi analysen med att studera hur de sakkunniga ställer frågor till den offentliga parten. Till att börja med konstaterar vi att sakkunnig inte ställer någon fråga alls till den offentliga parten i 3 av 12 fall (9 av 26 om även förhandlingar från Sjöström [1997] räknas in). På så sätt går en viktig möjlighet till granskning av myndighetens överväganden förlorad. I de fall där frågor faktiskt ställs vill vi framhålla två övergripande iakttagelser:

För det första: de sakkunniga fokuserar på frågeställningar som handlar om den enskilde parten och hennes situation. Givetvis är det oundvikligt att beröra den enskildes psykiska tillstånd och övriga förhållanden, men när dessa frågor dominerar riskerar granskningen av den offentliga partens utredning och argument för tvång att bli ofullständig.

För det andra: när vi gått igenom materialet finner vi inte något exempel på att sakkunnig ställer frågor på ett sätt som innebär en genuint kritisk, ifrågasättande granskning av den offentliga partens utredning. Även om enstaka frågor ställs om exempelvis varför vårdbehovet är oundgängligt, följs sällan den offentliga partens svar upp så att svaret på frågan blir tydligt. Det är likaledes mycket sällsynt att sakkunniga ifrågasätter uppgifter och bedömningar i de handlingar som ligger till grund för förhandlingen. Låt oss närmare illustrera detta genom ett exempel från Tore Wallers förhandling. Denne har ett flertal gånger varit intagen för psykiatrisk tvångsvård med diagnosen schizofreni och har nu haft långtidspermission från sjukhuset. En kritisk punkt i förhandlingen är Tore Wallers inställning till mediciner och därmed risken för återfall om han inte tar medicin.

Utdrag 1: Förhandling rörande Tore Waller

ORDFÖRANDE	Bengt Rosenius, några frågor?
SAKKUNNIG	Ja, något lite. Om du, Tina, eller kopplingen mellan, alltså utebliven mediciner och återinsjuknande, är den tydlig, alltså regelmässig, så att den inte xxxxx.
OFF. PART	Ja, det är den.
SAKKUNNIG	Ja.
OFF. PART	Det är den. Och, det här, biverkningarna som Tore pratar om, det vill inte jag bagatellisera för det finns ju biverkningar-
SAKKUNNIG	Mm.

- OFF. PART Men det, där har vi lite olika uppfattning Tore och jag och mina medarbetare på Klockarlunden [ett behandlingshem]. För det är så att när han inte är medicinerad så är det ännu mer besvär med, med ryckningar och, och obehag i benen.
- SAKKUNNIG Mm, mm.
- OFF. PART Så att då är det verkligen besvärligt. Och rastlösheten är väldigt stor. Och det är under sådana förhållanden som han har blivit av med sin bostad och, har hyreskulder och allt det här som har gjort att han ju bor på stödboende. Fast han säger att han bara hyr en lägenhet och att han också har fått förvaltare.
- SAKKUNNIG Mm, mm.
- OFF. PART Ja.
- SAKKUNNIG Men det, som, som du beskriver det så är det en anknytning till stödboendet fast det är en separat...
- OFF. PART Ja, just det.
- SAKKUNNIG xxx som xxx-
- OFF. PART Ja.
- SAKKUNNIG Men det finns personal där som...
- OFF. PART Ja.
- SAKKUNNIG Eh...
- ENSK. PART Det finns ingen personal där jag bor.
- SAKKUNNIG Nej, jag tänkte, du ska, jag ska fråga dig sen också här. Kort bara, finns, är det någon erfarenhet som du vet att, Tore har omedicinerad någon längre period så att säga också klarat sig (.) hyggligt?
- OFF. PART Nej.
- SAKKUNNIG Är det ett snabbt återfall om, om xxx xxx?
- OFF. PART Ja, det är, det är ett ganska snabbt återfall.
- SAKKUNNIG Och då är det ganska florida psykosor som du har beskrivit här?
- OFF. PART Ja, ja. Det är det. Men Tore tycker ju inte att, att han är sjuk och då tycker inte han att det är några återfall. Utan han tycker bara att det är bättre när det går undan

SAKKUNNIG
OFF. PART

lite och när det händer saker och...

Mm, mm.

Och så. Det har varit också mycket att, det är ju mycket spel på hästar. Men det gör inte Tore längre. [tittar på enskild part, som för att få en bekräftelse]
Nej.

Överläkaren svarar genast ja på den första frågan från sakkunnig, men det är väldigt svårt att se hur fortsättningen kvalificerar det jakande svaret på frågan om kopplingen mellan utebliven medicinering och återinsjuknande är regelmässigt. I stället för att besvara frågan pratar överläkaren om biverkningar och att den enskilde inte betalt hyran. Sakkunnig ger samtalsstöd på ett sätt som ger intryck av att överläkaren säger något som är relevant utifrån den första frågan ("ja", "mm", "mm, mm", "ja, just det"). Sakkunnig förefaller överge den första frågan när han sedan ställer en följdfråga om det stödboende som överläkaren nämner och därpå en fråga om personalsituationen där.

Nästa fråga från sakkunnig berör delvis samma frågeställning som den första, nämligen relationen medicinering och hälsotillstånd. Nu handlar det inte längre om regelmässighet, utan om den enskilda parten någon gång över huvud taget klarat sig hyggligt utan medicin. Överläkaren svarar ett entydigt nej på detta, dock utan att det klargörs hur långt tillbaka detta förhållande gällt. När sakkunnig ställer nästa fråga, om återinsjuknandet sker snabbt, är utgångspunkten att det sker återfall. Överläkaren svarar ja, och de samtalande har därigenom skapat en gemensam utgångspunkt att det förekommer ett regelmässigt återinsjuknande. Sakkunnig ställer nästa fråga i form av ett påstående där han föreslår slutsatsen att det aktuella skeendet är likt det underförstått regelmässiga förlopp som han tidigare frågat om. Överläkaren bekräftar detta och fortsätter sedan att berätta om Tore Wallers tidigare spel på hästar, varpå utfrågningen av den offentliga parten avslutas.

I de flesta förhandlingar förefaller den offentliga parten ha ett stort inflytande över agendan när sakkunnig ställer frågor. Ofta ter sig läkarnas (såväl sakkunniga som behandlande läkare) beskrivningar av symtom och omständigheter mycket fragmentariska. De exempel som anförs sätts inte in i en kontext som ger lyssnarna – vare sig lekmännen eller den sakkunniga – möjlighet att egentligen ta ställning till bedömningen att detta verkligen är psykotiska symtom (jämför

Smith 1978; Mehan 1990). Mottagaren blir i praktiken utlämnad till att lita på den medicinska bedömningen.

Även om en systematisk granskning inte kommer till stånd, kan frågorna ändå uppfattas så. För att förstå detta kan vi jämföra hur en annan yrkeskategori med ett granskande uppdrag ställer frågor, nämligen journalister. Medieforskarna Mats Ekström och Stig Arne Nohrstedt (1996: 101-110) har analyserat hur journalister arbetar kritiskt granskande. De beskriver hur relationen mellan journalister och makthavare ofta karaktäriseras av lojaliteter och ömsesidiga intressen, ett förhållande som liknar relationen mellan sakkunnigläkare och behandlande läkare (a.a., s. 107). En genuint kritisk granskning är mycket tidskrävande och inte särskilt vanligt förekommande. I stället använder journalister frågetekniker som *framstår* som kritiska. För vårt syfte blir sådana tekniker relevanta: källkritisk förhållningssätt, retoriska frågor samt bemötande och polarisering. Genom dessa frågetekniker markeras också sakkunnigs oberoende, vilket är en väsentlig komponent i att uppträda som expert.

En stor del av underlaget om den enskilde parten i rätten bygger på dokument som producerats i andra sammanhang och av personer som inte är närvarande i domstolen. För den sakkunniga – liksom för domstolen – är det svårt att ifrågasätta sanningshalt och tillförlitlighet i sådana uppgifter. Liksom nyhetsjournalisten tvingas sakkunnig i den vardagliga praktiken att i huvudsak förlita sig på de andrahandsuppgifter som i praxis kommit att betraktas som tillräckligt tillförlitliga. Ett sätt att trots allt markera ett *källkritiskt förhållningssätt* blir för sakkunniga att ställa frågor till överläkare angående lösryckta detaljer i uppgifter som nämns i till exempel journalhandlingar. Eftersom sakkunnig har små möjligheter att sätta sig djupare in i materialet blir det svårt att ta den kritiska granskningen längre än så.

Genom att ställa *retoriska frågor* utformade på ett utmanande, okonventionellt eller respektlöst sätt ökar trovärdigheten som kritisk granskare. Detta kan till exempel åstadkommas när en sakkunnig initierar ett nytt ämne med formuleringen: ”jag går som katten kring het gröt...”. Härigenom förmedlar sakkunnig att den efterföljande frågan är skarp och utmanande. Kritik som retoriska frågor är relativt sällsynt i våra förhandlingar. Det tycks snarare vara så att rollen som granskare markeras i att frågor över huvud taget ställs.

Kollegial repertoar

Den sakkunnige läkaren i psykiatrimål står inför dilemmat att ställa frågor till en person med liknande expertstatus, som har samma utbildning, tillhör samma profession och som experten kanske har haft eller kommer att ha professionella kontakter med. Det innebär att det finns gemensamma tolkningsramar, men också en känsla av samhörighet. Därför är det inte förvånande att sakkunnigas frågor i våra domstolsförhandlingar präglas av en kollegial ton. En överläkare berättar i en intervju om hur hon upplever den sakkunnige som ”ett väldigt stöd”, medan en sakkunnig förklarar att ”risken är väl störst att man hamnar i allians med överläkarna.”

Det vi har identifierat som en kollegial repertoar mellan läkarna är vanligt förekommande i vårt material och yttrar sig på olika sätt. Oviljan att ställa kritiska frågor som vi diskuterat i föregående avsnitt är en dimension av den kollegiala repertoaren. Andra uttryck för denna repertoar är sättet att ge samtalsstöd och att den sakkunniga och överläkaren talar med varandra om den enskilde parten i tredje person. I utdraget från Tore Wallers förhandling ovan, ser vi att sakkunnig tilltalar den offentliga parten med förnamn, vilket vi tolkar som ett uttryck för närhet och kollegialitet (”Om du, Tina, ...”). Ibland utvecklas sakkunnigs utfrågning av den offentliga parten så att de tillsammans söker och utvecklar argument för att lagens kriterier för tvångsvård är uppfyllda. Under Anders Svenssons förhandling förstärker sakkunnigläkaren den offentliga partens tolkning att Anders Svensson är psykotisk genom att komplettera överläkarens berättelse med uppgifter som finns att läsa i journalen. De samarbetar på så sätt i att konstruera den enskilde parten som psykotisk.

En annan variant av kollegial repertoar hittar vi i Muhammed Jahris förhandling, där sakkunnig och den offentliga parten för ett viskande samtal med varandra flera gånger under förhandlingen, bland annat när Muhammed Jahri berättar för rätten hur han upplever det som att människor pratar om honom på tunnelbanan och liknande offentliga miljöer. Ordföranden har inte reagerat när läkarna pratat med varandra samtidigt som Muhammed Jari talat. När den offentliga parten senare i förhandlingen får en fråga från rättens ordförande om en oklarhet i diagnostisering, besvaras frågan i vi-form, vilket vi tolkar som att hon syftar på sig själv och rättens sakkunniga. Sakkunnig får på så sätt status som representant för den myndighet som fattat beslut om tvångsingripandet. I detta fall är det särskilt anmärkningsvärt att den osäkra diagnosen, som är en kritisk punkt i övervägandet om tvångsvård,

inte diskuterats öppet, så att den enskilda parten fått möjlighet att bemöta argument och rätten bättre kunnat förstå problematiken kring diagnostiseringen.

Avslöjande repertoar

När sakkunniga ställer frågor till den enskilda parten blir samtalet annorlunda. Inte heller här sker en systematisk uppföljning av ställda frågor. Däremot ställs frågor ofta på ett sätt som bidrar till att skapa ett osammanhängande samtal, där effekten blir att den enskilde parten framstår som ansvarig för den konstiga dialogen – något som vi kallat för avslöjande repertoar (jfr. Holstein 1993, som beskriver hur åklagare i liknande domstolsförhandlingar i USA framkallar vad han benämner "crazy talk"):

Utdrag 2: Förhandling rörande Anders Svensson

- SAKKUNNIG Va hur, va hur har du det med människorna när dom finns i närheten är det skönt när dom bara finns där och rör sig, eller pratas ni vid och så också?
- ENSK. PART Ja, jag uppfattar det så ~~xxxx xxxx xxxxxx-~~
- SAKKUNNIG Och har du någon samtalsterapi eller nån?
- ENSK. PART Ja hos psykologen-
- SAKKUNNIG Är det psykologen som du prövade sådär litegrann vad man får säga och så?
- ENSK. PART Ja, ja
- SAKKUNNIG Ja och den terapin, det är en kognitiv terapi, med det här inslaget utav pedagogisk verksamhet, så att säga, är det så här att du ska lite lära dig hur man säger å så xxxx?
- ENSK. PART Nej jag vet inte.
- SAKKUNNIG Är det så tycker du?
- ENSK. PART Nae, för då var det mest så att xxxxxxxx.
- SAKKUNNIG Förlåt!?
- ENSK. PART Då hade jag såna här vanföreställningar då jag trodde att viljan som, jag jag trodde till exempel att det blir bara barn om man får inte könssjukdomar det får man bara om man, liksom en psykosomatisk får könssjuk-

- domar xxxxx barn får man bara man vill.
 SAKKUNNIG Får man när man vill menar du?
 ENSK. PART Ja, det var då ja.
 SAKKUNNIG Att man kan tänka sig till det menar du?
 ENSK. PART Ja det var då jag frågade om man får ta folk på bröstet
 och sådana saker, så tänker jag inte nu längre xxx.
 SAKKUNNIG Nej (.) men det är också så här att du ibland måste
 tänka saker i hemlighet då för att dom säger så här får
 du inte tänka, är det (.) för att jag menar, det är också
 om man då med vilja kan tänka, vad kan man tänka
 mer med viljan...
 ENSK. PART Ja att de, att de ja (.) ja att man i princip inte skulle äta
 och sådana saker och inte äta, vad man vill, det man
 tycker är roligast.
 SAKKUNNIG VASARU!?
 ENSK. PART Ja (.) till exempel att växter inte har känsel och sådana
 saker.
 SAKKUNNIG VASARU!?
 ENSK. PART Att växter inte har känsel, sådana saker.

När Anders Svensson börjar utveckla ett svar på den första frågan avbryter den sakkunniga honom och ställer en ny fråga om samtalsterapi. Hon följer genast upp svaret genom att ge ett förslag på utveckling: "Är det [hos] psykologen som du prövade sådär litegrann vad man får säga och så?" Sakkunnig följer upp med ytterligare en fråga som bygger på ett eget påstående. Anders Svenssons replik där han talar om sina vanföreställningar är inte alldeles lätt att förstå. Sakkunnig ställer två följdfrågor som bygger på den möjliga men långt ifrån uppenbara tolkningen att Svensson menar att man kan få barn enbart genom att tänka. Det är svårt att uppfatta om Anders Svenssons svar kan ses som bekräftelser på sakkunnigs tolkningar. Samtalet flyter vidare utan att någon förståelse har etablerats.

Frågorna är ibland ledande, till exempel när sakkunnig föreslår: "... men det är också så här att du ibland måste tänka saker i hemlighet då för att dom säger så här får du inte tänka...". Detta sätt att ställa frågor gör det svårt att prestera adekvata svar utan att bryta mot samtalsregler om att man normalt samarbetar och svarar på frågor som ställs (Brown & Levinson 1987). Det är så vi förstår

de "ja"-svar Anders Svensson inleder flera repliker med när han försöker treva sig fram till ett svar på de ledande frågorna. Att sakkunnig vid två tillfällen med stark röst utbrister "vasaru" och vid ett annat frågar "förlåt" förstärker känslan av att det är den enskilda parten som är ansvarig för att talet blir obegripligt.

För övriga deltagare i förhandlingen leder denna utfrågning inte till någon djupare förståelse för den enskildes inställning till sin livssituation eller vilken syn han har på överläkarens bedömning. Effekten torde snarare vara att den enskildes partens tal framstår som tecken på psykisk sjukdom. En överläkare som deltar som offentlig part i en av våra förhandlingar framhåller just denna förmåga som viktig för sakkunniga: "man märker att hon är jättebra och kan tala med patienten och fråga patienten på liksom helt rätt sätt". Detta framhävande av galenskap kan ha stor betydelse för domstolens övervägande, även om det primära för domstolens ledamöter inte är att själva dra slutsatser om den enskildes partens diagnos utifrån beteendet i rätten. För rätten är detta viktigt, då mycket talar för att det finns ett grundantagande om att den enskildes part är psykiskt sjuk samtidigt som hon kan ha en förmåga att inför rätten "hålla ihop sig" (Sjöström 1997: 235). Den avslöjande repertoaren innebär också en demonstration av den sakkunnigas expertis, hur hon förfogar över en speciell intervjueteknik med vars hjälp hon för rätten kan avslöja dolda symtom på psykisk sjukdom.

Terapeutisk repertoar

I medicinska sammanhang utmärks kommunikationen mellan patient och läkare av en tydligt institutionaliserad form. Det ligger i läkarens professionalitet att kunna hantera dessa samtal, samtidigt som patienter i allmänhet är väl socialiserade till att anpassa sig efter den aktuella kontexten: brist på tid, läkaren frågar/patienten svarar, samtalet avslutas med någon form av åtgärd från läkaren, osv. (jfr. Agar 1985). Relationen har en behandlande funktion och bygger på förtroende och tillit. Szasz (1988) framhåller att det när läkare och patient möts i juridiska sammanhang uppstår etiska problem genom att interaktionen fortfarande präglas av den traditionella form som finns på kliniken: patienten litar på läkaren och tror inte att läkaren ska göra något som strider mot patientens vilja och intressen. Detta kan vara en mekanism som verkar i den avslöjande repertoaren. I vårt material finner vi också en annan aspekt av denna problematik, nämligen att rättens sakkunniga ibland förefaller agera utifrån renodlat terapeutiska syften, snarare än att strikt hålla sig till uppgiften att hjälpa rätten att ta ställning

till frågan om tvångsvård.

Ett exempel på detta finner vi i utdrag 3. Precis innan utdraget börjar har sakkunnig frågat den offentliga parten om framtida behandling. Den offentliga parten berättar om planer på en psykologkontakt och ett behandlingshem inriktat på den typ av problem som den aktuella enskilda parten anses ha.

Utdrag 3: Förhandling rörande Anders Svensson

SAKKUNNIG	Vad säger du om det Anders, vore inte det bra?
ENSK. PART	En kognitiv?
SAKKUNNIG	Nej men om du finge fortsatt terapi hos en psykolog som kan det här med Aspergers syndrom om det är så, eller om det är så, eller den här typen av besvär som man kan ha.
ENSK. PART	Skulle jag få fastän jag inte var här då (.) utan?
SAKKUNNIG	Sen du kommer härifrån (.) En fördel med det då-
ENSK. PART	Jo det skulle väl va-

Den terapeutiska repertoaren innebär i detta fall att den sakkunniga motiverar den enskilde att fortsätta den vård som planerats av överläkaren: ”vore inte det bra?”, ”en fördel med det då...”. Här blir det mycket oklart hur sakkunnigs sätt att leda samtalet hjälper rätten att ta ställning till frågan om kriterierna för tvångsvård är uppfyllda. Möjligen skulle det kunna ses som relevant i förhållande till det tredje kriteriet för tvångsvård i § 3 LPT, det som handlar om huruvida personen motsätter sig vård eller saknar förmåga till ett grundat ställningstagande. Sakkunnig uttalar dock inte någon sådan koppling.

Ytterligare ett exempel på den terapeutiska repertoaren är hämtat från Eva Göranssons förhandling. Den sakkunniga lutar sig fram över bordet och ser den enskilda parten i ögonen samtidigt som tonfallet förändras och blir mer personligt:

Utdrag 4: Förhandling rörande Eva Göransson

SAKKUNNIG	Vet du vad jag tycker, personligen, jag kommer att säga vad jag tycker och då kommer jag att tycka att du ska
-----------	---

- stanna kvar, jag tycker faktiskt också att du ska ta medicinen och det här är ju en period det är väl viktigt att du kommer tillbaka att du har kvar din lägenhet.
- ENSK. PART Jo det är det.
- SAKKUNNIG Va?
- ENSK. PART Jag tar gärna Trilafon men i den formen jag har haft jag har haft stora biverkningar.
- SAKKUNNIG Jag hörde det.
- ENSK. PART Xxx.
- SAKKUNNIG Jag hörde de man kanske kan jämka ihop den.
- ENSK. PART Ja.

Med det personliga tonfallet förmedlar sakkunnig status som hjälpsam läkare, samtidigt som samtalets juridiska funktion tonas ned. En liknande effekt uppnås när sakkunniga använder den kliniska termen "patient" för den enskilda parten. Genom att understryka att "det här är ju [bara] en period" avdramatiserar sakkunnigläkaren tvångsngripandet i vad vi tolkar som ett försök att motivera den enskilda parten att acceptera vården. När Eva Göransson för sina medicinbiverkningar på tal tar sakkunnig en tydligt terapeutisk roll när hon svarar att "man kanske kan jämka ihop den [medicineringen]". Den sakkunnigas insats består här i att motivera patienten till en viss behandling, snarare än att ta fram fakta eller med sakkunskap skapa ett rikare beslutsunderlag åt rätten.

Förekomsten av en terapeutisk repertoar förefaller i viss utsträckning vara något som aktörerna i rätten själva är medvetna om. En domare säger spontant i en intervju: "jag tycker inte att det är så bra att man börjar inleda ett slags behandlande samtal i rätten". Vi har dock inte funnit något exempel där en ordförande försökt styra in diskussionen på mer rättsligt relevanta frågor när sakkunnig använt en terapeutisk repertoar.

Den terapeutiska repertoaren kan bidra till att det orosmoment som ett tvångsomhändertagande innebär avdramatiseras. Läkare som har erfarenhet av LPT-förhandlingar framhåller ofta att patienter upplever det som jobbigt att delta i länsrättsförhandlingen. Ur ett kliniskt och allmänmänskligt perspektiv kan det därför tyckas vara rimligt att mildra den stress som en patient kan tänkas uppleva vid förhandlingen. Emellertid kan likheten med den samtalsform som finns mellan patient och läkare i kliniska sammanhang få till följd att den

sakkunnigas juridiska funktion kommer i bakgrunden. Genom den terapeutiska repertoaren förmedlas att den sakkunniga ser till den enskildes bästa och ibland också att den bedömning hon gör är förankrad hos den enskilde. Denna tolkningsrepertoar kan medföra att medborgarparten blir mer benägen att svara på frågor på ett sätt som kan vara negativt för henne utifrån de mål hon själv har med förhandlingen.

Medlande repertoar

Vid sidan av den juridiska sak som ska prövas, kan andra frågor vara relevanta för de inblandade parterna. Inte sällan fungerar därför länsrättsförhandlingen som en arena för ett terapeutiskt samtal om vårdens innehåll, mål och planering. Peay (1989) har funnit att engelska psykiatrer ibland ser domstolsförhandlingar som tillfällen att föra bättre samtal med patienten än vad som är möjligt på kliniken. I LPT-förhandlingarna kan sakkunniga underlätta den mer terapeutiskt inriktade kommunikationen mellan "läkare" och "patient" genom en medlande repertoar. I utdraget ovan utgör sakkunnigs replik "man kanske kan jämka ihop den [medicinen]" ett uttryck för detta. Utdrag 5 illustrerar hur den medlande repertoaren används i en längre replikväxling.

Utdrag 5: Förhandling rörande Anders Svensson

SAKKUNNIG	Att han är här under LPT ger ju ett visst ansvar till landstinget.
OFF. PART	Ja visst gör det de, de är klart att det gör det...
SAKKUNNIG	Och det är du beredd att ta, är det så?
OFF. PART	Ja just nu är jag det (.) så länge jag anser att det behövs är jag beredd att ta den.
SAKKUNNIG	Vad säger du om det Anders?
ENSK. PART	Jo.
SAKKUNNIG	Att man försöker få ordning på det hela?
ENSK. PART	Jo xxxx det skulle jag väl kunna tänka mig xxxx xxx
SAKKUNNIG	Ja, ja.

Sakkunnigs sätt att ställa frågor här skapar ett sammanhang där myndighetens skyldighet att följa lagar och ta ansvar för vården presenteras som ett moraliskt

åtagande. I relation till LPT saknar frågan om huruvida den offentliga parten är beredd att ta sitt ansvar betydelse. Det självklara att landstinget ska ta sitt ansvar framställs som en förmån för den enskilde. Effekten blir att överläkaren framstår som ansvarstagande och resonabel. För den enskilde blir det dock svårt att förstå den legala kontexten. Det är svårt att utläsa vad Anders Svensson har svarat "ja" på när den sakkunniga läkaren frågar honom om det inte vore bra om "man försöker få ordning på det hela". Ett intryck som skapas i rummet är att han nu ställer sig positiv till att den vård som för närvarande bedrivs med tvång.

Genom en medlande repertoar markerar den sakkunniga att hon är neutral och opartisk. Detta liknar den journalistiska tekniken *kritik som bemötande och polarisering* (Ekström & Nohrstedt 1996). Överfört till domstolsituationen åstadkommer sakkunnig detta genom att aktivt låta den ena parten bemöta och kommentera utsagor som den andra gjort. Ett exempel på detta är när Anders Svenssons mamma framhåller att det finns ett psykologtest som pekar på att han inte är psykotisk. Sakkunnig ber överläkaren bemöta detta och efter en kort replik från denna släpps ämnet. Sakfrågan har inte klargjorts, men sakkunnig har med sin fråga markerat ett kritiskt förhållningssätt till överläkaren.

Med hjälp av den medlande repertoaren tonas den grundläggande konflikten mellan två juridiska parter ned. Detta blir särskilt problematiskt då sakkunnig i sak nästan alltid kommer att förespråka den offentliga partens linje i sitt uttalande. Den medlande repertoaren underlättar knappast den juridiska prövningen av fallet. Däremot kan detta speciella sätt att lyfta fram den enskildes behov ge intrycket att LPT-beslutet är förankrat hos henne.

Även den medlande repertoaren fyller funktionen att framhäva sakkunnigs roll som expert. När den sakkunniga för ett behandlingsinriktat samtal med parterna på ett mer praktiskt kliniskt plan framhävs bredden i hennes expertis.

Den legitimerande läkaren

Sett ur ett expertperspektiv innebär sakkunnigmedverkan i psykiatrimål flera principiellt intressanta problem, både för den sakkunniga och för domstolen. Ett problem för den sakkunniga består i att hantera relationen till den behandlande läkaren. Läkaren har utbildning och erfarenhet som i stort sett kan jämföras med sakkunnigs. Sakkunnigläkaren har dessutom ett informationsunderläge genom de begränsningar i tid och resurser hon har för att sätta sig in i fallet. Att de båda läkarna dessutom rör sig inom ett snävt professionellt fält där de kan

mötas i andra roller utanför det rättsliga sammanhanget kan också vara betydelsefullt. Det är mot denna bakgrund vi förstår den speciella kollegiala repertoar som utmärker interaktionen mellan de båda läkarna i domstolen, men också att vi inte hittar någon motsvarighet till den avslöjande repertoaren när sakkunnig ställer frågor till överläkaren.

Alla dessa omständigheter torde vara verksamma i att sakkunniga ytterst sällan kommer fram till någon annan bedömning av behovet av tvångsvård än den behandlande läkaren (SOU 1998:32, s.386). Överensstämmelsen mellan läkarernas uppfattningar är uppseendeväckande bland annat mot bakgrund av att den vetenskapliga kunskapen om effekterna av psykiatrisk tvångsvård är mycket osäker (Hiday 1992). Detta kan ses som en förklaring till att sakkunniga i vårt material skiljer sig från många andra typer av experter i det att de aldrig hänvisar till vetenskapliga rön (Jasanoff 1995; Sundqvist 1996). Just det osäkra kunskapsläget är en förutsättning för den avslöjande repertoar som förekommer när sakkunniga ställer frågor till enskilda parter. Här finns för övrigt en parallell till den dragning mot spekulation som enligt Beck (1992: 73) karaktäriserar en annan slags diskurs om risker, nämligen den om miljön. Avsaknaden av vetenskaplig kunskap skiljer de experter vi studerar här från många andra expertaktörer. Detta, tillsammans med det faktum att de sakkunnigas insats så sällan innebär något annat än ett bekräftande av den offentliga partens bedömning reser frågan hur våra experter upprätthåller sin auktoritet. Vi vill framhålla två former för hur statusen som expert reproduceras i förhandlingarna.

För det första förekommer i förhandlingarna språkliga element som framhäver sakkunnigas status som experter. Till exempel använder man frågetekniker – källkritiskt förhållningssätt, retoriska frågor samt bemötande och polarisering – som till formen är kritiskt granskande. Flera av tolkningsrepertoarerna fungerar också så att den sakkunnigas ställning som expert framhävs. Det tydligaste exemplet torde vara den avslöjande repertoaren, där den enskilda partens bidrag till samtalet framstår som egendomligt och därigenom tecken på sjukdom. I de konkreta diskussioner om detaljer i pågående och planerad vård som förs genom de terapeutiska och medlande repertoarerna, framhävs sakkunnigas yrkeskompetens, även om diskussionerna som sådana har begränsat värde för det juridiska avgörandet. Det är viktigt att betona att expertens status reproduceras i interaktion med de övriga aktörerna i rätten. Särskilt tydligt blir detta då rättens ordförande intar en mycket passiv ställning under den fas där sakkunnig ställer frågor. I de

medlande och terapeutiska repertoarerna ligger även den andra formen för bevarande av sakkunnigas status som expert. Att tvångsvård tillgrips kan ses som ett tecken på att relationen mellan behandlare och patient inte fungerar (vilket kan sägas utan att ta ställning till vem som har ansvar för detta). På ett retoriskt plan är det i första hand expertens pathos och ethos som accentueras genom dessa repertoarer. Den sakkunniga uppträder här som en engagerad person som bryr sig om vad som händer med individen. Sakkunnigas bidrag kan också tillföra något i sak till behandlingen av en patient. Resultatet av detta blir dock att den rättsliga konflikten mellan parterna tonas ned. Dessa oavsedda bieffekter kan innebära att sakkunniga upplevs som nyttiga av övriga aktörer i rätten.

Vår analys av sakkunnigmedverkan ligger i linje med vad Sjöström (1997) tidigare hävdade om LPT-förhandlingar, nämligen att den juridiska diskursen på flera sätt kommer i bakgrunden för en klinisk diskurs, där alla inblandade hjälps åt för att åstadkomma vad som ur ett vårdperspektiv är bäst för den enskilda parten. Rättsliga invändningar tycks då bli mindre viktiga. Ett uttryck för detta är att den sakkunniga läkaren mer eller mindre övertar ordförandens processledande funktion under en period i den muntliga förhandlingen.

Avslutningsvis vill vi göra några reflektioner kring rättssäkerhet och expertmedverkan. En övergripande slutsats är att det finns brister i sakkunnigas utredningar, vilket i sin tur försvårar domstolens bevisprövning (jämför Sutorius 2001; Diesen 2001). Även om sakkunnig är aktiv och ställer frågor, blir hennes bidrag till utredningen av om förutsättningarna för tvångsvård är uppfyllda tämligen begränsat. Nyckeln till problemet är här, enligt vår mening, att sakkunnigs insats inriktas på att själv ta ställning till om lagens rekvisit är uppfyllda.

Den enligt vår mening mer centrala uppgiften att granska myndighetens underlag och ge rätten stöd för ett självständigt beslut i målet kommer i bakgrunden. Att en sakkunnig gör ett eget ställningstagande, som uppfattas som en rekommendation, torde snarast minska rättsens självständighet. Det visar sig också att rätten mycket sällan fattar ett beslut som strider mot sakkunnigs bedömning. Vi menar att denna ordning strider mot intentionerna bakom införandet av LPT. Utgångspunkten var då att man ville skapa en kontrollinstans till psykiatrins makt att frihetsberöva patienter. Länsrätten skulle bli den oberoende instans som legitimerade vissa medicinskt beslutade tvångsåtgärder. Paradoxalt nog har nu psykiatrin "bakvägen" återtagit ett dominerande inflytande genom att sakkunniga läkare fått funktionen att legitimera länsrätternas beslut att godkänna behandlande läkares ansökningar om tvångsvård.

Noter

¹ Ett illustrativt exempel är det omfattande forskningsfältet om farlighet och psykisk sjukdom. Även om det finns mycket kunskap om riskgrupper och -faktorer har denna kunskap ett mycket begränsat värde för bedömning av enskilda fall. Buchanan & Leese (2001) har i en genomgång av studier som försökt mäta risken för farlighet kommit fram till att man måste låsa in åtminstone sex personer som inte skulle begå något våldsdåd för att förhindra ett enda.

² Projektet finansieras av Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap. För en fördjupning om teoretiskt perspektiv och syfte, se Hollander m.fl. 2001.

³ Materialet ingår i Stefans Sjöströms avhandling *Party or Patient? Discursive Practices Relating to Coercion in Psychiatric and Legal Settings* från 1997.

⁴ Vi har följt sedvanliga forskningsetiska principer om t ex informerat samtycke och anonymisering av alla namn och platser som nämns i texten.

⁵ Vi har valt en språkligt intresserad analysmetod som samtidigt tar hänsyn till den sociala kontext som omger och förutsätter alla språkliga utbyten. På så sätt skiljer sig vår analys från den konversationsanalytiska tradition (CA) som varit inflytelserik i forskningen om domstolsförhandlingar (jfr. t ex Atkinson & Drew 1979). Skillnaden mellan CA och CDA klagörs i en debatt i tidskriften *Discourse & Society* (Nummer 4 1999; Schegloff 1997; Wetherell 1998; Billig 1999).

⁶ Den sociala kontexten ger givetvis olika aktörer skilda möjligheter att delta i detta konstruktionssarbete. För en diskussion om hur ett liknande analytiskt begrepp - 'medical voice' - konstrueras i samarbete mellan aktörer, se Aronsson m fl (1995).

⁷ Transkriptionerna är ordagranna men försiktigt anpassade till skriftspråk. Understrykningar markerar samtidigt tal, [hakparenteser] markerar förtydligande kommentarer som vi lagt till, xxx markerar ohörbart tal, VERSALER markerar starkt tal, kursiv markerar särskilda betoningar som talaren gör, punkt inom parentes (.) markerar en kort paus. Bindestreck - markerar att nästa talartur följer omedelbart på den föregående.

⁸ En tillgång har varit att vi närmast oss materialet med delvis olika förförståelse. För en av oss är mötet med rättsprocessen något nytt (Maritha Jacobsson). Stefan Sjöström har som kommunikationsforskare tidigare studerat LPT-förhandlingar (Sjöström 1997), medan Anna Hollander som rättsvetare har stor erfarenhet av LVU-förhandlingar (Hollander 1985).

⁹ Det är ovanligt att anhöriga eller andra berörda utanför sjukhuset deltar i psykiatrimål. I vårt material deltar anhöriga i två av tolv förhandlingar.

¹⁰ Procentangivelserna är räknade på samtliga elva förhandlingar där vi kunnat räkna ord, utan att ta hänsyn till att vissa kategorier av aktörer inte är representerade i alla förhandlingar.

Referenser

- Agar, M. (1985) "Institutional discourse". *Text* 5: 147-168.
- Aronsson, K., Sätterlund-Larsson, U., Säljö, R. (1995) "Clinical Diagnosis and the Joint Construction of a Medical Voice". I Markova, I., Farr, R. M (red) *Representations of Health, Illness and Handicap*. Chur, Schweiz: Harwood.
- Atkinson, J. M. & Drew, P. (1979) *Order in Court: The Organization of Verbal Interaction in Judicial Settings*. London: Macmillan.
- Beck, U. (1992) *Risk society. Towards a new modernity*. London: Sage.
- Bergquist, M. (2001) "Framtidsfixarna". *Kulturella Perspektiv* 10 (3): 40-45.
- Billig, M. (1991) *Ideology and opinions: studies in rhetorical psychology*. London: Sage.
- Billig, M. (1999) "Conversation analysis and the claims of naivety". *Discourse & Society* 10(4): 572-6.
- Brown, P. & Levinson, S. C. (1987) *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buchanan, A. & M. Leese (2001) "Detention of people with dangerous severe personality disorders: a systematic review". *The Lancet* 358: 1955-1959.
- Coles, E.M. & H.O.F. Veiel (2001) "Expert testimony and pseudoscience: How mental health professionals are taking over the court room". *International Journal of Law and Psychiatry* 24: 607-625.
- Diesen, C. (2001) "Bevisvärdering och vittnespsykologisk utsageanalys – metodlikheter och metodskillnader". I Diesen, C. (red) *Sexuella övergrepp mot barn. Bevis* 6. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Edelstam, H. (1991) *Sakkunnigbeviset: En studie rörande användningen av experter inom rättsväsendet*. Uppsala: Iustus.
- Ekström, M. & S.A. Nohrstedt (1996) *Journalistikens etiska problem*. Stockholm: Rabén Prisma,
- Gilbert, N., Mulkay, M. (1984) *Opening Pandora's box: a sociological analysis of scientists' discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halila, L. (2001) "Håller förvaltningsprocesssystemen i Finland och Sverige på att utvecklas i olika riktningar?". *Förvaltningsrättslig Tidskrift* 64 (1-3): 49-70.
- Hiday, V. (1992) "Coercion in Civil Commitment: Process, Preferences, and Outcome." *International Journal of Law and Psychiatry* 15: 359-377.
- Hollander, A. (1985) *Omhändertagande av barn. En studie av barnavårdsmål vid förvaltningsdomstolarna åren 1974, 1977 och 1982*. Stockholm: Aktuell

- juridik förlag.
- Hollander, A., Jacobsson, M., Sjöström, S. (2000) "Röster i rätten". *Kulturella Perspektiv* 9 (2): 35-40.
- Holstein, J. (1993) *Court-Ordered Insanity. Interpretive Practice and Involuntary Commitment*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter.
- Jasanoff, S. (1995) *Science at the Bar: Law, Science, and Technology in America*. Cambridge: Harvard University Press.
- Karlberg, M. & B. Mral (1998) *Heder och påverkan. Att analysera modern retorik*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lindell, B. (1987) *Sakfrågor och rättsfrågor*. Uppsala: Iustus förlag.
- Mehan, H. (1990) "Oracular reasoning in a psychiatric exam: the resolution of conflict in language". I Allen, D. (red) *Conflict talk. Sociolinguistic investigations of arguments in conversations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peay, J. (1989) *Tribunals on Trial. A Study of Decision-Making under the Mental Health Act 1983*. Oxford: Clarendon Press.
- Petersson, O. (1991). *Makt. En sammanfattning av maktutredningen*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Proposition 1990/91:58 *Psykiatrisk tvångsvård m.m.* Stockholm.
- Proposition 1999/2000:44 *Psykiatrisk tvångsvård och rättspsykiatrisk vård*. Stockholm.
- Schegloff, E. A. (1997) "Whose text? Whose context?" *Discourse & Society* 8(2): 165-188.
- SFS 2000:353, 1991:1128 *Lagen om psykiatrisk tvångsvård*.
- SOU 1998:32 *Rättssäkerhet, vårdbehov och samhällsskydd vid psykiatrisk tvångsvård*.
- Sjöström, S. (1997) *Party or Patient? Discursive Practices Relating to Coercion in Psychiatric and Legal Settings*, Umeå: Boréa.
- Smith, D. (1978) "K is mentally ill. The anatomy of a factual account". *Sociology* 12: 23-53.
- Stygall, G. (2001) "A different class of witnesses: experts in the courtroom". *Discourse Studies* 3 (3): 327-349.
- Sundqvist, G. (1996) "Miljöexperterna. Om vetenskapens auktoritet i miljöarbetet". I Lundgren, L. (red) *Att veta och att göra. Om kunskap och handling inom miljövården*. Stockholm: Naturvårdsverkets förlag.
- Sutorius, H. (2001) "Behovet av psykologisk sakkunskap och sakkunnigas roll i

- processen". I Diesen, C. (red) *Sexuella övergrepp mot barn. Bevis 6*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Szasz, T. (1988) *Psychiatric Justice*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Tarschys, D. (2001) "Europarådet, EU och de mänskliga rättigheterna". *Juridisk tidskrift* 12 (3): 511-25.
- Wennergren, B. (1995) *Förvaltningsprocess*. Tredje upplagan. Stockholm: Fritze.
- Wetherell, M. (1998) "Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post-structuralism in dialogue". *Discourse & Society* 9 (3): 387-412.
- Wetherell, M. & Potter, J. (1992) *Mapping the language of racism: discourse and the legitimation of exploitation*. New York: Columbia University Press.

Abstract

Collegialism, therapy and mediation - experts' interpretative repertoires in court hearings relating to compulsory psychiatric care

This article investigates the role of court appointed psychiatrists (AP) in Swedish court hearings relating to compulsory psychiatric care. Data consist of tape-recordings and documents from twelve court hearings together with informal interviews with actors in court. The discourse in court is analyzed in terms of interpretative repertoires. The possibility for APs to examine each case is limited by shortage of time and resources. Furthermore, APs may have to take into account an out-of-court, professional relationship to the treating psychiatrist (CP). We find that conversation between APs and CPs frequently are carried out in a collegiate repertoire. These circumstances inhibit a detailed critical examination of the CP's application for compulsory care, which in turn helps explaining why APs seldom assess cases different from CPs. How, then, is the AP's status as expert reproduced in courtroom conversation? This is accomplished by using a disclosing repertoire, which invites the patient to produce incoherent talk. Expert status is also reproduced when APs give medical advice to patients in a therapeutic repertoire. Applying a mediating repertoire, APs attempt to resolve clinical conflicts between CPs and patients. As a result, the legal conflict at stake is downplayed.

Keywords: experts, court hearings, interpretative repertoires, compulsory psychiatric care.

Förrättsligandet av ungdomars konflikter

AV INGELA KOLFJORD

Inledning

Två typer av ärenden har blivit allt vanligare för det formella rättssystemet de senaste åren. Den ena typen av ärenden rör anmälan om bråk mellan ungdomar på skolan och den andra typen härstammar från de så kallade ungdomsrånen (se Brå: rapport 2000:6). Om dessa anmälningar har att göra med en faktisk ökning av brottsliga handlingar i samhället, en minskad tolerans mot avvikande beteende eller lag- och/eller praxisskärpningar går inte entydigt att utläsa. Kriminologiska forskare intar här olika ståndpunkter när det gäller hur kriminalstatistik ska tolkas (se Høigård 1997, Schafft 1997). I mediadiskursen beskrivs ungdomsrånen som ett alltmer utbrett fenomen och dessa påståenden stöttas ofta av polis som arbetar med brottsfrågor. Kriminologen Jerzy Sarnecki intar en annan ståndpunkt och menar att rånstatistiken påverkas av att antalet anmälningar ökar då brotten på olika sätt uppmärksammas och då allvarlighetsgraden av brottens juridiska benämningar ökar.¹

1995 gav Skolverket i nära samarbete med Rikspolisstyrelsen ut en skrift med titeln *Ska vi ringa polisen? Vad gäller när en elev begår en handling som kan uppfattas som brott?* Skriften var tänkt att fungera som handledning för personal inom skolväsendet. I skriftens inledning betonas vikten av att samhället snabbt reagerar på en händelse. "Möjligheten att bryta ett felaktigt beteende är som störst i dess början. Det behöver dock inte innebära att reaktionen blir panikar-

*Ingela Kolfjord är FD i rättssociologi, och verksam vid avdelningen för Socialt arbete, Malmö högskola. Hon utkommer våren 2003 med boken *Kvinnors drogbruk och lagbrott: positionella och kontextuella strategier i en våldsrelaterad vardag.**

tad och överdramatiserad" (s.3). Under rubriken som behandlar polisiära uppgifter tar man del av följande text; "Det är nödvändigt att samhället konsekvent hävdar de grundläggande värden som skyddas av de straffrättsliga reglerna. Detta gäller inte minst i förhållande till barn och ungdomar, både när de är offer för brottsligt angrepp och när de själva är gärningsmän. Denna uppgift vilar ytterst på de rättsvårdande organen, polis, åklagare och domstol"(s.8). Då många skolor i enlighet med "handledningen" blivit mer anmälningsbenägna de senaste åren har det i Malmö föranlett tillsättandet av en arbetsgrupp som håller på att utforma en skrift riktad till skolväsendet i Malmö kommun. Polis, åklagare, socialtjänst och skola utformar skriften i samverkan och syftet är att skapa en policy kring vilka händelser som ska anmälas och till vilken myndighet man ska vända sig. Idag hamnar många ärenden hos polisen som, enligt poliserna själva, egentligen hör hemma på skolan alternativt inom socialtjänsten.²

För att få en uppfattning om de processer som ligger bakom den beskrivna ökningen av t ex ungdomsrån måste typen av ärenden relateras till den samhällsliga diskursen om brott, till kriminaliseringsprocesser, stratifieringsmekanismer och de strukturella faktorer som styr organiseringen av vårt samhällsliv. Fokus för denna artikel är dock riktat mot det formella rättssystemet och det är förrättsligandet av vardagskonflikter som behandlas. Artikeln belyser ett par händelseförlopp som ligger bakom siffrorna i kriminalstatistiken och är ett försök till nyansering av såväl kriminalstatistiken som medias beskrivning av fenomenet.

Analysen inriktar sig på kontext, process och struktur och därmed relateras rättsprocessen till den händelseprocess som föranlett åtal. Händelsens och händelseutvecklingens kontext, process och struktur är interrelaterade och blir faktorer som rättsligt ska behandlas inom ramen för den rättsliga diskursen. Under rättegången ska händelsen sedan konstrueras och rekonstrueras, så att händelsen tilldelas en process, kontext och struktur. Med andra ord ska en mycket komplex vardagssituation subsumeras till ett komplext rättsligt skeende, där såväl rättens representanter som målets parter är in- och underordnade.

Förrättsligandet av vardagskonflikter är ett angeläget tema då ungdomars konflikter allt oftare hamnar inom rättssystemet. En del skolor har som princip att anmäla alla slagsmål mellan ungdomar till polisen, vilket beskrivs som att skolan infört en så kallad nolltolerans. Syftet med denna artikel är att, med hjälp av konkreta fallstudier, analysera vad som händer när ungdomars konflikter tar vägen över rättssystemet. För att konkretisera artikelns syfte, och ge en klarare

uppfattning om vilka aspekter som kommer att analyseras, ska jag först analysera ett preliminärt exempel.

Nedan redogörs därför för rättegångsfallet ”Maria och Diza”, som är ett exempel på ett bråk mellan ungdomar som uppstått på skolgården och som hänskjutits till den rättsliga arenan.

Maria och Diza – ett exempel

Efter ett bråk på skolgården ställs Diza inför rätta, hon åtalas för misshandel. Diza är 15 år och hade varit involverad i ett bråk med Maria 14 år. Anmälarna var studierektor och Marias far. Uppvakten till bråket – som bestod i ordväxling, knuffar och örffilar – var ett uttalande från Maria som Diza och hennes skolkamrat Lina hade upplevt som kränkande.

Dizas advokat ifrågasätter anmälan. Han menar att när de inblandade är så unga borde bråket ha kunnat redas ut på skolan och/eller tillsammans med föräldrarna.

Dizas advokat är också starkt kritisk till att vittnet Lina, som endast är 13 år, har förhörts av polisen (över telefon) utan närvaro av förälder eller annan vuxen. Advokaten ifrågasätter dessutom polisens agerande då de förhört Lina efter att ha talat med Maria men innan de hört Diza. Under rättegången utsätts Lina (vittnet) för en omild behandling i form av en tuff och nedlåtande utfrågning från åklagaren. Åklagaren och domaren uttalar sin misstro mot Linas berättelse. Dizas advokat uttalar kritik mot att rättens representanter anklagar Lina för att inte tala sanning.

Åtalet ogillas i detta ärende. ”Tingsrätten finner på grund av vad som sålunda förekommit att det är utrett att Diza misshandlat Maria genom att tilldela henne i vart fall tre slag med öppen hand i ansiktet. Uppgift står mot uppgift om vad som utlöst misshandeln och det kan inte uteslutas att Diza slagit till Maria på grund av att hon uppfattat sig vara utsatt för angrepp från hennes sida. Invändningen om nödvärn kan därför inte anses vederlagd vad gäller det första slaget mot Maria. Även beträffande den fortsatta händelseutvecklingen står uppgift mot uppgift och tingsrätten kan inte finna att Marias version bör vinna tilltro framför Dizas. Om det uppkommit en ömsesidig slagväxling mellan dem båda, något som tingsrätten inte kan anse som uteslutet, får Diza anses ha handlat i nödvärn även beträffande de följande slagen (jfr NJA 1969 s. 425). På grund av det anförda skall misshandeln inte medföra ansvar.” (Ur domslutet.)

Diza frias med utgångspunkt från händelsens kontext. Dock har händelsen som Maria definierat som bråk och som av Diza definierats som slagsmål omdefinierats i den rättsliga diskursen till misshandel. Diza är efter rättegången en 15-årig flicka som i nödvärn misshandlat en skolkamrat och den 14-åriga Maria är den person Diza har värnat sig emot. Lina, den 13-åriga flickan/barnet har av domare och åklagare definierats som ett vittne som far med osanning.

Vad visar exemplet med Maria och Diza? När en konflikt mellan ungdomar förs i rättssystemet förlorar ungdomarna sin definitionsrätt över konflikten. Det finns, som Günther Teubner noterar, "inte någon korrespondensrelation mellan rättens perceptioner av verkligheten och en social verklighet som på något sätt skulle finnas 'där ute'. Det är snarare rätten, som autonomt epistemiskt subjekt, som konstruerar sin egen sociala verklighet" (Teubner 1989: 730). När ungdomars konflikter förrättsligas innebär det således att konflikten måste kläs i juridiska termer, och den beskrivningen kan framstå som främmande för alla berörda parter i rättsprocessen. Rätten appellerar inte till ungdomarnas verklighet, bråket omskapas till misshandel. För att återigen använda Teubners (1989: 730) terminologi kan vi säga att den rättsliga kommunikationsprocessen konstruerar människorna inom rättssystemet, och det på ett sätt som får återverkningar på dem även utanför rättssystemet. Parterna görs till icke-subjekt under rättegången, de kategoriseras som målsägande respektive tilltalad och efter rättegången – beroende på utfallet – kan en definierad brottsling komma att kliva ut genom dörrarna.

Redan denna preliminära analys pekar på en central aspekt av vad som händer när ungdomars konflikter förrättsligas. Rätten är ett autonomt system, som bara uppfattar det "rättsligt relevanta" i händelser och bara beskriver dem i juridiska termer – men effekterna av rättens konstruktioner stannar inte i rättssalen. Därmed har vi också skisserat undersökningsobjektet för denna artikel. Syftet är att ge en mer detaljerad bild av vad som händer när ungdomars konflikter kanaliseras över rättssystemet. Nedan ska vi göra en ingående analys av ett annat rättsfall – fallet Moustafa och Lars. På samma sätt som Diza lämnar rättegången med stämpeln att ha misshandlat, lämnar Moustafa rättegången med stämpeln våldsam rånare.

Men analysen av fallet "Moustafa och Lars" inskränker sig inte till att undersöka hur händelser och människor inordnas under rättens egna kategorier. Även om rättssystemet kan beskrivas som ett autonomt system är det inte helt slutet

för utifrån kommande diskurser – som massmedier och vetenskap. Carlsson och Fält (1998) har argumenterat för att det, trots rättens autonomi, finns ett komplicerat samspel mellan rättssystem och media. Ett symptom på detta, skriver de, är att media dels har möjlighet att påverka domstolens beslut, dels själv fungerar som "executor of justice".

We must, thereby, also pay attention to the fact that "law in mind" is created in a mediated way, where the influences of mass media are crucial. The character of mass media involves both a positive value in enlightenment, and a negative effect in myth making. In studies of social influence and reactive processes (e.g. cultural inertia, rumours and myths) the understanding of media in society stands out as important. Our conceptions of and our attitudes towards immigrants, gender, the family, criminals or sexuality are shaped by mass media, more than by the ideology and the values in different legislations. (Carlsson & Fält 1998 s 250)

Teubner är inne på en liknande tankegång när han talar om rättens "samtidiga beroende av och oberoende från andra sociala diskurser", som han ser som orsaken till den moderna rättens "ständiga pendlande mellan kognitiv autonomi och heteronomi" (Teubner 1993: 730). Om andra sociala diskurser således influerar rättens funktionssätt kan vi förvänta oss att den differentiering vi finner i det omgivande samhället – som klass, kön och etnicitet – även interfererar med, slår igenom i och verkar genom rättssystemet. När ungdomars konflikter blir föremål för rättslig prövning är det således inte bara rättens egna kategorier de stöps i, och en analys av förloppet bör därför vara känslig även för de andra diskurser som formar rättens omdömen.

Detta är de teoretiska utgångspunkterna när vi ska närma oss fallet Moustafa och Lars. Efter en rättegång år 2000 hamnar Moustafa i belastningsregistret, han blir dömd för rån, misshandel och olaga hot. Moustafa avkrävs skadestånd, böter och ersättning till brottsofferjouren. Eftersom Moustafa endast är 17 år överlämnas han till socialtjänstens verksamhetsområde. Som vi ska se har Moustafa en helt annan bild av händelseförloppet än rättens ledamöter, men den stämmer till vissa delar överens med Lars (målsägandes) beskrivning.

Tonvikten i artikeln ligger på rättegången där Moustafa står tilltalad. Rättegången presenteras som en fallbeskrivning och analyseras utifrån det händelseförlopp som låg till grund för anmälan.

Metod

Fallbeskrivningen "Moustafa och Lars" är utformad utifrån domstolsprotokoll, domslut samt tre av varandra oberoende observationer som utfördes under själva rättegångsförhandlingen. Då källmaterialet är hämtat från flera personers observationer ger det en mer nyanserad och fyllig information än om endast domen hade fått utgöra det empiriska materialet. Observatörerna observerade inte bara det som sades under rättegången utan också hur det sades, de försökte fånga essensen i kommunikationen och tolka den icke-verbala kommunikationen i form av minspel, suckar, stönanden, tonlägen etc. Alla parter som deltog i rättegången samt deras inbördes förhållningssätt gentemot varandra observerades. Jag har dock valt att i denna text fokusera det som verbaliserades under rättegången samt de texter som producerades relaterat till målet.

Mitt metodiska tillvägagångssätt är diskursanalys genom att textanalytiskt bearbeta det skrivna materialet (se Danielsen & Engle 1995, Leonard 1995, Van Dijk 1993). Som bakgrundsförståelse till denna artikel har jag studerat artiklar om ungdomsrån i Dagens Nyheter och Sydsvenska Dagbladet under perioden september 1999 till och med maj 2000. Skälet till artikelstudien är att både rättssystemet och det vetenskapliga fältet interfererar med andra systems diskurser. Därmed blir det viktigt att vara insatt i mediadiskursen.³

Diskursanalyser kan belysa en mångfald aspekter på ett fenomen. Inte minst ger den oss möjlighet att uppfatta hur differentiering – kopplat till kön, klass och etnicitet – framträder i producerade texter, en aspekt som framhålls av Van Dijk: "Discourse analysis allows us to make explicit the inferences about social cognitions of majority group members about minorities from the properties of their text and talk" (Van Dijk 1993: 94). När diskursanalysen av de producerade texterna kombineras med observationer av textens ursprungskälla (i detta fall rättegången) bidrar det till en nyanserad förståelse för stratifieringsmekanismer. Detta tydliggör också den transformeringsprocess en vardagshändelse genomgår på sin väg genom rättssystemet, för att slutligen fastslås i ett skriftligt dokument.

Min tolkning av rättegångsprocessen utifrån domslut och observationerna har diskuterats vid ett seminarium tillsammans med de tre observatörer⁴ som bevisade Moustafas och Lars rättegång. Inledningsvis, under kommande rubrik, citeras ett urval ur domen och därefter presenteras delar ur observationerna som är relevanta för artikelns innehåll. Rättegångshandlingar är offentliga dokument men av hänsyn till involverade parter har jag valt att fingera namn på personer och platser.

Fallbeskrivning: Moustafa och Lars

Lars berättelse ur domen

”Den aktuella kvällen är han på väg till nattklubben Dance. Han stannade till vid en hamburgerbar, eftersom han behövde gå på toaletten. Då han befann sig ca två meter från entrén, kom Moustafa fram till honom. Bakom Moustafa stod vad Lars bedömde som fem eller sex kompisar till denne. Moustafa sade att han ville ha 20 kr av Lars annars skulle Moustafa slå ner honom. Lars, som aldrig tidigare hade sett Moustafa blev rädd och gick in på hamburgerbaren för att växla den hundrakronorssedel som han hade med sig. Då Lars kom ut från Hamburgerbaren hade Moustafa höjt beloppet och ville istället ha 40 kr, vilken summa Lars också överlämnade till Moustafa. Eftersom Moustafa hade hotat att slå ner Lars för det fall denne inte fick några pengar, vågade Lars inget annat än att överlämna pengarna. Moustafa ville därefter veta vart Lars var på väg och lovade att Lars senare under kvällen skulle få tillbaka 100 kr. Lars kände sig fortfarande rädd då han begav sig ifrån torget. Han fortsatte bort till Dance och ställde sig i kö. Efter en stund såg han Moustafa längre fram i kön. Denne stod och pratade med några kompisar. Lars blev på nytt nervös och rädd. Då han kom in på nattklubben betalade han entréavgiften. 60 kr, men saknade pengar till garderoben. En vakt upplyste honom om att han inte var välkommen för det fall han inte hängde in sin jacka. Lars förklarade då för vakten anledningen till att han inte hade mer än 60 kr med sig och tilläts därefter hänga in sin jacka utan kostnad. I samband med att Lars pratade med vakten passerade Moustafa förbi. Lars pekade ut Moustafa för vakten och bad därefter Moustafa om att få tillbaka sina pengar. Lars fick till svar att dessa skulle han få senare. Då Lars en stund senare befann sig uppe vid dansgolvet, stötte han på nytt på Moustafa. Lars bad återigen om att få tillbaka sina pengar. Moustafa svarade då att de skulle ’göra upp om pengarna’. Detta ville inte Lars. Moustafa påstod att han inte hörde vad Lars sade och bad honom följa med en bit bort. Plötsligt utdelade Moustafa ett slag med knuten hand som träffade Lars under vänster öga. Lars tittade upp och fick ögonkontakt med Moustafa, varpå denne utdelade ytterligare ett slag med knuten hand som träffade Lars i huvudet. Lars föll till golvet och fick då han försökte resa sig upp ett slag till i nacken. Lars föll på nytt omkull och blev liggande på golvet. Därefter kom vakterna och tog bort Moustafa. De gick ner och polis tillkallades. I väntan på att polis skulle komma uttalade Moustafa att han skulle ’märka’ Lars. Lars upplevde hotet som allvarligt menat och blev rädd. Han

blev yr av slagen och fick förutom en sårskada på kinden, ett blåmärke och en svullnad. Han fick även en bula i nacken. Han kände smärta och ömhet under en veckas tid och först efter två veckor försvann blåmärket. Han hade efter händelsen svårt att sova och hade mardrömmar. Han har blivit mer försiktig och försöker att undvika att vistas i stan.”

Moustafas berättelse ur domen

”Moustafa har hört över åtalet uppgett i huvudsak följande. Han kom ensam till torget och var inte i sällskap med några kompisar. Tanken var att han skulle gå på disco på Dance. Eftersom han endast hade 25 eller 30 kr med sig, gick han fram till Lars och bad att få låna 20 kr. Moustafa hade för avsikt att betala tillbaka lånet senare under kvällen, vilket Moustafa förklarade för Lars. Denne gick in på hamburgerbaren och växlade. Då Lars kom ut bad Moustafa i stället att få låna 40 kr och lovade samtidigt Lars att denne senare skulle få tillbaka 100 kr. Moustafa hotade inte Lars. Lars överlämnade pengarna till Moustafa som därefter begav sig till Dance. Därinne träffade Moustafa på nytt Lars. Denne frågade efter sina pengar, varpå Moustafa uppgav att han fick vänta till dess att Moustafas bror dök upp. Då Lars för tredje gången kom fram till Moustafa sade Lars ’kom vi ska slåss en och en’. Detta ville inte Moustafa. Lars puttade till Moustafa som puttade tillbaka. Därefter började de att slåss. Under slagsmålet utdelade Moustafa - i syfte att försvara sig - fyra slag som träffade Lars. Moustafa kan inte ange var slagen träffade eller om Lars fick några skador av dessa. Det är riktigt att Moustafa därefter uttalade att han skulle ’märka’ Lars. Anledningen därtill var att Moustafa var arg på Lars för att denne hade börjat bråka med Moustafa. Moustafa hade aldrig tidigare träffat Lars. Moustafa kan inte ange varför Lars som inte kände Moustafa var villig att låna ut pengar till denne. Kanske berodde det på att Moustafa frågade snällt. Moustafa lånar själv ofta ut pengar till okända människor. Moustafa såg aldrig till sin bror under kvällen. Moustafa vet inte om denne kom till Dance efter bråket.”

Domslutstexten ovan är Moustafas och Lars berättelse utformad i en rättslig diskurs. Observationerna av det som skedde under rättegången och den text som producerats i domslutet kommer att visa på motsägelser samt på verbala förstärkningar som skapar nya bilder av den förmedlade situationen. Den följande texten kommer att påvisa motsägelser och diskrepanser mellan de berördas berättelser och domslutets text, men också på inomtextuella motsägelser.

Ur observationsanteckningarna

Två vittnen förhörs angående den uppkomna situationen på diskoteket Dance. Det är en ordningsvakt, Sven, och en bartender, Levin. Sven och Levin såg båda Moustafa utdela slag mot Lars. Det Sven sett utöver slagen är att Moustafa har sparkat Lars när denne låg på golvet. Levin vittnar inte om några sparkar. Lars själv berättar inte att han blivit sparkad och sparkar nämns inte heller i stämningens ansökan.

Ur observationsanteckningarna

Lars uppger att han inte uppfattat situationen på torget som ett rån. Han tyckte att det var helt i sin ordning att låna ut 40 kronor och få 100 kronor tillbaka. Detta upprepar Lars flera gånger under rättegången. Polisförhörtet talade både Lars och Moustafa om ett lån. Moustafa har enligt ordningsvakten hotat att "märka" Lars. Lars säger att han inte uppfattat detta hot, han tror att det kan bero på slagen och chocken.

Ur domen

"De gick ner och polis tillkallades. I väntan på att polisen skulle komma uttalade Moustafa att han skulle 'märka' Lars. Lars upplevde hotet som allvarligt menat och blev rädd."

Svens berättelse ur domen

"Den aktuella kvällen och natten arbetade han som ordningsvakt på nattklubben Dance. Han träffade på Lars i entrén. Denne saknade pengar till garderob-savgiften och uppgav för Sven att anledningen därtill var att någon tidigare under kvällen hade avtvingat honom 40 kr. Sven uppfattade Lars som bekymrad och rädd och bad att få veta vem den skyldige var. Sven hörde därefter hur Lars på väg upp för trappan bad ynglingen om att få tillbaka sina pengar. Denne gav Lars ett snäsigt svar tillbaka. Sven frågade Lars om det var den personen som avtvingat honom pengarna, men fick till svar att så inte var fallet. Lars gick därefter upp till andra våningen och dansgolvet och Sven lovade att hålla ett vakande öga på honom. En stund senare då även Sven befann sig på övervåningen blev han av en kollega uppmärksamrad på en misshandel borta vid spelautomaterna. Han fick då syn på att det var Lars som i fosterställning låg på golvet samtidigt som Moustafa sparkade och slog mot denne. Sven kan inte ange om slagen utdelades

med knuten eller öppen hand och såg inte heller var slagen träffade. Sven sprang fram och drog bort Moustafa samt tog ner denne till entrén. Moustafa uppträdde aggressivt och mycket hotfullt.”

Ur observationsanteckningarna

När Lars kommer till Dance får han veta att de 60 kr han nu har inte räcker till både inträde och garderobsavgift. Han berättar för en dörrvakt vad som hänt och denne blir upprörd och låter Lars hänga sin jacka gratis. Vakten säger vidare till Lars att han inte behöver vara rädd, han lovar att hålla ett vakande öga över Lars så att inget händer honom. Lars kan komma till honom om något skulle inträffa eller han skulle känna sig rädd. Sven säger till Lars att de senare ska ses upp vid dansgolvet. Sven ber Lars att peka ut personen ifråga och säger att Lars ska komma till honom om han får problem. Sven poängterar flera gånger under rättegången hur upprörande hela situationen var.

Levins berättelse ur domen

Levin arbetade den aktuella kvällen som bartender på Dance. Vid något tillfälle under kvällen såg han hur Moustafa slog ner Lars. Levin befann sig på ett avstånd om c:a tio meter från de båda. Han sprang fram till dem och kallade samtidigt på Sven. Levin tog tag i Moustafa och försökte lyfta bort denne. Därefter tog Sven över. Levin såg Moustafa utdela slag mot Lars överkropp, men kan inte uttala sig om de utdelades med knuten eller öppen hand. Levin såg inte Lars göra någonting.

Ur observationsanteckningarna

Vakterna särade på de båda pojkarna och förde dem till entrén där polisen senare tar över. Moustafa hävdar att Lars ljuger om situationen när pengarna lånades och om hur slagmålet startade. Det enda Moustafa tillstår är att han hotat Lars och detta skedde efter att de blivit avbrutna i sitt slagsmål av bartender och ordningsvakt och blir nerförda till ingången för att invänta polis.

I slutpläderingen yrkar åklagaren på ett högt skadestånd, med motiveringen att det var dags att sätta stopp för det sätt som vissa folkgrupper betedde sig på. Åklagaren säger att det är ingenting som vi ska behöva acceptera i vårt samhälle och att detta var ett tillfälle att påvisa det. Åklagarens uttalande rasifierar relationen mellan Lars och Moustafa, och uttalandena för tankarna till att ”man

tycker det är dags att statuera ett exempel”. Moustafa görs här till ett varnande exempel för andra grupper samtidigt som åklagarens, och mediadiskursens, föreställningar om andra folkgrupper får konsekvenser för Moustafa.

.../ ethnic and racial inequality in all social, political, and cultural domains is multiply expressed, described, planned, legislated, regulated, executed, legitimated, and opposed in myriad genres of discourse and communicative events. Such discourse is not 'mere text and talk,' and hence of marginal relevance. On the contrary, especially in contemporary information and communication societies, such text and talk are at the heart of the policy, society, and culture, and hence also in their mechanisms of continuity and reproduction, including those of racism. (Van Dijk 1993: 95)

Vi ska återkomma till rasifieringen längre fram, och relatera den till hur ”ungdomsrån” behandlades i media vid tidpunkten för rättegången. Innan dess ska vi emellertid diskutera hur parternas berättelser omformas i rättens framställning: först för att peka på några av de problem rätten har haft jämkar samman parternas utsagor med den juridiska terminologin, och därefter för att se hur och på vilket sätt den rättsligt producerade texten dramatiserar händelseförloppet.

Från lån till rån, misshandel och olaga hot

Om vi följer berättelserna från det första mötet mellan Lars och Moustafa vid hamburgerbaren fram till episoden då de skiljs åt av diskotekets anställda och då polis tillkallas så sker en dramatisering av händelseförloppet. Skeendet kan beskrivas utifrån påverkansfaktorer som att Lars saknar pengar till garderobsavgiften och vaktens upprördhet över Lars berättelse om att Moustafa – med vaktens ord – avtvingat Lars pengar. Vakten, Sven, ber Lars att peka ut Moustafa vilket han inte önskar göra. Sven lovar att hålla ett vakande öga över Lars så att inget ska hända honom. Vakten ber också Lars att komma till honom om det skulle uppstå några problem. Sven har på ett tidigt stadium definierat händelsen som rån och involverar sig i Lars situation. Sven förrättsligar också sitt språkbruk under sitt vittnesmål, han talar om den *skyldige* som *avtvingat* Lars pengar. När sedan Moustafa och Lars senare under kvällen hamnar i slagsmål väljer vakten att tillkalla polis. Ungdomarna har inte längre makt att påverka den uppkomna situationen, de kan inte längre själva definiera vad som skett dem emellan. När polisen kommer och en anmälan görs är det den juridiska terminologin som överordnas vardagsspråket och det är definitionen brott som blir gällande. Därmed tvingas Lars in i ett system som blir styrande när situationen ska beskri-

vas utifrån lagens rekvisit.

Man kan utläsa ur domslutet att man har haft problem med att Lars vid upprepade tillfällen under rättegången uttalade att han inte uppfattade situationen på torget som ett rån utan som ett lån. Dessa uttalanden från Lars är exkluderade ur texten. För att rättssystemet ska kunna hantera ett otal varierande sociala händelser så transformeras den sociala realiteten in i en rättslig diskurs. Den sociala komplexiteten måste både omdefinieras och reduceras för att bli hanterbar. Denna reducering och detta förrättsligande av vardagsverkligheten betyder inte att utgången av en rättegång på förhand är given, en mångfald valmöjligheter opererar inom systemet och styrs både av systemets interna logik och utifrån kommande diskurser. Att föra en sak till rätten innebär dock att parterna inte längre kan styra sin egen historiebild. Ett av rättens ledamöter uppfattat rån kan inte beskrivas i termer av lån. En rättslig behandling av en vardagshändelse måste inordnas i ett lagrum och dekonstrueras till detta lagrums rekvisit. Smart (1989) beskriver denna transformering på följande sätt:

For the system to run smoothly, whether it is criminal or civil, the ideal is that all parties are legally represented and that the parties say as little as possible/.../. The problem for the Lawyer is that the litigant may bring in issues, which are not, in legal terms, pertinent to the case, or s/he might inadvertently say something that has a legal significance unknown to her/him. So the legal process translates everyday experience into legal relevances, it excludes a great deal that might be relevant to the parties, and it makes its judgement on the scripted or tailored account. (Smart 1989: 11)

Såväl språket som rättssystemet har sina begränsningar när det gäller att greppa sociala realiteter. Rättssystemet omdefinierar inte bara utifrån kommande diskurser utan konstituerar också den sociala verkligheten utanför systemet (se Carlsson 1998, Smart 1989, Teubner 1993). Ungdomsrånaren behöver med andra ord inte vara en faktisk realitet, utan kan vara en konstruktion av rådande diskurser inom rättssystem, media och vetenskap. Vi återkommer som sagt till medias roll i sammanhanget, men först ska vi se hur rättssystemets språkbruk sätter sin prägel på hur händelseförloppet återges. Det gör vi genom att undersöka stämningsansökan mot Moustafa, och se hur lagtexten formar framställningen.

När stämningsansökan mot Moustafa lämnas in kan man läsa under rubriken RÅN och *gärning*: "Moustafa har på kvällen den [datum] på [torget] i [staden] medelst hot frånstulit Lars 40 kr i kontanter. Moustafas hotfulla beteende, som

för Lars framstått som trängande fara, har bestått i att Moustafa under hot om stryk avkrävt Lars pengarna. På grund av Lars hotfulla beteende* har Lars känt sig tvingat att överlämna pengarna till Moustafa." Vid * i texten har åklagaren med handskrift lagt till: "...som varit ägnat att hos Lars framkalla allvarlig fruktan för dennes säkerhet till person."

Det handskrivna tillägget är hämtat från lagparagrafen om olaga hot. Händelsen beskrivs alltså utifrån lagtexten och inte utifrån Lars upplevelse av situationen. Den rättsliga diskursen kan synliggöras med detta exempel, och det är inom ramen för denna diskurs som rättens parter kommer att verbalisera sig.

Under rubriken *MISSHANDEL OCH OLAGA HOT*, samt under rubriken *gärningar*, beskrivs de slag som riktats mot Lars. I texten står ingenting om de slag och sparkar som enligt vakten hade riktats mot Lars i liggande ställning. "Sedan personalen på Dance ingripit mot Moustafa med anledning av misshandeln har Moustafa uppträtt hotfullt mot Lars genom att yttra att han skulle märka denne. Moustafas hotfulla beteende har varit ägnat att hos Lars framkalla allvarlig fruktan för dennes säkerhet till person."

I en situation där två ungdomar separeras under ett bråk utropar den ene att han ska märka den andre. Vi vet ingenting om hur ungdomarna separerades från varandra, och vi vet inte heller hur den mycket upprörda vakten greppade Moustafa. I rättssystemets termer blir ett ilsket utrop i stridens hetta att betrakta som olaga hot. Lars har däremot inte hört hotet. Åklagaren slår dock fast att "Moustafas hotfulla beteende har varit ägnat att hos Lars framkalla allvarlig fruktan för dennes säkerhet till person."

I Brottsbalken 4 kap 5 § 1 st. står: "Om någon lyfter vapen mot annan eller eljest hotar med brottslig gärning på sätt som är ägnat att hos den hotade framkalla allvarlig fruktan för egen eller annans säkerhet till person eller egendom, döms för olaga hot till böter eller fängelse i högst ett år."

Ur domen kan man sedan läsa: "I väntan på att polis skulle komma uttalade Moustafa att han skulle 'märka' Lars. Lars upplevde hotet som allvarligt menat och blev rädd." Trots att Lars alltså inte har hört hotet skrivs det i domen att han blev rädd. Här kan lagparagrafen ha styrt texten. Då man ska döma Moustafa för olaga hot blir det viktigt att förmedla både Moustafas intentioner och Lars upplevelse av uttrycket "märka dig".

Moustafa berättar att han sagt att han skulle märka Lars, och att han gjorde det då han var arg för att Lars hade börjat bråka med honom. Men Moustafas

uttalande kan förvisso ges andra förklaringar än att Moustafa hos Lars velat framkalla allvarlig fruktan för dennes säkerhet till person – han kan t.ex. ha agerat i affekt efter att en upprörd vakt tagit grepp om honom.

Dramatisering av ondskan och textproduktion

När ungdomarna hamnar i rättegångssalen blir alltså händelseförloppet förrättsligat. De berördas upplevelser av skeendet kommer att beskrivas utifrån den rättsliga diskursen och inordnas i de rättsliga kategorierna. De texter som produceras under en rättegång blir också styrda av denna diskurs; de blir mer entydiga, i betydelsen mer konforma med det rättsliga språkbruket. De blir också mer entydiga i en annan bemärkelse, nämligen i så måtto att gärningsmannen tydligare stiliseras som gärningsman och offret som offer. Detta kan vi beskriva som en dramatisering av gärningsmannens ondska.

Som beskrivits i föregående avsnitt, så har Lars under rättegången uttalat att han blivit rädd. Men inte som en direkt följd av att Moustafa sagt han skulle märka Lars. Lars hade inte hört detta uttalande, han säger att han tror att det kan bero på slagen och chocken. Texten i domslutet harmonierar mer med texten från stämningsansökan (en text som hämtats från lagtexten) än med Lars och Moustafas egna berättelser.

Ur domen kan vi läsa följande: ”Moustafa påstod att han inte hörde vad Lars sade och bad honom följa med en bit bort. Plötsligt utdelade Moustafa ett slag med knuten hand som träffade Lars under vänster öga. Lars tittade upp och fick ögonkontakt med Moustafa, varpå denne utdelade ytterligare ett slag med knuten hand som träffade Lars i huvudet.” Texten förmedlar bilden av en hänsynslös man som slår sitt offer trots ögonkontakt; offret är inte längre ett subjekt utan har objektifierats av gärningsmannen.

Detta sätt att beskriva förloppet förstärker intrycket av ”den skyldige” – ordvalet skapar bilden av en kallt beräknande brottsling som lurar sitt offer åt sidan för att kunna utföra dådet. Ordet *plötsligt* i meningen därefter skapar bilden av en överrumplingssituation, vilket ytterligare förstärker Lars utsatthet.

Detta är ett exempel på den ”dramatisering av ondskan” som vi berörde ovan. Ett mer ingående studium av texten i domen, som jämförs med observationerna av vad som sades i rättssalen, visar på fler dramatiseringar av det slaget.

Ur domen

Moustafa har förnekat gärningen under åtalspunkten 1 [rån]. Han har beträffande gärningarna under åtalspunkten 2 erkänt olaga hot samt vidgått att han tilldelat Lars fyra slag med öppen hand, ett i ansiktet och tre i nacken. Moustafa har dock gjort gällande att slagen utdelats i avsikt att freda sig från brottsligt angrepp från Lars sida. Levin [bartendern] såg Moustafa utdela slag mot Lars överkropp, men kan inte uttala sig om de utdelades med knuten eller öppen hand. Sven [vakten] kan inte ange om slagen utdelades med knuten eller öppen hand och såg inte heller var slagen träffade.

Under rubriken *tingsrättens bedömning* i domslutet läser vi sedan följande: "Lars och Moustafa har om händelseförloppet i övrigt lämnat motstridiga uppgifter. Lars har på ett trovärdigt sätt och detaljerat sätt berättat om händelserna. De uppgifter han har lämnat med anledning av åtalet för misshandel och olaga hot stöds vidare av vad Sven och Levin uppgett angående sina iakttagelser inne på Dance. /.../ Vad gäller gärningen under åtalspunkten 1 finner tingsrätten med hänsyn till att det varit fråga om angrepp nattetid i en för Lars utsatt situation att gärningen trots det ringa ekonomiska värdet bör bedömas som rån." Enligt observationsanteckningarna säger Lars under rättegången att han inte uppfattat situationen på torget som ett rån. Lars tyckte att det var i sin ordning att låna ut 40 kronor och få 100 kr tillbaka.

Tingsrätten skriver i texten att Lars berättelse, angående misshandel och olaga hot, styrks av Svens och Levins berättelse. Det framgår emellertid tydligt i texten att misshandeln inte styrks av dem båda; ingen av dem har sett huruvida Moustafa slog med öppen eller knuten hand.⁶ Moustafa och Lars är oeniga på denna punkt.

När man i texten motiverar allvarlighetsgraden i det som skett förvandlas den *aktuella kvällen* till *nattetid*. Det skapar en bild som förstärker Lars utsatta situation. En liknande omformulering finner vi när tingsrätten motiverar skadeståndet: "misshandeln har varit oprovocerad och bestått av ett flertal hårda knytnävslag mot Lars ansikte och huvud". Lars berättelse om *två knytnävslag* transformeras till *ett flertal hårda knytnävslag*.

Det är också en dramatisering när man i domen skriver att... "[Levin] fick då syn på att det var Lars som i fosterställning låg på golvet samtidigt som Moustafa sparkade och slog mot denne". Till att börja med understryks och förstärks Lars utsatthet genom att han beskrivs som liggande i *fosterställning*, och *sparkarna*

som omtalas har bara vakten sett. Lars har inte känt dem, ingen annan talar om dem och ändå väljer man att beskriva dem i texten. Man ifrågasätter inte vaktens trovärdighet medan Moustafas trovärdighet sätts i tvivel: ”Moustafa har däremot på ett flertal punkter varit påfallande vag och svävande i sin berättelse, vilket med hänsyn till sitt innehåll och det sätt på vilken den framförts på tingsrätten gett intryck av att sakna sanningens prägel” (ur domen).⁷

Slutligen levandegörs bilden av Moustafa som förövare genom det sätt på vilket man i domen tar upp parternas alkoholkonsumtion. Man diskuterar Moustafas alkoholkonsumtion, men när Moustafa poängterar att Lars också druckit, väljer man att inte kommentera detta vare sig i rätten eller i den slutliga texten. Att diskutera offrets alkoholintag kan förta bilden av den oskyldige och försvarslöse. Normer och moral blir ett stöd för rättens aktörer när de driver en sak samtidigt som de kan utgöra ett stöd när domen i ett senare skede ska underbyggas och legitimeras.

Rätten konstruerar inte bara en förövare och ett offer; rättsrepresentanternas uttalanden, och den producerade texten, förmedlar också en bild av den onde förövaren och det goda/oskyldiga offret.

Ur observationsanteckningarna

”Moustafas advokat anser att det finns luckor i Lars berättelse som gör att den inte blir helt trovärdig. Advokaten inriktar sig främst på det faktum att Lars under kvällens lopp haft möjligheter att slå larm om att han blivit rånad men valt att inte göra detta. Det finns heller inget vittne som hört att hot uttalats mellan Lars och Moustafa. Moustafas påstående om lån blir i detta ljus därför trovärdigt och påstående om rån går inte att styrka. Vittnets uppgift om slagsmålet ger inte så mycket uppgifter att det verkligen går att reda ut vad som verkligen hände, så därför går inte heller misshandeln att styrka. Försvaret bestred inte olaga hot, då Moustafa erkänt detta.”

Mot bakgrund av brottsbalkens paragraf om rån framstår försvarets argumentationslinje, att ”rån” egentligen var ett ”lån”, inte som helt orimlig. Brb. kap. 8.5 § 1 st lyder: ”Den som stjälar medelst våld å person eller medelst hot som innebär eller för den hotade framstår som trängande fara eller, sedan han begått stöld och anträffats på bar gärning, sätter sig med sådant våld eller motvärn mot denne som vill återtaga det tillgripna, dömes för *rån* till fängelse, lägst ett och högst sex år. Detsamma ska gälla om någon med sådant våld eller hot tvingar

annan till handling eller underlåtenhet som innebär vinning för gärningsmannen och skada för den tvungne eller någon i vars ställe denne är. Lika med våld anses att försätta någon i vanmakt eller annat sådant tillstånd.”

Om Lars upplevt trängande fara eller försatts i vanmakt över situationen som utspelade sig på torget kan det antas att Lars varit för rädd för att söka upp den person som utsatt honom för denna fara och vanmakt. Lars söker däremot upp Moustafa flera gånger under kvällen för att få tillbaka pengarna. Denna handling kan beskrivas som följdriktig då Moustafa lovat Lars att pengarna skulle återlämnas under kvällen. Lars egen berättelse enligt observationerna och hans faktiska uppträdande, så som det framstår i domslutet, stöder en sådan tolkning. ”Moustafa ville därefter veta vart Lars var på väg och lovade att Lars senare under kvällen skulle få tillbaka 100 kr.” (Lars berättelse ur domen) Att Moustafa är intresserad av var han kan finna Lars kan vara en indikator på ett han var intresserad av att återlämna lånet. Lars uttalar, som tidigare beskrivits, att han inte uppfattade händelsen på torget som ett rån. Om Lars verkligen upplevt lånet som ett rån på torget kan det också antas vara rimligt att han inne på hamburgerbaren sökt hjälp eller försökt ringa polis eller – som Moustafas försvarsadvokat säger – slagit larm någon gång under kvällens lopp. Lars väljer dock att växla sin hundralapp och överlämna de pengar Moustafa bad att få låna. Det skulle kunna vara så att accelereringen av händelseförloppet först i efterhand kom att styra upplevelsen och definitionen av händelsen på torget.

Konflikten mellan Moustafa och Lars är ett komplext socialt förlopp, och det är åtminstone inte självklart hur den ska tolkas. I domslutets text har händelsen befriats från tvetydigheter. Förloppet är mer entydigt, det faller tydligare under rättens kategorier. Och genom dramatiseringen framstår förövaren mer som förövare, offret mer som offer.

Rättssystemets representanter gör en poäng av orimligheten i att låna pengar till okända, men detta är ett fenomen som blivit allt vanligare i takt med ökad segregering och hemlöshet. Skillnaden mellan dessa lån och lånet i fallbeskrivningen är att båda parter underförstått inser att det inte handlar om ett lån utan om en allmosa. Därmed behöver inte ”låntagare” och ”långivare” bestämma framtida mötesplats för att skulden ska kunna återbetalas. Precis som i konstruktionen av den skyldige respektive den oskyldige, förövare respektive offer, blir moral och normer ett hjälpmedel för att misskreditera Moustafa. Här kan faktorer som etnicitet, klass och ålder spela in. Till exempel får man förmoda att

åklagaren och Moustafa har, och använder sig av, olika handlingsregister när de rör sig i det offentliga rummet – vilket torde ge upphov till skilda tolkningsramar. Men etnicitet är en faktor som kan få betydelse även i andra hänseenden, och av andra skäl, i rättens konstruktioner. Vi ska strax återkomma till detta, men innan dess kan det vara värt att peka på medling, som i det här fallet var ett alternativ till rättslig prövning.

I socialtjänstens utredning om Moustafa, som gjorts på begäran av åklagarkammaren, skriver utredaren: ”Om den aktuella händelsen menar Moustafa att han inte gjort sig skyldig till det brott han är anklagad för. Han menar att han lånat pengar av målsägande, sedan säger han att det var ’fel gjort’. Utredande socialsekreterare har talat med N.N. i [staden]. Han har erbjudit Moustafa och Lars medling. Först antog båda erbjudandet men sedan drog sig målsäganden ur detta. Moustafa var själv positiv till medlingsmötet och tänkte be målsäganden om ursäkt.”

Här skulle alltså den rättsliga processen kunnat ta slut. Vi vet inte mer om målsägarens skäl till att dra tillbaka medlingserbjudandet. Någon eller några påverkansfaktorer har uppenbarligen fått honom att ändra sitt beslut. Men man kan reflektera över vad som skulle ha hänt om Lars valt att gå med på medling. Ungdomarnas nyanserade bilder av det som hade hänt hade inte tvingats in i en rättslig definitionsprocess. Därmed hade båda ungdomarna kunnat lämna händelsen bakom sig som subjekt istället för vad som blev fallet, två rättsobjekt.

Nu blev det inte så. Utfallet av rättegången har konstituerat Moustafa som en brottsling, en våldsam rånare, och denna formella etikettering kommer att ge återverkningar på Moustafas framtid, yrkes- och utbildningsval. Moustafas belastningsregister kommer att utestänga honom från vissa omsorgs- och serviceyrken samt eventuella transportyrken, då belastningsregistret kan förhindra utfärdandet av lämplighetsintyg.

Media

Under rättegången mellan Lars och Moustafa yrkar åklagaren på ett högt skadestånd, eftersom hon menar att det är dags att sätta stopp på det sätt som vissa folkgrupper betar sig på. Hon säger att detta är ingenting som vi ska behöva acceptera i vårt samhälle, och i den aktuella rättegången ser hon ett tillfälle att påvisa detta.

Hur ska man förstå det faktum att åklagaren rasifierar relationen mellan rät-

tegångens parter? Här räcker det inte att peka på rättens egna kategorier och interna funktionssätt. Istället måste vi söka förklaringen i diskurser som kommer utifrån, och som fortsätter att verka genom rättssystemet. Rättegångsbeslut får återverkningar på människors positionering i samhället men olika positioneringar i samhället påverkar också det som sker i rättegångssalen på samma sätt som andra systems diskurser influerar rättssystemet (såsom media och vetenskap). Som tidigare berörts i artikeln beskriver Teubner (1993) dessa influenser i termer av att *det samtidiga beroendet och oberoendet från andra sociala diskurser gör att rätten ständigt pendlar mellan autonomi och påverkan utifrån.*

Åklagarens uttalande sker vid en tidpunkt då de så kallade ungdomsrånen under en längre tid har belysts och debatterats i media. Media har framställt ungdomsrånaren som en invandrarungdom, och åklagarens yrkande visar på att hon ansluter sig till den massmediala bilden av ungdomsrånaren. När man analyserar vad som sägs i media visar det sig också att det inte bara är rätten som tar upp inflytanden från media – media hämtar också näring ur rättens och vetenskapens diskurs. Detta dubbla samband belyses av hur mediadiskursen såg ut vid tiden för Moustafas och Lars rättegång. Låt oss därför se närmare på detta.

”Ungdomsrånare ofta invandrare – Ny undersökning från Brottsförebyggande rådet: Utlandsfödda kraftigt överrepresenterade” (Huvudrubrik DN, 16 mars 2000). I den fetstilta ingressen står följande: ”Antalet ungdomsrån ökar kraftigt. Det visar en ny stor undersökning från Brottsförebyggande rådet (Brå) som omfattar alla polisanmälda rån i Stockholm och Malmö mellan 1995 och 1999, samt en enkät som besvarats av 4 500 ungdomar. Studien visar också att invandrarungdomar är kraftigt överrepresenterade bland rånarna och svenska ungdomar bland offren. Den kanske allvarligaste följden av detta är att rånerna kan skapa grogrund för ökad rasism, skriver Bråchefen Ann-Marie Begler och docent Tommy Andersson, som genomfört undersökningen.”⁸

Såväl vetenskapen som rätten tillskrivs en sanningsskapande karaktär i vårt samhälle. Även om vetenskapsdiskursen inte är homogen (rörande objektivitetsfrågor) så framställs vetenskapliga resultat ofta som sanningar i media (se Smart 1989). Medias bevakning och sensationisering av brott och rättegångsbeslut, relaterat till medias (många gånger) okritiska presentationer av forskningsresultat blir ett led i cementeringen av föreställningar som objektiva fakta.

... / Gäng av ungdomar, ofta med invandrarbakgrund, tycks sätta i system att råna jämnåriga på mobiltelefoner, pengar, kläder. Nästan alltid ger sig ett gäng på någon eller några som är helt i underläge. (Dagens Nyheter 29 september 2000)

I detta citat gör tidningen något mer än att på förhand döma ut en grupp människor. Den skapar en bild av invandrarungdomen som en kall och rå person: *nästan alltid ger sig ett gäng på någon eller några som är helt i underläge*. Denna stigmatiserings- och förstärkningsprocess genomgick också Moustafa i domslutets text genom att han dramatiserades som en kall och beräknande person (se rubriken *Dramatisering av ondskan och textproduktion*). Mediadiskursen och rättssystemets diskurs interagerar med, och interrelaterar sig till, den sociala verkligheten och allmänhetens bild av denna verklighet (Carlsson 1998, Smart 1989).

Under den period som undersökts finns fler exempel där vi möter invandrare i egenskap av ungdomsrånare I Sydsvenska dagbladet den 18 september 1999 (under rubriken "Ungdomsrånare blir yngre och våldsammare") får vi t ex en gärningsmannabeskrivning på två barn. "Båda beskrivs som mellan 130-140 centimeter långa, den ene med mörk hy, den andre något ljusare. Ingen av dem pratar skånsk dialekt." De beskrivna rånarna var två pojkar i 10-årsåldern som försökte ta pengar och stenkulor från två andra pojkar.

Media framställer ungdomsrånaren som en invandrarungdom, och i Moustafas och Lars mål pekar åklagarens yrkande på att denne ansluter sig till den massmediala bilden. När rättegången är över kommer den, om den blir omskriven i media, att ytterligare cementera den förhärskande bilden, och denna utifrån kommande diskurs kommer i sin att påverka rättssystemet, och det på olika sätt och i olika faser i rättsskipningen. Det tycks alltså som om man här skulle kunna skönja en självförstärkande process.

Här kan man gripa tillbaka på tidigare forskning. Vem som döms är i vårt samhälle kopplat till sammanhangen mellan socialt skikt och kriminalitet. Kriminaliseringsprocessen består av både urvals- och tillämpningsprocesser, som sammantaget blir statusdiskriminerande (Schafft 1996). Benägenheten att anmäla ett brott till rättssystemet fluktuerar med medias och rättssystemets hantering av olika teman, men den styrs också av det avstånd man känner till den som begått en orättfärdig handling. Anmälningsbenägenheten ökar i takt med att det sociala avståndet ökar mellan parterna (Finstad & Høigård 1996, Banakar 1994,

Larsen 1997, von Hofer m fl 1997). Faktorer som kön, ålder, socialt skikt och etnicitet är exempel på urvalsmekanismer i den kriminaliseringsprocess som Schafft beskriver.

Dessa urvalsmekanismer kan bli verksamma på olika sätt, och i olika faser. De kan till exempel influera själva rättegångsprocessen. Men de kan dessutom påverka vilka händelser och personer som väljs ut för polisbevakning, och vilka som förs vidare till rättslig prövning. De brott som unga begår är också de som polisen i huvudsak riktar sina resurser mot (Banakar 1994, Cicourel 1995, Dullum 1997 se Nelken 1998/1999, Smart 1989). I de båda fall som beskrivs i denna artikel är de tilltalade, liksom det trettonåriga vittnet, ungdomar med utländsk härkomst, medan målsägarna är svenska ungdomar. Båda målsägare kommer också från ett högre socialt skikt än de som tilltalats. Invandrarungdomar befinner sig ofta i de lägre skikten och utsätts för den dubbla diskrimineringen av att de bevakas extra mycket just på grund av att de är invandrare.

Vid studiet av ungdomsrånen kan man urskilja de faser som begreppet moralisk panik försöker fånga in (Carlsson 1998, Cohen 1972, Åkerström 1996). Ungdomsrånets uppmärksamhet i media har lett till en mobilisering av övervakningsapparaten och en lagändring diskuteras i regeringen och förespråkas också av Marie Steen. Hon menar att en sänkt straffmyndighetsålder skulle möjliggöra för polisen att ta urinprov på barn och att ha barn inlåsta över natten i väntan på förhör (SDS 20/12 1999). Malmös finansråd skriver till statsministern och ber om fler poliser, med motiveringen att kriminaliteten tar över Malmö (SDS 8/3 2000). Den 1 januari 1999 infördes en ny påföljd för ungdomar mellan 15 och 17 år, Lagen om slutna ungdomsvård (LSU), vilket innebär med andra ord innebär att man återupprättat de gamla ungdomsfängelserna. Frågan är om inte mediadiskursen och polisens metoder i jakten på en speciell grupp ungdomar kan betraktas som panikartade. Vid årsskiftet var 60 ungdomar omhändertagna enligt LSU och mer än två tredjedelar av dessa ungdomar hade utländsk härkomst.

Det finns – enligt mitt förmenande – anledning att omformulera den traditionella frågan, om varför invandrarungdomar begår brott, till frågor om varför rättssystemet i så stor utsträckning dömer ungdomar med utländsk härkomst till ungdomsfängelse. Detta, vill jag hävda, skapar en förståelseram för strukturella stratifieringsmekanismer. Och i ljuset av detta är det rimligt att anta att media-bevakningen av ungdomsrånen, och sättet att framställa dem, har påverkat de

processer som sattes i rörelse efter det att Moustafa lånat 40 kr av Lars, så att Lars därmed saknade pengar till garderobsavgiften.

Förrättsligandet förbrottsligar: sammanfattning och kommentarer

Bråk på skolgården har varit ett omdiskuterat tema i media och en del skolor har valt att anmäla dessa bråk till polisen, vilket Skolverket också rekommenderar skolorna att göra. I exemplet Maria och Diza är det studierektorn som tillsammans med Marias far som gör en anmälan. När Diza ställdes inför rätta var hon en ungdom som gick i årskurs nio och som aktivt deltog i skolans anti-mobbingsgrupp. Upptakten till den ordväxling som resulterade i en slagväxling mellan Diza och Maria var ett olyckligt uttalande som upplevdes som kränkande av Diza och Lina. Det var Maria, 14 år, som stod för uttalandet och det var Lina som inkallades som vittne till rättegången. När rättegången är över har rätten slagit fast att Diza misshandlat Maria men åtalet ogillas då man betraktar misshandeln som nödvärn. Alla tre flickor konstrueras inom ramen för den rättsliga diskursen till något som sträcker sig utöver deras vardagsverklighet på skolgården. Maria är inte straffmyndig men genom att beskriva bråket som misshandel och Dizas slag som ett svar på Marias handlingar, så skapas bilden av två våldsamma flickor. Det trettonåriga barnet definieras i sin roll som vittne, som ett falskt sådant av rättens representanter.

Vad är det som händer här? Individer inom rättssystemet kan inte styra systemet med sina intentioner, det är rätten som konstituerar människorna i systemet och det är rätten som är delaktig i konstruktionen av den sociala verkligheten (Teubner 1993, se också Carlsson 1998). Genom rättssystemets statiska meto-danvändning reifieras både konflikten och parterna. De flerdimensionella aspekter varje konflikt är sprungen ur och bärare av elimineras. Två tonårsflickor abstraheras till två parter, en målsägare och en tilltalad. De sociala relationer, spänningar, glädjeämnen, gräl och bråk som är en del av skolgårdens vardagsliv blir främmandegjort genom rättsprocessen (se Carlsson 1998, Handler 1990). "If a social occasion or a social problem becomes impregnated with abstract legality, the result will be, according to George Lukacs, a complete separation between the law and the individuals' lives and volitions" (Carlsson 1998: 121). Att använda sig av formella system för att försöka dekonstruera den sociala verkligheten riskerar att skapa en förvrängd bild av verkligheten (Carlsson 1998).

Moustafa genomgår också en definitionsprocess. När rättegången mellan Lars

och Moustafa är över har Moustafa definierats som en våldsam rånare, han fällt för misshandel, olaga hot och rån. Rånets beskrevs av både Lars och Moustafa som ett lån, men då åklagaren drev saken som ett rånfall så utdefinierades både Lars' och Moustafas versioner av händelsen. Utgången av detta fall kan också beskrivas i en kontext av ett längre händelseförlopp, där ett bråk mellan ungdomarna kom att få effekter på definitionen av ett tidigare möte dem emellan.

Avslutningsvis kan man ställa frågor om vilka konsekvenser ett förrättsligande av ungdomars konflikter kan få för deras självidentifikation och för deras positioner i samhället? Ungdomars självidentifikation är en process, och rättssystemets formella definition av dem kan få olika konsekvenser för dem. Detta har att göra med var de befinner sig i sin identifikationsprocess och hur deras närmaste omgivning ser på dem. Om föräldrar, skola och också rättssystem ser ungdomarna som avviker så kan en stämpel som brottsling få negativa konsekvenser för de berörda i de fall de själva identifierar sig som brottslingar (se Becker 1973, Goffman 1971, Lemert 1951, Mead 1934).

Å gå inn i rollen som avviker, eller å overta de andres bilde av en som avviker, er sluttresultatet på en lang process – som ofte betegnes som stigmatiseringsprosessen. Gjennom det man kan kalle stemplingsprosessen blir man plassert in i rollen som avviker, og omverden danner sig sitt bilde av en som avviker – og gjennom stigmatiseringsprosessen går man in i rollen og overtar omverdenens bilde av en selv som avviker. (Hauge 1997: 380)

Den kunskap som finns kring ungdomsbrottslighet och olika kontrollinsatsers påverkan på ungdomars framtida livssituationer ger en nedslående bild av insatsernas resultat. Studier av olika typer av tvångsåtgärder riktade mot ungdomar, såväl i Sverige som internationellt, visar att många ungdomar fortsätter sin brottsliga bana (Chesney-Lind & Shelden 1998, Estrada 1999, Levin 1997, Levin 1998). Frågan är om man inte skulle kunna utveckla andra mindre stigmatiserande konfliktlösningsarenor för ungdomar än det rättssystemet har att erbjuda?

En vardagskonflikt behandlad av rättssystemet kommer alltid att omvandlas till rättens interna logik. Rätten är uppbyggd på den dualistiska logiken att ha rätt eller fel, att vara skyldig eller oskyldig. Två ungdomars gemensamma del i en konflikt, liksom kontextuella faktorer som av ungdomarna betraktas som relevanta, kan av rättssystemet helt lämnas åt sidan – eller, som Moustafas fall

visar, omvandlas till rättsliga termer.

Omvandlingen av en vardagskonflikt i rättsliga termer osynliggör vad som faktiskt har hänt. Begreppet misshandel kan t ex inbegripa väldigt skilda händelser – allt från en örfil riktad mot någon, till sparkar eller stryptag riktade mot en person.

När begreppen olaga hot och rån används så skapas bilder av mycket grova brott, både i media och bland allmänheten. Fallbeskrivningen i denna artikel visar att det är ett annat, och mer komplext, förlopp som de rättsligt producerade texterna gjort entydiga. Det som av rätten definieras som rån har av båda parter uppfattats som ett lån, och bakom beteckningen olaga hot döljer sig ett ilsket utrop från en ungdom, efter att två ungdomar separerats vid ett bråk. Vårt språk är symbolmättat och skapar bilder av det som begreppsliggörs. När vi hör talas om en person som dömts för rån, misshandel och olaga hot så skapas bilden av en grov brottsling. Ett domstolsbeslut får därmed återverkningar på den berörde och på dennes omgivning (se Teubner 1993). Med Carol Smarts ord:

./.../ we certainly give greater weight to judge's pronouncement of guilt than a defendant's proclamation of innocence. Indeed there are those who would say that 'law is what the judges say it is'. The judge is held to be a man of wisdom, a man of knowledge, not a mere technician who can ply his trade. (Smart 1989: 11)

Rättens påverkan på omgivningen kommer inte bara att influera den dömdes identifikationsprocess, den kommer också att påverka den dömdes möjligheter att positionera sig i samhället. Vissa typer av brott begränsar t ex den dömdes yrkesval, och den dömda kan också få vänta med att ta körkort, eftersom lämplighetssintyget utfärdas i relation till belastningsregistret. Människors positionering i samhällsstrukturen och deras identifikationsförlopp är interrelaterade processer.

Utgången av ett rättegångsfall styrs av komplicerade processer inom systemets egen interna logik och i relation till utifrån kommande diskurser. De berörda berättelser juridifieras, och de blir själva objekt i den förtingligade verklighet som kan hanteras inom ramen för rättssystemet. Själva kriminaliseringsprocessen – och faktorer som kön, klass och etnicitet – är stratifieringsmekanismer som opererar såväl inom rättssystemet som utanför det och bör vara föremål för framtida studier (se Belknap 1996, Connell 1996, Eriksen 1997, Finstad & Høigård 1997, Kennedy 1997, Marshall 1997, Messerschmidt 1993, Naffine 1990, Smart

1989, Solomos 1988).

Jag har i denna artikel diskuterat hur förrättsligandet av en vardagskonflikt mellan ungdomar resulterar i ett förbrottsligande av ungdomarna. Jag har också försökt påvisa hur rättssystemets diskurs, i samklang med andra diskurser, är med i konstruktionen av sociala fenomen – t ex i konstruktionen av ungdomsrånaren som en invandrapojke.

Noter

¹ "/.../ Det finns ingen forskning som visar att antalet ungdomsrån ökat. Däremot visar polisens statistik att antalet anmälda ungdomsrån ökat kraftigt i år. - Ungdomsrån är inget nytt fenomen, men många som utsatts för det har inte tänkt på det som ett brott tidigare utan som en del av ungdomsvåldet, säger professor Jerzy Sarnecki på Stockholms universitet. När det sätts juridiska benämningar på brotten, som grovt rån eller olaga hot, och de uppmärksammas på olika sätt så ökar anmälningarna. Samtidigt så visar forskning som gjorts vid kriminologiska institutionen att frekvensen av ungdomsrån legat konstant sedan 1995." (DN 25 september 2000)

² Samtal med bitr. chef Anders Nord, kriminalsektionen, Polismyndigheten i Malmö.

³ Att jag valt att studera just dessa tidningar beror på att Brottsförebyggande rådet kom ut med en undersökning om ungdomsrån som tog sin utgångspunkt i de städer där dessa tidningar har störst spridning (Malmö och Stockholm).

⁴ Ulrika Jansson, Camilla Malmberg och Christian Mårtensson observerade rättegången mellan Moustafa och Lars. Rättegången mellan Diza och Maria observerades av Agneta Larsson, Jennie Nilsson, Tatjana Radlovacki och Carina Stark. Rättegångsobservationerna var en examinationsuppgift som studenterna gjorde i samband med en avslutad kriminologikurs. Kolfjord ansvarar helt för artikelns innehåll (bearbetning, tolkning och analys).

⁵ För en teoretisk diskussion kring rättens möjligheter och begränsningar, slutenhet respektive öppenhet, reflexivitet etc. se Habermas 1996, King & Piper 1995, Kåhl 1995, Leonard 1995, Luhmann 1986, Naffine 1990, Nonet & Selznick 1978, Teubner 1993.

⁶ I rättspraxis har en öppen eller knuten hand fått betydelse för gradering av brottets allvarlighetsgrad.

⁷ Här kan man för övrigt peka på ytterligare en motsägelse i texten. I Lars berättelse ur domen står det: "I samband med att Lars pratade med vakten passerade Moustafa förbi. Lars pekade ut Moustafa för vakten och bad därefter Moustafa om att få tillbaka sina pengar. Lars fick till svar att dessa skulle han få senare." Samma förlopp beskrivs annorlunda av Sven. I hans berättelse heter det att Sven såg Lars prata med Moustafa och "Sven frågade Lars om det var den personen som avtvingat honom pengarna, men fick till svar att så inte var fallet" (ur domen Svens berättelse). Observationsanteckningarna stöder här Svens uttalande om att Lars inte pekat ut Moustafa. Den producerade texten motsäger också i detta fall de berörda berättelser.

⁸ Rapporten har i själva verket en del metodologiska svagheter. Bland annat får ungdomarna i enkäten själva definiera vem som är "invandrare" respektive "svenskar". "Research in race and ethnicity is essentially inquiry into particular categories of humans. The point is worthy of emphasis, because quite frequently the construction of races and ethnic populations is a taken-for-granted attribute in social research." (Stanfield 1993 s 16) Begreppet rån definieras för ungdomarna inledningsvis i enkäten. "/.../ Det kan exempelvis vara om en kille kommer fram till dig och säger 'får jag låna din mobiltelefon (pengar, eller något annat)' – som du sen inte får tillbaka. Du gav honom det han ville ha för att du kände dig hotad och trodde att du skulle få stryk om du inte gjorde som han sa, även om han inte direkt sa att du skulle få stryk" (Brå rapport 2000:6, s.68). Detta är en problematisk definition som kan bädda för transformeringsprocesser (efterhandskonstruktioner). En annan bias i studien är att man ber ungdomarna svara på frågan "Vem tror du rånar vem, när ungdomar rånar ungdomar?" Eftersom media informerat oss under flera år om vem det är som rånar så "vet" ungdomarna vem rånarna är.

Referenser

- Banakar, R. (1994) *Rättens dilemma – Om konflikthantering i ett mångkulturellt samhälle*, Lund: Bokbox Förlag
- Becker, H. (1973) *Outsiders*, New York: Free Press
- Belknap, J. (1996) *The Invisible Woman: Gender, Crime and Justice*, Belmont CA: Wadsworth Publishing Company
- BRÅ-RAPPORT 2000:6, *Ungdomar som rånar ungdomar i Malmö och Stockholm*, Stockholm: Brottsförebyggande rådet, Information och förlag
- Carlsson, B. (1998) *Social Steerage and Communicative Action*, Lund: Dept. Of Sociology, Lund University
- Carlsson, B. & A. Fält (1998) "Law, Media and Moral Panic: Media Construction of the Sense of Justice and Cultural Prejudice" I B. Carlsson, *Social Steerage and Communicative Action*, Lund: Dept. Of Sociology, Lund University
- Chesney-Lind, M. & R. G. Shelden (1998) *Girls, Delinquency, and Juvenile Justice*, Belmont CA: Wadsworth Publishing Company
- Cicourel, A. V. (1995) *The Social Organization of Juvenile Justice*, London: Transaction Publishers
- Cohen, S. (1972) *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers* Oxford: Martin Robertson
- Connell, R.W. (1996) *Maskuliniteter*, Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB
- Danielsen, D. & K. Engle red. (1995) *After identity – A Reader in Law and Culture*, London: Routledge
- Dillum, J. (1997) "Alder og kriminalitet" i Finstad, L & C. Høigård (red.) *Kriminologi*, Oslo: Pax forlag
- Eriksen, T.H. red. (1997) *Flerkulturell forståelse*, Oslo: Tano Aschehoug
- Estrada, F. (1999) *Ungdomsbrottslighet som samhällsproblem – Utveckling, uppmärksamhet och reaktion*, Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet Avhandlingsserie nr 3.
- Finstad, L. & C. Høigård, red (1997). *Kriminologi*. Oslo: Pax forlag
- Goffman, E. (1971) *The Presentation of Self in Everyday Life*, Harmondsworth: Penguin books
- Habermas, J. (1996) *Between Facts and Norms*, Oxford: Blackwell Publishers
- Handler, J. (1990) *Law and the Search for Community*, Pennsylvania: Pennsylvania University Press

- Hauge, R. (1997) "Stempling og stigmatisering", i Finstad, L. & C. Høigård (red.) *Kriminologi*. Oslo: Pax forlag
- Høigård, C. (1997) "Hva er kriminologi?", i Finstad, L. & C. Høigård (red.) *Kriminologi* Oslo: Pax forlag
- Kennedy, R. (1997) *Race, Crime and the Law*, New York: Pantheon Books
- Kåhl, I. (1995) *Socialarbetarkåren – Den lindansande professionen*, Lund: Bokbox förlag
- Larsen, G. (1997) "Innvandrete folkeslag og kriminalitet", i Finstad, L. & C. Høigård (red.) *Kriminologi*, Oslo: Pax forlag
- Lemert, E. (1967) *Human Deviance, Social Problems, and Social Control*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Leonard, J.D. red. (1995) *Legal Studies as Cultural Studies a reader in (post) modern critical theory*, Albany: State University of New York Press
- Levin, C. (1997) *Ungdomar i tvångsvård: Råbyundersökning 94*, Lunds universitet: Meddelanden från Socialhögskolan rapport 1997:9
- Levin, C. (1998) *Uppfostringsanstalten: om tvång i föräldrars ställe*, Lund: Arkiv förlag
- Luhmann, N. (1986) "The self-reproduction of Law and its Limits", i Teubner (red.) *Dilemmas of Law in the Welfare State*, Berlin: Walter de Gruyter
- King, M. & C. Piper (1995) *How the Law Thinks About Children*, Aldershot: Arena
- Marshall, I.H. red. (1997) *Minorities, Migrants, and Crime*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Mead, G. H. (1934) *Mind, Self and Society*, Chicago: University of Chicago Press
- Messerschmidt, J.W. (1993) *Masculinities and Crime – Critique and Reconceptualization of Theory*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield
- Naffine, N. (1990) *Law and the Sexes: Explorations in Feminist Jurisprudence*, Sydney: Allen & Unwin
- Nelken, D. (1998/1999) "Social Exclusion and Criminal Stigmatisation", *Criminal Justice Matters*, 34 Winter 1998/1999:26-28
- Nonet, P. & P. Selznick (1978) *Law and Society in Transition: Toward a Responsive Law*, New York: Harper & Row
- Schafft, A. (1997) "Alder og kriminalitet", i Finstad, L. & C. Høigård (red.) *Kriminologi*. Oslo: Pax forlag

- Smart, C. (1989) *Feminism and The Power of Law*, London: Routledge
- Solomos, J. (1988) *Black Youth, Racism and the State: The Politics of Ideology and Policy*, Cambridge: Cambridge University Press
- Stanfield, J.H. (1993) "Epistemological Considerations", i Stanfield, J.H. & R.M. Dennis (red.), *Race and Ethnicity in Research Methods*, London: Sage Publications
- Teubner, G. (1993) *Law as an Autopoietic System*, Oxford: Blackwell
- Van Dijk, T.A. (1993) "Analyzing Racism Through Discourse Analysis", i Stanfield, J.H. & R.M. Dennis (red.), *Race and Ethnicity in Research Methods* London: Sage Publications
- von Hofer, H., J. Sarnecki & H. Tham (1997) "Minorities, Crime, and Criminal Justice in Sweden", i Marshall, I.H. (red.), *Minorities, Migrants, and Crime*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications
- Åkerström, M. (1996) "'Väldet' en moralisk panik? Emotionellt engagemang eller publika tyckanden?", i Åkerström, M. (red.) *Kriminalitet, Kultur, Kontroll*, Stockholm: Carlssons bokförlag

Övriga referenser

Rättegångshandlingar, se metodavsnittet.

Skrift utarbetat av Rikspolisstyrelsen och Skolverket "Ska vi ringa polisen? – Vad gäller när en elev begår en handling som kan uppfattas som ett brott?" Stockholm 1995.

Justitiekanslern (JK Dnr 1676-00-31) och (JK 1917-00-30)

Statistik från Diskrimineringsombudsmannen DO.

Tidningsartiklar hämtade från Dagens Nyheter och Sydsvenska Dagbladet perioden september 1999 – maj 2000.

Refererade tidningsartiklar; Dagens Nyheter - 16 mars 2000 och 25, 28,29 september 2000. Sydsvenska Dagbladet – 12 augusti 1999, 18 september 1999, 20 december 1999, 8 mars 2000.

Abstract*The Juridification of Conflicts among Juveniles*

In the last few years, we have witnessed an increasing tendency in Sweden to submit conflicts among juveniles to the legal system. In this article, I address issues concerning the process, and consequences of, juridification of conflicts in this group. The legal system is a relatively autonomous system, but it is also open for other discourses. The article uses discourse analysis, in an attempt to unravel both how the legal system operates to redefine everyday events in legal terms, and how extraneous, racialized discourses make their way into court. In this sense, it also sets out to trace how stratification is reproduced and permeated by the legal system. The empirical material consists of an analysis of a trial between two juveniles, Lars and Moustafa. Apart from legal documents pertaining to the case, I also make use of observation notes from trial, and the analysis is supplemented with newspaper materials from the period. The analysis describes how the legal system transforms and redefines the juveniles' comprehension of an event into the categories and internal logic of the legal system. It also uncovers how media and scientific discourse helps to shape the court's construction and deconstruction of the conflict.

Keywords: Law, Conflicts, Discourse analysis, Juveniles

recension

AV MICHAEL HVIID JACOBSEN

Institut for Sociale Forhold og Organisation, Aalborg Universitet, Danmark

Zygmunt Bauman (2002) *Society Under Siege*. Cambridge: Polity Press

Det belejrede samfund

Vi lever i et samfund, der er belejret af fjender på mange fronter. For det første er den belejret fra den ydre verden, fra de globaliserende kræfter, der gnaver i nationalstaten og dermed i 'samfundets' grundstof. For det andet er samfundet belejret af en indre fjende, en *intra-mural* individualistisk opløsningstendens, der kommer til udtryk i form af 'biodiversitet', altså en hidtil uset menneskelig forskellighed og heterogenitet, der afløser fortidens homogene og sammenhængende samfund. Forsøg på at afhjælpe den sidstnævnte opløsningstendens i form af kommunitaristiske fællesskaber er ikke en holdbar løsning. Denne dobbelte tilstand af belejring har naturligvis en betydning for samfundets medlemmer, dets institutioner og dets daglige funktionsmåde. Samtidig har det dog også af betydning for sociologien, videnskaben om samfundet, da sociologien hidtil har sat lighedstegn mellem samfund og nationalstat. 'Samfundet der forsvandt' kunne således have været en alternativ titel på bogen, da den netop omhandler det forsvindingsnummer, som samfundet har været udsat for grundet den globaliseringsbølge, som postmoderniteten har fremmanet. Sociologien, videnskaben om samfundet, står i dag således uden et genstandsfelt eller har behov for at revidere sin opfattelse af genstandsfeltet.

Bogen, der er Baumans toogtyvende engelsksprogede bogudgivelse siden den første så dagens lys for godt og vel tredive år siden, er opdelt i to overordnede sektioner, der næsten bringer mindelser om Giddens' berømte men efterhånden trivielle konstatering af den intime sammenhæng mellem globale forhold og livspolitik. Men hvor Giddens blot konstaterede og afholdt sig fra at trække de moralske konsekvenser af denne sammensmeltning, så gør Bauman det til sin

hjertesag, når han med udgangspunkt i Kants klassiske indsigt skriver, at *“vi på denne planet er alle afhængige af hinanden, og intet vi gør eller undlader at gøre er ligegyldigt for alle andres skæbne”* (side 17). Dette er hans røde tråd gennem bogens delvist relaterede essays, hvor den første sektion omhandler de globale omstændigheder, mens den anden sektion berører mere personlige og intime aspekter af menneskers liv. Modsat Giddens er det også Baumans pointe, at der er opstået en dyb afgrund mellem globale forhold og livspolitiske forsøg på at forstå og forholde sig til den hastighed og styrke, hvormed globale kræfter forandrer verden. Globaliseringens konsekvenser, store som små, er således omdrejningspunktet for bogen.

Den globale politik

Det globale samfund er ikke så meget en idyllisk global landsby, som mange tilhængere hævder, som et ‘globalitariseret’ fænomen (side 236). Hermed mener Bauman, at der ikke længere findes steder, hvor mennesker på flugt, som ønsker fred og ro eller som vil starte på en frisk kan søge hen. Verden er gennemsyret af globale omstændigheder, der intensivt og ekstensivt påvirker os alle – dog ikke på samme måde. Måden og omfanget af påvirkningen er afhængig af, om vi sidder i toppen eller bunden af pyramiden, og der er i mere end én forstand en hel verden til forskel på, om denne pyramides behov bliver opfyldt eller ej.

I det første af kapitlerne, ‘Chasing the Elusive Society’, tager Bauman fat på en kritisk analyse af sociologiens rolle i en tid, hvor ‘samfundet’ for alvor er kommet under beskyldning, hvor kontinuitet og konformitet er blevet afløst af kaos og kontingens. Dette gøres med udgangspunkt i begrebet om ‘den sociologiske fantasi’ og spiller på modsætningen mellem modernitetens ‘ortodokse konsensus’ i sociologien, der ønskede at samfundet skulle imitere en velsmurt maskine ved hjælp af social ingeniørkunst, og nutidens postmoderne og globale ‘verdensorden’, hvor fleksible netværker, forbrugerisme, opløsning af solide statsgrænser og globale markedskræfter betyder mere end sammenhængende samfundsstrukturer og varige forbindelser. Denne forandring spiller ind på sociologiens genstandsfelt og evne til at forstå, fortolke og forklare. Derfor foreslår Bauman på radikal vis, at en reorientering af sociologien er nødvendig. Denne reorientering skal, i det mindste implicit, også i sidste instans føre til en reorientering af samfundslivet - en revitalisering af politik, samhørighed, ansvarlighed og agoraen – en sammensmeltning af de atomistiske og individuelle livsbiografier med den større samfundsmæssige historie.

Det næste kapitel, 'The Great Separation Mark Two', følger naturligt op på denne argumentation ved at tage sit udspring i en diskussion af det klassisk aristoteliske syn på demokrati, retfærdighed, medborgerskab, rettighed og 'det gode samfund' og fører dette via modernitetens 'århundrede af leje' til postmodernitetens 'forestillede fællesskaber'. Ved at illustrere sin pointe om, at livet i vores postmoderne samfund på grotesk vis "er en daglig prøve på menneskers afhængighed" (side 63), med eksempler fra trivielle tv-shows som *Big Brother* og *The Weakest Link*, hamrer Bauman en pæl lige i hjertet på idealerne som samhørighed og solidaritet. Det er den stærkeste, egoistiske og mest skrupelløse, der overlever både i sådanne tv-serier som i virkelighedens narcissistiske verden. Virkelighedens verden imiterer et nulsums-spil, hvor tabere og vindere deltager i et kynisk spil, hvor socialitet og solidaritet ikke fører til succes og sejr men til fiasko og selvfornedrelse. Dette krydres med ritualer om offentlige bekendelser og ydmygende anerkendelser af egne fejltagelser og mangler, som også på uhyggelig vis bringer minder om postmoderne samfundsvilkår for de svageste medlemmer af samfundet, hvor en endeløs snagen i deres manglende evne til succes gøres til offentlig underholdning og genstand for vores umættelige voyeurisme. Samtidig vises de sejrendes ekshibitionisme som et efterstræbelsesværdigt ideal for os andre.

Det sidste kapitel i denne sektion, 'Living and Dying in the Planetary Frontierland', omhandler en særdeles aktuel begivenhed, nemlig terrorangrebet på New York for godt og vel et år siden. Bauman behandler i kapitlet modsvarerne på dette angreb mod den vestlige selvforståelse som et udtryk for en ny form for global situation, hvor den globale verden bliver et 'grænseland'. Krigens ændrede rolle og fremtrædelsesform efter den 11. september 2001 og den amerikanske lynkrig mod Al-Quaeda spiller derfor en central rolle i Baumans nyeste bog. Den nye form for krig er, som alt andet i den flydende modernitet, flydende, flygtig og fleksibel. Hvor krig tidligere var vedvarende og bastant rettet mod en veldefineret, territorialt-begrænset og 'officiel' fjende, så er krig i dag helt anderledes. Fjenden flytter sig hele tiden, og man bliver nødt til at følge med. Derfor bliver 'rekognosceringskrige' konstant udført for at overvåge fjendens mindste bevægelser. Mobilitet og en konstant mulighed for at indsætte eller udtrække tropper bliver den nye *Blitzkrieg*-strategi. Angreb kan ramme overalt uden varsel. I dag vurderes succeskriterier i krig ud fra, hvor mange af ens egne soldater man mister. Hvor det tidligere var stort set underordnet, da soldater som sådan ikke blev betragtet som menneskelige Ansigter, bliver det i dag bl.a. grundet medieeksponering

neringen essentielt, at man ikke mister for mange af 'sine egne', hvilket kan føre til faldende folkelig opbakning omkring ens krigsaktiviteter. Samtidig betyder det dog, at civile ofre ret hurtigt bliver glemt – de er de nye ansigtsløse masser, der som eksternaliteter må påregnes, når kampen mod terror, ondskab eller diktatur skal udkæmpes i frihedens, godhedens og demokratiets navn. Nogle af disse ofre går senere ofte hen og bliver til horder af flygtninge, uvelkomne og uinviterede, i vores del af verden. Kapitlet og sektionen afsluttes således med en tilbageskuen på Kants klassiske opfattelse af verdensborgerskab og den fælles skæbne, som vi alle er en del af. Det er et moralsk opråb fra Baumans side om, at vi alle er afhængige af hinanden, og at vi alle har et ansvar for hinandens velvære på en planet, der er fuld til bristepunktet.

Livspolitikken

De ovenfor omtalte forandrede globale vilkår påvirker og afspejles i de mere intime aspekter af livet i 'postmoderniteten', et begreb som Bauman efterhånden ellers fuldstændig har fravalgt til fordel for den 'flydende modernitet'. I bogens anden sektion tager Bauman i '(Un)Happiness of Uncertain Pleasures' fat på disse intime aspekter ved først at tage livtag med 'lykken'. Han illustrerer, hvordan lykken er et flertydigt begreb, der henviser til væsensforskellige oplevelser af mere eller mindre subjektiv eller objektiv karakter. Samtidig viser han vigtigheden af lykkebegrebet for menneskeligt samkvem før og ikke mindst nu men også, hvordan søgen efter lykke har afløst frygten for lidelse som livets drivkraft. På baggrund af Senecas, Pascals og kristendommens definitioner af lykke begiver han sig ind på, hvordan lykken er blevet sekulariseret, demokratiseret og demystificeret siden førmoderniteten og moderniteten. Der er således sket en kvalitativ forandring af lykken fra mindretallets privilegium til alles universelle rettighed. Bauman er implicit inde på, at der samtidig er foregået en banalisering og trivialisering af vores stræben efter lykke men også, at lykken nu ikke længere har vist sig at være opnåelig – den ligger altid ude i fremtiden, og vi vil altid arbejde hen mod den uden nogensinde at nå den. At forskyde lykken til fremtiden var både en nødvendighed og en fejltagelse. Med fremskridtets forfald, er lykken blevet frigjort fra sine fortidige modernistiske forbindelser til fremtiden med den konsekvens, at lykken nu søger forankring i det globaliserede, marketingsagtige og modfikserede forbrugersamfund. I dag ligger lykken således i nuet, i at forbruge for forbrugets egen skyld. Der er ingen nødvendig behovstilfredsstillelse tilbage –

kun forbrugets autoteliske automatik – og enhver følelse af forpligtelse for andre er forsvundet samtidig med, at afhængighed af andre (ting såvel som mennesker) for alt i verden skal undgås. Dette er det særdeles dystre billede, som Bauman maler af nutidens lykke som en kortvarig og (for)brugsorienteret oplevelse.

I det andet kapitel i denne sektion, 'As Seen on TV', er det medierne, der kommer under 'kærlig' behandling. Bauman sonderer indledningsvist mellem antagonistiske (Cassandrianere) og protagonistiske (Panglossianere) for TV, det medium, der konstant døgnet rundt er mindst to milliarder tændt af på kloden. Han hører, uden at ekspliciterer det, til de førstnævnte, og han viser, hvordan den tv-kultur, der efterhånden er opstået, er medvirkende til at skabe en 'kasinokultur', hvor fordybelse, politisk bevidsthed, substans og vedvarende indlevelse ofres til fordel for overflade, ligegyldighed, hastighed og hurtig fordøjelse. Den handler kort sagt om, hvordan den individuelle livspolitik støder en pæl i hjertet på det kollektive politiske engagement. Endnu engang tilbyder han en dystre analyse, der bringer mindelser om Neil Postmans postmoderne mediepessimisme. Dette kapitel skiller sig ud fra de andre på en måde, som Bauman ellers ikke har for vane – ved at være relativt konventionelt, forudsigeligt og uden de store overraskelser, man ellers har fået for vane at forvente ved at læse Bauman.

Overraskelser er der derimod i overmål i 'Consuming Life', det tredje kapitel i denne sektion. Ikke fordi argumenterne er synderligt nye, men fordi Bauman faktisk skifter spor i forhold til tidligere. Essayet omhandler, som de øvrige i bogens anden sektion, den efterhånden fortærskede forbrugstanke og vejene, der forventes at føre til lykke i den flydende modernitet. Med udgangspunkt i Pascals og Kierkegaards opfattelser af, hvad der gør et liv lykkeligt og fri fra frygt, fører Bauman os via forskellige mindre ekskursioner videre til forbrugersamfundets glæder og misfornøjelser. Det er Baumans pointe, hvilket er nyt i forfatterskabet, at mennesker i dag ikke så meget 'begærer', som han tidligere har påstået var den primære drivkraft i postmoderniteten. Det er blevet endnu mere flygtigt og drømmeagtigt end dette, da mennesker nu mere end alt andet 'ønsker' og stræber efter at realisere disse ønsker. Begge er dog diametrale modsætninger til nødvendigheden og den fundamentale behovstilfredsstillelse, som den 'solide modernitet' stod for. Samfundet sanktionerer nu menneskers forbrugsønsker ved at gøre denne tidligere irrationelle adfærd til selve rationalitetens kerne, ved at legitimere dét, der tidligere blev betragtet med skepsis og som asocial patologisk aktivitet. Det drejer sig ikke om at besidde men om glæden og det lyksalige, som den evige jagt

og stræben (efter udødelighed) medfører. I denne proces forbruger mennesker i en endeløs søgen efter lykke, og samtidig bliver deres eget liv opbrugt og forbrugt i processen.

Det næstsidste kapitel følger op på dele af de tidligere kapitler ved i 'From Bystander to Actor' at argumentere for, at det er nødvendigt og påkrævet, at vores rolle som passive tilskuere til andres lidelser i den flydende modernitet ændres til en aktiv rolle som aktører, der kollektivt såvel som individuelt er villige til at påtage sig et ansvar og en forpligtelse. Dette essay, der bringer mindelser om afslutningen på Kafkas *Processen* med udtrykket 'nogen måtte have set det', markerer på mange måder bogens moralske finale, da det drejer sig om, hvorvidt vi giver op overfor verden, og dermed tillader moralsk ligegyldighed og politisk apati at herske, om vi kaster håndklædet i ringen, eller om vi i stedet tager fat om nældens rod og anerkender vores ansvar overfor andres menneskers ve og vel. Intet mindre end selve den moralske eksistens står på spil, og Bauman gen-nemborer den kunstige 'sikkerhedslinie', som vi altid har konstrueret mellem at gøre skade og afbøde skade, at påføre den og laden stå til, mellem at se og vide, mellem at vide og handle, mellem ting der kan gøres og det, der faktisk gøres. I den globale verden er vi alle blevet tilskuere, men vi skal transformeres til at være aktører i stedet – hvis ikke for vores egen moralske sjælefreds skyld, så i det mindste for de mennesker, hvis lidelser vi passivt accepterer og derved i sidste instans har et ansvar for.

Slutteligt har Bauman forfattet en kort konklusion, hvori han forsøger at samle trådene fra bogen og drage konsekvenserne af sine analyser. I 'Utopia With No Topos', der som titlen angiver handler om utopien i fraværet af en fysisk lokalitet, skitserer han, hvordan den menneskelige tilværelse altid har været særligt kendetegnet ved forsøget på at imødekomme fremtiden og transcendere nutiden. Det drejede sig med andre ord om overkommelse, og Utopia var navnet på denne øvelse, der både var praktisk såvel som skolastisk. Selvom 'utopia' semantisk henviser til et sted, og i utopiske romaner altid har materialiseret sig i form af fantastiske og mondæne fysiske steder, så mangler utopien i dag en fastforankret ramme, en lokalitet, hvori den kan indskrives. Den territorialitet, som livet i den solide modernitet var undertvunget, er i den flydende modernitet blevet eksterritorial, hvilket har smittet af på indholdet af de utopiske tanker og idealer, der i dag har mistet deres urbane og arkitektoniske kendetegn. Den orden, som den solide modernitets utopier repræsenterede, er nu i opløsning, og uorden

hersker derimod overalt. Utopien, som alt andet, er blevet et flydende fænomen og har mistet sin sammenhæng med fremskridtstanken. Den har samtidig mistet sin betydning som et kollektivt samlingspunkt. Denne udvikling er blandt andet foranlediget af nationalstatens forfald og politikken manglende gennemslagskraft i et forbrugersamfund, hvor alle er sig selv nærmest, og hvor den nu privatiserede lykke lurer lige om hjørnet i form af uafhængighed og mangel på forpligtelser – naturligvis udover den primære forpligtelse til at forbruge. Hurtige løsninger og høje omdrejninger har smadret alt, der har en dybere og mere stedbundet karakter. Utopien om skabelsen af 'det gode samfund' er som konsekvens blevet tabt, hvor taberne formentlig er os alle men i mest udpræget grad er samfundets svageste.

Det globale og det lokale – en opsamling

Det er ikke tilfældigt, at Bauman starten bogen med det globale og derefter bevæger sig 'ned' mod det mere intime og individuelle. Det er nemlig den globale dagsorden eller 'dagsuorden', der sætter sit aftryk på menneskers liv, og der er således tale om en form for top-down-model igennem hele bogen. Han skriver ganske vist et sted, at "*sammenstyrningen af gamle autoritetsstrukturer påvirker den sociale integration på alle niveauer, men den er særligt fremtrædende og indflydelsesrig på to niveauer; det globale og det livspolitiske*" (side 96). Den første influerer dog mere på den sidstnævnte end omvendt. Som Bauman viser, så er kapitalismen i dag tøjlesløs, som Anthony Giddens også har vist i sine analyser. Den 'anden frigørelse' af kapitalismen, hvor den 'første frigørelse' fandt sted i den tidlige kapitalismes adskillelse af arbejde og husholdning, er iscenesat af de globale kræfter, der har undermineret nationalstaten og politikken. Konsekvenserne kan mærkes på det økonomiske, sociale, politiske, kulturelle og moralske plan, hvor stigende ulighed, manglende solidaritet, apati, fundamentalisme og uansvarlighed bliver dagens orden. I sandhed en pessimistisk analyse, som Bauman her leverer af den postmoderne globale verden.

Bauman slår gang på gang fast, at der 'findes ikke nogen lokale løsninger på globale problemer'. Forsøget på at gøre globale problemer til biografiske genvordigheder eller livspolitiske projekter løser ikke noget, og selvom Ulrich Beck har sagt, at vores tid er en, hvor 'der søges biografiske løsninger på systemiske modsætninger', så forslår disse løsninger som en skomager i helvede. På metaforisk vis kan man sige, at i en verden, hvor enhver efterhånden er sin egen sko-

mager og sin egen lykkes smed, hvor der ikke længere er en overordnet og autoritativ skomager til at fabrikere fodtøj til alle de forskellige livsprojekter, der holder dem på livets rette vej, må enhver nu finde sin egen kostørrelse – for nogle er skoene for store og efterlader afgrundsdybe aftryk på andres tilværelse, mens de for andre gnaver ind i kødet og efterlader dybe og varige sår.

Baumans anden hovedpointe, som han låner fra Peter Drucker, er således, 'at der ikke er nogen frelse at forvente fra samfundets side'. Nu hvor samfundet har trukket sig tilbage under belejringen fra de individualiserede og globaliserende fronter, som en struds der i frygt stikker hovedet i jorden, er det ikke herfra, at man skal forvente hjælp. Markedskræfterne har haft succes til at gennemtære politik, kultur og moral og effektivt demonteret mulighederne for kollektiv handling. Den verden, Bauman fremstiller, er derfor en gennemøkonomiseret økologisk størrelse, et lukket system, der til trods for sin omfattende spændvidde og omfang ikke længere har mange luftlommer eller smuthuller tilbage at søge tilflugt i. Med eksterritorialiseringen er fulgt en helt ny betydning af det fysiske rum – det er på den ene side mere uendeligt end nogensinde tidligere, men samtidig er det mere afhængigt af helheden, end det tidligere var tilfældet. Den globale verden hænger på én og samme tid sammen på en hidtil uset måde samtidig med, at oplevelserne i den aldrig har været mere uensartede, fragmenterede, differentierede og stratificerede. Dette er på mange måder bogens paradoks. Vi lever i én global verden, men konsekvenserne af denne sameksistens er væsensforskellig fra person til person, region til region, kontinent til kontinent.

Bauman at his best?

Hvis man skal forsøge at samle op på alle de tråde, der spindes igennem bogen, og alle de argumenter, der smedes, så kan man konkludere, at bogen er et udtryk for en analytisk anvendelse af den sociologiske fantasi, når det gøres på mest overbevisende facon. Den viser sammenhængen mellem, hvad C. Wright Mills i sin tid kaldte 'personlige problemer' og 'offentlige anliggender', det intimt og subjektivt følte og de objektive og strukturelle forhold, hvorunder denne følelse – kollektiv eller individuel – kommer til udtryk. Det globale kan og bør ikke tænkes adskilt fra de konsekvenser, som det har på menneskers liv og levned og særligt ikke, når det drejer sig om de svageste i samfundet. Denne sociologiske fantasi tilsat en moralsk og menneskelig dimension har altid været og er stadig Baumans fornemmeste kendetegn, selvom det aldrig udvikler sig for dogmatisk

eller normativt: "Alle dette er blot en samling af ordsprogsagtige 'tommelfingerregler'. Dette er hentydninger snarere end instruktioner, brede strategiske principper snarere end marchordre, refleksioner over måder på og midler til at skabe snarere end en bygningsplan. Mere kan man dog retmæssigt ikke forvente af den bekymrede og ansvarlige analytiker af nutidens menneskelige vilkår" (side 220). Dette perspektiv konsolideres af *Society Under Siege*, der er Baumans mest pessimistiske bog til dato, der dog indeholder et omend magert kim af optimisme ved konstateringen af, at "hvis der ikke er plads til opfattelsen af det dårlige samfund, så er der nok heller ikke megen chance for, at opfattelsen af det gode samfund kan fødes" (side 170). Bauman forsøger helhjertet gennem bogens kritik af de fremherskende samfundsformer at agere fødselshjælper for en opfattelse af det gode såvel som det dårlige samfund.

En kritisk note er dog på sin plads. Selvom Bauman er uovertruffen til at finde nye, hidtil oversete områder at tage under kritisk behandling, selvom han er up-to-date med de fleste udviklinger i samtiden, og selvom han evner at inkorporere disse i sin sædvanlige sirlige og avancerede skrive- og analysestil, så er der en tilbøjelighed til reproduktion. Dette kan naturligvis ikke undre, når han i den senere tid har haft for vane næsten at udgive to bøger om året, men man bør være påpasselig med at præsentere det som noget revolutionerende nyt eller det seneste skud på hans teoretiske stamme. Bauman behøver ikke længere bekymre sig om 'publish or perish'-princippet som andre almindeligt dødelige sociologer – der er ingen overhængende fare for, at han eller mindet om ham forsvinder, og derfor bør det såvidt muligt undgås, at hans bøger til tider snarere forekommer som genfortællinger end som nye knopskydninger på hans omsiggribende korpus af sociologiske indsigter. Selvom der forekommer at være en tydelig og ønskværdig kontinuitet i hans bøger over de senere år, fra *Globalization*, *In Search of Politics* og *Liquid Modernity* til *Individualized Society* og *Community*, så må selv en sympatisør indrømme, at der er også en udpræget tilbøjelighed til repetition og reproduktion.

Der er således både nyt og innovativt samt knap så nyt og en del genbrugsmateriale indeholdt i *Society Under Siege*, men bogen vil under alle omstændigheder vise sig at være inspirerende og lærerig læsning for sociologer verden over. Den vil ganske sikkert i årene fremover vise sig at være en af de få bøger, som der bliver stadig mindre af, der vil blive citeret, gransket og debatteret, selv når forfatteren ikke er mere. Det er noget af et solidt aftryk at efterlade i en global verden, hvor alt andet ellers flyder.

recension

AV EMMA ENGDAHL

Samhällsvetenskapliga institutionen, Örebro universitet

Bloch, Charlotte (2001) *Flow og stress: Stemninger og følelseskultur i hverdagslivet*. Fredriksberg: Samfundslitteratur.

Att ”vi vantrivs i kulturen” är inget nytt. Blochs berättelse om denna vantrivsel är emellertid inte av samma typ som Sigmund Freuds.

Bloch visar att ”flow”, som vi i det privata upplever som gott, till stor del nedvärderas i det offentliga livet, medan ”stress”, som vi i det privata upplever som ont, till stor del uppvärderas i det offentliga livet. Ändå menar hon att kulturen inte enbart är ”begränsande”, utan också ”möjliggörande”, som Anthony Giddens skulle ha uttryckt det. I princip skulle det nämligen kunna vara tvärtom, enligt henne. Bloch tycks här förutsätta en förståelse av kulturen som den sfär där vi strider med och mot varandra om den giltiga förståelsen av fenomenet som t ex våra privata upplevelser av flow och stress. I det offentliga livet kan man framföra argument för det privata vi upplever som gott (flow) och mot det privata vi upplever som ont (stress) – och på så sätt skulle man kunna förhandla fram nya sätt att hantera dessa upplevelser på, dvs ge livet mening.

När jag läser *Flow og stress...* får jag känslan av att det inte främst är på grund av att vi vantrivs i kulturen som ”det privata är politiskt”, utan för att vi trots denna vantrivsel har upplevelser som ger löften om ett gott liv. Att jag frågar mig hur vi skulle kunna kämpa med och mot varandra för ett gott liv om vi inte haft någon upplevelse av det goda är inget annat än ett resultat av att Bloch i denna bok inte bara diskuterar våra negativa upplevelser av stress och hur vi hanterar dem i enlighet med kulturellt fastställda värderingar och normer, utan också våra positiva upplevelser av flow och hur dessa hanteras kulturellt. Det sistnämnda tillhör inte vanligheten vare sig inom vetenskapen eller i vardagslivet. Medan stressbegreppet har ingått i vårt vardagsspråk sedan 1800-talet och idag vänds ut

och in både akademiskt och populärvetenskapligt, uppstod flowbegreppet först inom 1960- och 1970-talets humanistiska psykologi och ingår än idag knappast i vårt vardagsspråk.

Bloch låter oss inte blunda för det ideal vår kultur finner i människor som, genom att rusa ikapp med tiden och hålla sina känslor i schack, lyckas samla skärvorna av sitt jag. Sanningen hon vill att vi ska se i vitögat är våra kulturella ideal som leder till de så kallade utbrändas avgrund. På spaning efter ett botemedel mot denna kulturella patologi talar hon högt om det som det talas tyst eller inte alls om i vår kultur – flow. Ja, hon använder sig av ett utländskt ord som ”hører hjemme i den lyse og den lette ende (av hverdagslivets følelsspektrum), vor glæden og rusen findes” (sid. 12), eftersom sådana ord är en bristvara i språket trots att vi faktiskt upplever det goda i livet, bland annat i form av just flow.

I sedvanlig ordning utgörs kapitel 1 i *Flow og stress...* av en introduktion där forskningsfältet presenteras. I kapitel 2, *Teoretiske indfaldsvinkler of metodiske overvejelser*, redogör Bloch för den analytiska distinktion hon gör mellan, å ena sidan, flow och stress som upplevelser och, å andra sidan, vår kulturella förståelse av dessa fenomen. I detta kapitel förs även en diskussion om den konstruktivistiska, den interaktionella och den fenomenologiska känsloteorin som utgör den teoretiska plattformen i Blochs undersökning. Vidare presenteras det empiriska underlaget för denna undersökning – som består av fenomenologiska intervjuer, d v s intervjuer som fokuserar konkreta upplevelseförlopp och hur dessa uppfattas av informanterna. På grundval av intervjuerna urskiljs i kapitel 3, *Faenomenologisk analyse af stress- og flowoplevelser*, olika upplevelsedimensioner av flow och stress. Upplevelsen av flow delas upp i ”helheds-”, ”fokus-” och ”universaloplevelser”, medan upplevelsen av stress delas upp ”kamp-”, ”kogen over-” och ”blokeringsoplevelser”. Med hjälp av sin fenomenologiska metod kommer Bloch i detta kapitel fram till att flow och stress är fenomen som bör karaktäriseras som stämningar, d v s ”altomfattende tilstande, som gennemtraenger vores handle-, følelss- og forestillingsliv og som farver vores vaeren i verden” (s 72). Kapitlet utmynnar i tesen att flow och stress är ”moderne varianter af en antropologisk polaritet mellem givende og tagende stemninger” (s 76). I kapitel 4, *Regulering af flow i arbejds-, familie- og fritidslivet*, visar Bloch hur den positiva upplevelsen av flow endast uppfattas som legitim i fritidslivet. I arbetslivet förknippas uttryck för flow som ”asocialitet, negativitet, fravaer af seriøsitet, pudsigheid, selvhaevdelse og pral” och i familjelivet som ”mangle på solidaritet og

selvoptagethed” (s 118). I kapitel 5, *Regulering af stress i arbejds- og familieliv*, visar Bloch däremot att den negativa upplevelsen av stress normaliseras inom arbets- och familjelivet. Den allmänna åsikten tycks vara att stress är något vi får lära oss att leva med. Vidare får den som inte lär sig att hantera det faktum att vi lever i stressens tidevarv skylla sig själv eller finna sig i att anses vara oduglig. I kapitel 6, *Flow, stress og det moderne samfund*, kopplar Bloch sin fenomenologiska och kulturella analys av flow och stress som mikrofenomen till makroförhållanden, som de visserligen inte kan reduceras till, men som de är starkt förbundna med och som betingar dem. Den centrala idén är här hämtad från vad Thomas Scheff kallar ”del-helhets-principen”, d v s att delarna belyser helheten och vice versa. Närmare bestämt diskuterar Bloch sina empiriska data i relation till etablerade makroteorier om vår tids- och känslökultur. Detta leder till att hon kan visa hur våra tids- och känslonormer sammanfaller – till fördel för stress och nackdel för flow. I kapitel 7, *Flow og stress i forskningen*, utvärderar Bloch sina resultat mot bakgrund av den existerande forskningen på området. Bland annat framhålls att hon till skillnad från den etablerade flow- och stressforskningen införlivar en känslökulturell aspekt i sin analys. Denna visar inte bara att vår känslökultur begränsar upplevelsen av flow och möjliggör upplevelsen av stress. Den förklarar också varför teorier om stress har gjort ett kulturellt segertåg och de få teorier om flow som existerar inte alls tycks ha påverkat vår vardagskultur. I kapitel 8, *Konklusion og perspektiver*, avslutar Bloch sin undersökning av flow och stress med följande rader: ”Min analyse fortæller en historie om en eksistentiel stemningspolaritet i hverdagslivet og vores håndtering af samme. Denne historie kan bagatelliseres, men den kan også bruges som et redskab i kampen for en ny tidspolitik og følelseskultur” (s 199).

Att bagatellisera Blochs historia kan möjligen förstås som en omedelbar försvarsmekanism i en kultur som vår, d v s i en kultur där man talar mycket om stress och ytterst lite om flow. Emellertid är det just därför hennes bok *Flow og stress...* bör tas på största allvar. Eftersom denna bok dessutom är något så ovanligt som en studie som lyckas integrera empiri och teori på ett fruktbart sätt kan den utan problem användas som ett gott argument i kampen för en ny tids- och känslökultur. Det råder ingen tvekan om att Bloch på ett sofistikerat sätt lyckas fånga den vanliga människans upplevelser av flow och stress och att hon dessutom är välinsatt i den relevanta teorin på området. Det är möjligt att Blochs empiriska resultat inte är överraskande. Hennes resultat, i kombination med hennes

teoretiska ansats, leder dock till ett alarmerande avslöjande: såväl vår tidskultur som vår känslökultur försvårar ett gott liv, genom att bekämpa betingelserna för flow och främja betingelserna för stress.

Flow og stress... är en noggrann studie som lämnar få lösa trådar. Trots detta förblir åtminstone en central fråga obesvarad. Hur ser Bloch på förhållandet mellan att vi vantrivs i kulturen och att vi ändå upplever flow? Vari består den gnuttiga hopp som går att finna i diskrepansen mellan den subjektiva upplevelsevärlden och den socialt objektiva kulturen? Går det att förklara det goda som vi upplever trots att kulturen uppenbarligen motarbetar det, utan att hamna i ett slags biologism (vilket Bloch vill undvika)? Jag tror att detta är möjligt. Förmodligen måste vi dock utveckla en mer komplex förståelse av kulturen än den Bloch indirekt verkar stödja sig på i *Flow og stress...* Bland annat menar jag att vi borde titta på hur kulturen bidrar till möjligheten att överhuvudtaget ha privata erfarenheter som upplevs som goda. Emellertid hade Bloch inte behövt gå så långt för att stilla min undran. Det hade räckt med att hon i högre utsträckning fokuserat det motstridiga sätt på vilket vår kultur föreslår att vi bör hantera våra privata upplevelser (vilket delvis framgick av hennes empiriska data). Men man kan inte göra allt i en bok, och i sökandet efter det goda livet gör vi definitivt klokt i att betänka Blochs historia om vår kulturs stämningpolariteter och det sätt vi hanterat dessa på.

recension

AV LENA LINDGREN

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Raymond Boudon, Pierre Demeulneare & Riccardo Viale, red. (2001)
L'explication des normes sociales. Paris: Presses Universitaires de France.

Det är spännande att fundera över vilka begrepp som är oundgängliga för sociologin, vilka som tillhör dess kärna, och om de begrepp som nu är de mest använda alls kommer att vara med under nästa århundrade. Vad gäller ”norm” behöver man nog inte tveka. Men vad ska man tro om andra för närvarande centrala begrepp: Modernitet? Nätverk? Diskurs? Genus? Det finns det kanske anledning att återkomma till. Norm skiljer sig hursomhelst från de nämnda exemplen på så sätt att det har funnits med från allra första början och det är svårt att tänka sig någon sociologi utan ett normbegrepp. Det uppstod för övrigt ungefär samtidigt med sociologin; tidigare talade man snarare om *moraliska lagar*. Själva begreppet innebar ett brott mot detta tänkande. Kritiska betraktelser brukar likväl hänföra det till någon form av idealistisk värdesociologi. Språkligt är dess ursprung emellertid handfast materiellt, det rör sig om snickarens *vinkelhake* (lat. *norma*).

Att hålla konferenser är helt klart livsviktigt för varje vetenskap. Men den kalejdoskopiska produkt som ofta blir resultatet när man efteråt sammanför helt olikartade papers kan bli rätt svårläst. Nu har det kommit en sådan konferensvolym som har till syfte att förklara just sociala normer, *L'explication des normes sociales*. Sociologen Pierre Demeulneare som presenterar de tretton bidragen försöker få in dem under tre huvudrubriker: *Les normes de répartition des capacités d'action* (ung. Normerna som fördelare av möjliga handlingsalternativ), *Normativité et rationalité* (Normativitet och rationalitet) och *Les normes de la pensée et de la signification* (Tänkandets och meningens normer). Den första rubriken är nästan lika ogenomsådlig som den låter även sedan man läst de fyra bidragen, men man bör inte låta sig avskräckas. Här finns nämligen samlingens två huvudnummer, åtminstone ur sociologisk synpunkt.

Det är ingen tvekan om vem som befann sig i centrum under denna konferens, det gjorde Raymond Boudon. Han citeras och refereras flitigt av de övriga, som kommer från skilda discipliner: förutom sociologi också ekonomi, filosofi och psykologi. Boudons eget paper har titeln "*Vox populi, vox Dei?*" med undertiteln *Le "spectateur impartial" et la théorie des opinions*. Det vill säga: Folkets röst blir Guds röst eller Folket blir till Gud; det är den politiska demokratins allmakt, som Boudon i Alexis de Tocquevilles efterföljd vill varna för. Dennes välkända problematik om samhälllig jämlikhetssträvan kontra individens frihet är genomgående tema i Boudons bidrag. Tocquevilles tankar upplever ju för närvarande en renässans, och det påpekas ofta att vi på samma sätt som denne skarp-synta adelsman lever i övergången till en ny tid. Detsamma får man väl säga om Adam Smith: från hans moralfilosofiska verk *The Theory of Moral Sentiments* hämtar Boudon undertiteln *spectateur impartial*, den opartiske betraktaren. Detta begrepp är, menar Boudon, lika analytiskt värdefullt som Smiths mer kända "den osynliga handen". Och dessutom högaktuellt för sociologin.

Boudon har som motto ett citat från Julien Bendas *Klerkernas förräderi* om att krig inte tycks kunna bli nog fasansfulla för att avskräcka krigsälkarna, eftersom det oftast inte är dessa som tvingas betala priset. I sammanhanget något gåtfullt, men evigt aktuellt och till läsning lockande. Och inspirerande läsning blir det, ibland med fullkomligt halsbrytande infallsvinklar och utvinkningar.

Jag vill emellertid återkomma till Boudon och istället börja med Leipzigsociologen Karl-Dieter Opp och hans artikel *How do Norms Emerge? An Outline of a Theory* (ett av fyra bidrag på engelska språket). Opp konstaterar inledningsvis om normbegreppet att "there are many unconnected propositions scattered in the social science literature, and this literature is still growing" (s 11). Han skriver också att även om "the explanation of norms is a central issue in sociology and many other social science disciplines there is – so it seems – no empirical tested single theory that social scientists agree upon" (ibid.). Norm skiljer sig med andra ord inte från övriga samhällsvetenskapliga begrepp. För vem kommer på ett begrepp om vilket man inte skulle kunna påstå detsamma? Men det är förstås också detta som gör artiklar som Opps attraktiva för läsaren: möjligheten av att jämförelser mellan olika teorier och begrepp till slut visar vilken eller vilka som faktiskt ger den bästa förklaringen till varför normer uppkommer och består. Vilket förstås inte är detsamma som en teori som alla samhällsvetare kan bli överens om. För kanske är själva meningen med normforsk-

ningen som författaren till artikeln *norm* i Sociologiskt lexikon (1997) skriver: ”Normer är ofta ganska oklara eller mångtydiga, och de måste kommuniceras, tolkas och förstås för att kunna tillämpas i konkreta situationer. Överväganden och diskussioner om hur normer används är därför en viktig del av det sociala livet.” Normbegrepp och teoriförslag är ofta både oklara och mångtydiga, men likväl en viktig del av den sociologiska praktiken...

Oklarhet kan man dock inte beskylla Opp för. Han är föredömligt klar och systematisk när han börjar med en tablå över olika typer av normdefinitioner. Följande tre element kombineras på olika sätt: 1. likformigt beteende 2. sanktioner om beteendet uteblir samt 3. gemensamma förväntningar hos enskilda och kollektiva aktörer om att ett visst beteende *bör* eller *inte bör* iakttas.

Vidare urskiljs fyra olika normdefinitioner utifrån hur många av de nämnda elementen som föreligger. Från minidefinitionen där endast gemensamma förväntningar ingår, till kombidefinitionen där alla tre elementen finns med.

Hur besvaras då rubrikens fråga om hur normer uppstår? Den teoretiska utgångspunkten är *rational choice* och det Opp kallar sin *Individualistic utility proposition*, det vill säga antagandet att det alltid gäller att en norm uppstår därför att den svarar mot individers önskningar och mål: ”If individual actors wish that a situation S emerges, and if a norm is instrumental for achieving S, the actors perform actions that lead to the emergence of the norm” (s 17). Opp argumenterar för en sådan vid tolkning av begreppet instrumentell rationalitet att *värden* ges förklaringskraft i en rational choice-modell: ”Thus, 'instrumental rationality' in this wide sense implies that *values* are legitimate explanatory factors for norms in a rational choice framework” (s 36).

Den teoretiska modellen prövas på empiriskt material från vitt skilda områden: anti-röknormen som under snart en generation vuxit sig stark i utvecklade västländer, den mer nyetablerade cykelhjälmsnormen samt den norm som på många håll i tredje världen påbjuder könsstympning. Och den för mig tidigare okända men sympatiska norm som tydligen gäller i svampskogen: man plockar aldrig rent på ett svampställe utan sparar en del åt dem som kommer efter. Det hela visar sig passa väl ihop med Opps teoretiska antaganden.

Även om Opp beklagar den allmänna bristen på dialog mellan skilda sociologiska inriktningar bidrar han knappast själv till att ändra på det förhållandet. Ett arbete som gott kunde varit med i den utförliga litteraturlistan är t ex Habermas *Faktizität und Geltung* (1992). Att den hör hemma här framgår än mer av dess

engelska titel: *Between Facts and Norms*. En sociologisk begreppsanalys som råkar finnas i min egen bokhylla är Rüdiger Lautmanns *Wert und Norm* (1969); en hastig koll ger vid handen att den fortfarande i all blygsamhet (156 s) är ett bra exempel på klargörande framställning. Men en ny stor normsurvey (med övergripande perspektiv) vore något att sätta tänderna i. Kanske håller någon på med just en sådan?

Konferensvolymen som *L'explication des normes sociales* visar åtminstone på sociologins teoretiska spännvidd – och löslighet. För när man läser Raymond Boudons bidrag verkar det först som om sociologi inte riktigt är samma sak i Paris som i Leipzig. Boudon och Opp tycks inte ens skriva om samma ämne.

Boudons paper "*Vox populi, vox Dei?*" är det mest magnifikt vildvuxna jag någonsin läst. Den som gillar latinsentenser skulle kunna utbrista: *Quod licet Jovi, non licet bovi* (Det som är tillåtet för Jupiter är inte tillåtet för oxen). Alla andra medverkande håller sig nämligen till ämnet och skriver faktiskt om normer på ett eller annat sätt. Hos Boudon letar man förgäves efter ordet norm. Det är istället underrubrikens *le spectateur impartial*, den opartiske betraktaren och *la théorie des opinions* det handlar om, plus en hel del om kollektiva värden och värderingar. Det hela är roligt att läsa och späckat med konkreta exempel från alla tänkbara områden; här finns minianalyser av Kosovokonflikten, fransk arbetsmarknad, svensk arbetsmarknad, nigeriansk inrikespolitik, franska rättsskandaler, fransk skattepolitik, olympiska skandaler mm.

Allt cirklar kring och relateras till Adam Smiths *opartiske betraktare*, vars enorma teoretiska potential enligt Boudon ännu inte uppmärksammas. Det är inte fråga om någon enkel metafor, utan om ett begrepp som sammanfattar hela den komplexa process genom vilken olika förutfattade (*biased*) åsikter och värderingar som finns i samhället omvandlas till en helhet som då motsvarar *det allmänna bästa* (s 94). Boudon framhåller begreppets teoretiska släktskap med såväl Kants praktiska förnuft som med Webers värderationalitet och John Rawls *okunnighetens slöja* - det vill säga det sociala vakuum där man skulle kunna välja det optimala samhället.

Smiths betraktare är i Boudons tolkning såväl teoretisk konstruktion som en realitet som gör sig gällande i det sociala och politiska livet (s 93-95). Men det är oklart vari det teoretiskt fruktbara skulle ligga i att återuppliva denna tankefigur eller hur man därigenom kan identifiera "des mécanismes sociologiques et politiques essentielles" (s 122). Eller för den delen hur man kan föreställa sig

betraktaren ge en hjälpande hand åt socialforskaren så att det produceras objektiv vetenskap. Ironiskt nog tenderar Boudons egen framställning under dessa resonemang att bli alltmer partisk. Och det är inte direkt någon systemkritisk intellektuell som lägger ut texten. Ett exempel är beskrivningen av den brist på objektivitet som skilda positioner på arbetsmarknaden kan skapa. Så tenderar arbetstagarna och deras representanter (felaktigt) förutsätta att marknadens lagar med automatik skapar en viss arbetslöshet. Ekonomer och företagsledare, däremot, är överlag benägna att ha en "mer generell syn på ekonomiska mekanismer" (s 106) och kan därmed komma fram till förslag och lösningar som bättre motsvarar *det allmänna bästa*. Arbetsgivarsidan skulle med andra ord närma sig den opartiske betraktaren. Kanske det, men om "the spectator" har något med vetenskaplig objektivitet att göra (vilket kanske är tveksamt) bör man väl anlägga ett någorlunda globalt perspektiv. Att näringslivet då skulle företräda det allmänna bästa är kanske inte lika självklart. Åtminstone finns det olika bedömningar av den saken. Man skulle också kunna tillägga att Boudon, som själv gärna använder aktuella exempel, för inte så länge sedan blivit vederlagd av nya fakta rörande en svensk-schweizisk industrijätte. Här kan man knappast tala om måttfullhet och eftertanke, åtminstone inte om man ser till chefspersoners pensionsavtal. Och nyligen uppmärksammat storföretagsfiffel i USA styrker inte heller precis Boudons antaganden.

Boudon antyder själv att han kanske övertolkar *the spectator* hos Smith. Den vanliga tolkningen av metaforen är ju mer blygsamt att det är fråga om ett slags generaliserat samvete, så att vi som partiska aktörer värderar egna och andras handlingar utifrån om en tänkt opartisk betraktare skulle acceptera våra handlingars bakomliggande känslor och motiv.

När man sedan försöker följa Boudons tankegång om den opartiske betraktaren och *la théorie des opinions* blir det riktigt svårt. Det verkar helt enkelt långsökt att introducera Smiths betraktare då man vill skapa en teori om opinionsbildning med utgångspunkt hos Tocqueville. Boudon vill nu emellertid för detta ändamål uppdatera betraktaren med hjälp av modern socialvetenskap. Men här finns inte ett ord om några aktuella teorier om opinionsbildning; inget om media eller intellektuellas roll i processen. En enda liten hänvisning i förbigående till Robert Nozicks svar på frågan om varför intellektuella alltid är kritiska mot det kapitalistiska systemet i "Why do intellectuals oppose capitalism?" i *Socratic Puzzles*.

Det är på det hela taget svårt att se att vare sig Smith eller Tocqueville är oombärliga för en sociologisk teori om värden och normer. Även om det förstås alltid är glädjande med nytändning och omvärderingar i förhållande till etablerade auktoriteter. Boudon skriver någonstans att det är tillåtet att klättra upp på de intellektuella giganternas axlar, därifrån har man alltid bättre utsikt. (Och syns också bättre själv, skulle man kunna tillägga...) Radikal omvärdering tycks hur som helst vara på gång vad gäller bilden av Adam Smith som nu oftast framstår som en kritisk vänsterintellektuell som värnar om de svaga i samhället (se t ex Rothschild 2001).

Dialog med och omprövning av samtida kolleger är däremot inte lika angeläget för Boudon och övriga medverkande i *L'explication des normes sociales*. Det hade, igen, varit intressant om man ställt sin egen värdesociologi mot Habermas, som i verk efter verk arbetat med samma problematik. Han består endast korta avsnoppningar i stil med "den mysteriösa kommunikativa rationaliteten hos Habermas" eller: "Habermas har – till skillnad från Kant, Weber, Durkheim eller Rawls – inte förstått att det är omöjligt att föreställa sig en teori om kollektiva värden som inte på ett eller annat sätt tar med den opartiske betraktaren" (s 123). Kanske det, men det är trots allt inte nyläsningen av Smith eller Tocqueville som är det intressanta hos Boudon utan föresatsen att "...élaborer une théorie des valeurs collectives", utarbeta en sociologisk teori om kollektiva värden (s 126). Och den som blir nyfiken på detta projekt bör förstås gå till hans egna verk. *Le Sens des Valeurs*, som utkom ungefär samtidigt som konferensen avhölls, kan då vara en lämplig introduktion. Denna bok består av ett antal fristående essäer men till skillnad från *Vox populi, vox Dei* är de väl sammanhållna och genomarbetade (och redan publicerade på olika håll). Här är det ett nöje att läsa Boudon, särskilt när han framför åsikter som är lätta att dela. Det är klart att han har rätt i att Molière och Flaubert är bra författare, oberoende av eventuell relativitet hos estetiska värden och normer. Men vad Boudon inte tycks riktigt medveten om är att det t ex i *La Distinction* (som han här underförstått polemiserar mot) alls inte förespråkas någon allmän värderelativism. Vad Bourdieu gör i *La Distinction* är ju en sociologisk analys av estetiska smakomdömen, som visar hur den individuella smaken, det mest personliga, faktiskt formas utifrån sociala hierarkier och maktförhållanden.

Man kan väl i sammanhanget påpeka att Boudon är en av de få inom fransk sociologi som märktes utanför det intellektuella kraftcentrum som bildades kring

Pierre Bourdieu, och som förmodligen kommer att bestå under lång tid framåt.

I en av minnesartiklarna som följde efter Bourdieus bortgång fanns ett urval av hans artiklar: titeln *La production de l'idéologie dominante* (1976, med Luc Boltanski) påminner om begrepps tidsbundenhet; ”den dominerande ideologin” kan med säkerhet dateras till sjuttioalet. Mycket få sociologer talar ju idag om ideologi, i någon av ordets betydelser. Däremot finns det väl nu som då en teoretisk skiljelinje mellan dem som analyserar ojämna maktförhållanden i samhället och dem som utgår från något sådant som en existerande samhällelig värdegemenskap.

Det kan synas orimligt att så detaljgranska ett konferenspaper som här Boudons ”*Vox populi, vox Dei?*”. Men den vetenskapliga konferensen och dess papers är ju också ett socialt fenomen, väl värt en egen analys. Och förväntningarna är förstås högt ställda på den som, tillsammans med James Coleman, anses vara ”den mest betydelsefulle sociologiske teoretikern under 1900-talets slut” (Goldthorpe 2000:15).

För att återvända till den inledande frågan: Vad är det som gör att vissa socialvetenskapliga begrepp och teorier når utöver sin samtid? Ett svar bör väl vara att de erbjuder en hållbar förklaring till ett fenomen eller sammanhang. Ett annat kan vara att de helt enkelt är användbara, vetenskapligt och i det offentliga samtalet.

Vid en hastig omläsning slår det mig att de tretton artikelförfattarna i *L'explication des normes sociales* faktiskt utgör en enkönad skara. Men det är inte för att utjämna könsbalansen som jag också kort vill nämna en skrift om sociala normer av helt annorlunda slag: Åsa Petersens *Bortom normen. Om en ny sorts rättvisa*. Hon har egentligen inga teoretiska ambitioner, men resultatet är likväl tänkvärt ur sociologiskt perspektiv. På 87 sidor reflekterar hon över det etablerade samhällets normer utifrån ett politiskt vänsterperspektiv. I likhet med Boudon är hon öppet partisk och självsäker. Hon skriver ”en berättelse om normens diskriminerande kraft”. Här heter rubrikerna sådant som *Normen hårdnar, Normen hindrar, Normen dömer, Rättvisa fordrar respekt och Politiken som verktyg*. Mät dig själv mot normen, uppmanar hon läsaren. Man eller kvinna? Straight eller gay? Vit eller svart? Funktionshindrad eller inte? Själv har hon två rätt av fyra.

Åsa Petersens problematik är, märker man snart, ingen annan än Tocquevilles och Boudons: individuell frihet kontra social jämlikhet. Det ena kan aldrig exi-

stera utan det andra, blir slutsatsen utifrån denna debattskrift. Och för övrigt: "Normen är bara norm så länge människor accepterar den" (s 48). Så sant; och för att fördjupa den insikten kan man gå tillbaka till konferensrapporten och läsa en minissä av sociologen Jean Baechler: *L'acceptation des normes*. Den handlar inte bara om varför normer accepteras, utan också om hur de ibland förlorar sin legitimitet och ersätts av nya.

Referenser

- Boudon, R. (1999) *Le sens des valeurs*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Brante T., Andersen H. & Korsnes O. red. (1998) *Sociologiskt lexikon*
Stockholm: Universitetsforlaget.
- Goldthorpe, J.H. (2000) "Den nuvarande krisen inom sociologin: finns det en väg bortom falsk pluralism?", *Sociologisk Forskning* 37 (3/4):6-19
- Petersen, Å. (2001) *Bortom normen. Om en ny sorts rättvisa*. Stockholm: Agora. (Agoras skriftserie. 5)
- Rothschild, E. (2001) *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

recension

AV ERIK OLSSON

Institutionen för tematisk utbildning och forskning, Linköpings universitet

Sergio Cuadra (2001) *Mapuchefolket – i gränsernas land: en studie av autonomi, identitet, etniska gränser och social mobilisering*, Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet

En bok om gränsland

Över i stort sett hela världen har det de senaste 15-20 åren märkts en ökad aktivering och mobilisering av världens olika urbefolkningar. Även i FN har det funnits ett starkt engagemang för de här frågorna, och de olika urbefolkningarna – de som kallas indianerna – i Latinamerika har varit en del av denna rörelse. I en ökad etnisk medvetenhet som följer detta engagemang skärper urbefolkningarna sina gränser gentemot majoritetsbefolkningarna och höjer sina röster med krav på ökat oberoende och politisk makt. Exemplet med chiapas i Mexico visar att sådana mobiliseringar inte är helt lönlösa. Sergio Cuadra (2001) skildrar i sin avhandling ett betydligt mindre uppmärksammat exempel på en sådan men jämfört med chiapas betydligt mindre uppmärksammas mobilisering för ökad autonomi: mapuches i Chile.

Chile är ett land som inte präglas av etnisk ursprungsbefolkning på samma sätt som dess nordliga grannar Peru och Bolivia. Chile liknar i så fall mer sin östra granne Argentina vad gäller befolkning och kultur, med den skillnaden att de europeiska "nybyggarslagen" inte är lika stora. Befolkningen saknar för den skull inte inslag av ursprungsbefolkning men majoriteten av dem bor i de större städerna som mer eller mindre assimilerade chilenska *mestizos* eller som proletariat.

Mapuches har sina traditionella bosättningsområden i de sydliga regionerna i Chile. Ett par hundra tusen mapuches bor i det här området, men större delen finns numera i städer som Temuco, Valdivia, Concepción, Santiago och Valparaíso. Den omfattande moderniseringen av denna chilenska landsdel har naturligtvis utsatt mapuche för ett hårt tryck vad gäller överlevnaden som folkgrupp. Många mapuches har med tiden övergivit det traditionella språket,

mapundungun, och många av de seder och ritualer som varit typiska för mapuche. Som en konsekvens av det förtryck som Pinochetregimen utövade på 70- och 80-talen bor dessutom tiotusentals mapuches utomlands.

Det ligger nära till hands att tro att förhållandena för mapuches i Chile har förbättrats efter Pinochet-diktaturens frångående och att det är detta som är hemligheten bakom mapuches renässans. Sergio Cuadra visar emellertid att den store boven i dramat, vad gäller utarmningen av Mapucheland, inte i första hand var Pinochet. Åtminstone skulle detta vara en alltför enkel slutsats även om diktatorn har välkomnat och t o m personligen bidragit i bortdrivningen av mapuches. Det som hänt mapuches är nog snarare vad som händer när ekonomiska vinstintressen ges fritt spelrum än ett resultat av direkta förföljelser och utrensningar (även om sådana förekommer). Grunden för Chiles nyliberala marknadsekonomi lades under Pinochetregimen men den har expanderat betydligt under 90-talet. Stora privata bolag har fritt kunnat exploatera de värdefulla naturresurserna i Mapucheland. Utbyggnaden av Bio-bio floden och dammarna Pangué och Ralca har nått relativt stor uppmärksamhet även i Sverige. Men det är heller inte givet att mapuches som folk blivit svagare av kolonisationen.

Etnisk vitalisering

En övergripande fråga som Sergio Cuadra arbetar med är vad denna förnyade mapucheanska vitalitet beror på med tanke på vad som hänt i Chile de senaste årtiondena. När modernisering, sociala orättvisor och omfattande migration fått så många mapuches att överge sina traditionella bosättningar, sitt språk till förmån för ett underklassliv i förskingringen, hur kan det då komma sig att mapuches seder och språk samtidigt fått ett sådant uppsving? Hur kan det komma sig att nästan 10 procent av Chiles befolkning helt plötsligt nu erkänner sin mapucheanska identitet? Med utgångspunkt i denna märkbara och något överraskande ökade intensiteten av mapucheliv, har Sergio Cuadra studerat hur det går till när mapuches mobiliserar och hur det leder fram till krav på autonomi i relation till den chilenska nationalstaten.

Ett sätt att försöka förstå denna resning av mapuches är att studera hur etniska gränser mellan majoritetsbefolkning och minoritet bestäms och vidmakthålls. Det handlar i Fredrik Barths (1969) mening om etnicitet och etnisk mobilisering men det rör sig i detta fall om en minoritet vars territoriella förankring politiskt sett är svagare än motsvarande för de svenska samerna. I stora drag handlar ett

sådant här perspektiv om hur olika kollektiv av människor håller sociala gränser vid liv genom att uttrycka kulturella olikheter. Detta förutsätter en reflexiv process av något slag. Vi tycks fundera på vilka vi är först när vi står i något slags kontakt med någon från en annan social kategori. I samband med detta fokuserar vi ofta skillnader mellan kategorierna. Men det är fullt möjligt, och det händer också, att man väljer att betrakta likheter istället för skillnader och därför mycket väl kan ingå i samma grupp.

Etniska relationer handlar i detta perspektiv om att använda historiska och ganska fundamentala referenser, som till exempel språk, tradition och religion, för att uttrycka skillnader till andra grupper. Etniska grupper är därför ovanligt stabila sett till gränserna om vilka sociala typer som tillhör eller inte tillhör en grupp. Däremot är intensiteten och uttrycken ganska skiftande både över tid och rum.

Detta perspektiv pekar tillbaka på den sociala gränsen i sig. En gräns eller ett gränssnitt mellan två kategorier måste vara etablerad, eller åtminstone etableras, för att den faktiska gruppformeringen ska vara möjlig. Ett cirkelresonemang – gränsen måste finnas för att grupperna ska kunna urskiljas – som i sig inte är ologiskt eftersom grupper urskiljs i situationer och sammanhang när skillnader så småningom aktualiseras. Först när så sker organiseras interaktionen gruppvis. En praktik eller institution av något slag, till exempel ett språkbruk eller en tradition, är det kärl som rymmer sådana gränssnitt. I sammanhang när till exempel språkbruket eller kulturarvet aktualiseras blir människor varse sin tillhörighet. Samtidigt måste dessa gränssituationer hållas vid liv på något sätt. Historien måste reproduceras i någon mening genom att tecknas ned och gestaltas, annars glöms detta bort och de sociala gränserna tynar bort. Det kollektiva minnet är alltså de välbekanta traditionerna och de skrivs ofta in i estetisk verksamhet av olika slag.

Människor måste engageras för vikten av att komma ihåg vilka de är, annars glömmes de. Det perspektiv som Sergio Cuadra här låter komplettera Barths modell om gränser och gränsbevarande, går i korthet ut på att kamp om resurser och andra intressekonflikter blir bränslet som håller gränserna vid liv. Den teoretiska källan till detta perspektiv är, i Cuadras terminologi, "resursmobiliseringsteorin". Vad gäller etnicitet är Abner Cohen (1969) kanske den som först gjorde sig känd för ett sådant synsätt. Etniska grupper fortlever inte bara därför att de i gränssituationer utvecklar kulturella eller diskursiva skillnader till en eller flera grupper, utan därför att den etniska gruppen också fungerar som ett slags informell politisk grupp. Mapuche kan enligt detta perspektiv inte fram-

gångsrikt hävda sin särexistens utan en historia av intressekonflikter, i form av till exempel kolonisation och förtryck, gentemot andra grupper (majoritetsschilena). De kategoriska orättvisorna och de historiska myterna om folkets ursprung och kamp, är viktiga referenser i mobiliseringen för gemenskap.

Mapuche är en historiskt given kategori därför att folket fanns där långt innan spanjorerna kom, gjorde ett starkt motstånd mot kolonialmakten och bevarade detta i sin historia tillsammans med minnen från sin egen tradition och referenser till förtryck. Men de måste också markera dessa gränser genom att utföra sina ceremonier eller på andra sätt bete sig annorlunda. Det här har ju skett med skiftande intensitet beroende på vad situationen s a s tillåter. Kanske också beroende på hur det politiskt-strategiska läget ser ut – vad har man för utsikter att uppnå något som mapuche? Här överlägger man alltså vad som är lämpligt att plocka fram och på vilket sätt detta ska ske.

Nya överläggningar

Med tanke på att gränser blir föremål för överläggningar i interaktionssituationer, blir kontexter – både historiska och rumsligt sociala – viktiga i detta perspektiv. Att vara mapuche idag är naturligtvis något helt annorlunda jämfört med den ärofulla tid för lite drygt hundra år sedan innan mapuchefolkets motstånd mot den chilenska nationella armén och därmed kolonisationen hade brutits ned. Att vara mapuche i området kring Temuco är förmodligen något helt annat än att vara mapuche i Santiago, Lund eller London. Men i Sergio Cuadras framställning finns likväl en rörelse som utnyttjar gemensamma referenser till den mapucheanska historien, språket och kulturen vart mapuches än befinner sig. Detta är således den mapucheanska *diasporan*.

För att förklara hur diasporan väver samman sin identitet, tar författaren upp en relativt ny förutsättning för de mapucheanska gränsöverläggningarna: globaliseringen. Här anknyter Sergio Cuadra till forskningen om globalisering, identitet och sociala rörelser och ett av de största namnen inom denna, nämligen Manuel Castells (1997). I detta perspektiv handlar globalisering om utvecklingen av vad som Castells benämner för "nätverkssamhället". I korthet är nätverkssamhället ett resultat av genomgripande samhällsförändringar som utvecklats i spåren av teknologiska och vetenskapliga framsteg och en omfattande omstrukturering av kapitalet. Det typiska för detta samhälle är att ekonomiska aktiviteter på senare tid lämnat den lokala arenan och agerar på ett globalt plan, att nät-

verket blivit en framträdande organisationsform och att tidigare stabila gränser och organisationsformer riskerar att suddas ut.

Den viktiga konsekvensen av nätverkssamhällets expansion är i detta sammanhang människors upplevelser av hot mot deras lokala särart. Om inget görs blir världen likformig. Såväl chilensare som mapuches upplever till exempel att västerländsk masskultur eller storbolagens skövling av mark, också är ”ute efter” deras identitet. Sociala rörelser som mobiliserar motstånd mot detta har därför förhållandevis lätt att få stöd i folklagren. Den mapucheanska mobiliseringen som den ser ut idag är därför inte enbart en reaktion mot chilensk nationalism, ekonomiskt förtryck och olika sorters kolonialism och rovdrift, utan den är också en stark reaktion mot globaliseringen – representerad i första hand av storföretag och indirekt av den chilenska staten. En globalisering som är gestaltad eller symboliserad av västerländsk masskultur.

När Sergio Cuadra sätter den mapucheanska mobiliseringen i relation till nätverkssamhället och dess expansion, tycks det åtminstone i teorin etableras en ny kontext för relationerna mellan chilensare och mapuches. Samtidigt som nätverkssamhället förmedlar ett slags hot mot det traditionellt baserade livet och den kulturella identitet som vilar på detta, skapas paradoxalt nog ett slags legitimitet för den rörelse som mobiliserar för en sådan kulturell gemenskap. En mobilisering och en autonomi som garanterar kontroll över naturresurser och den sociala gemenskapen blir därför ofta en framgångsrik formel för att överleva som unik individ eller kategori i nätverkssamhället.

Men, för att vara konsekvent med det tidigare resonemanget, är sammanhanget inte detsamma som innan nätverkssamhället expanderade till Chile och Mapucheland. Situationen har förändrats, liksom motståndaren. Om mapuches skulle gripa till vapen och kalla ut sina unga män, som det gjordes under 1800-talet, skulle förmodligen alla inse att de snart skulle vara tillintetgjorda. Chiapas kunde det, men mapuches har inte den territoriella och politiska förankring som krävs. Men i nätverkssamhället sprids budskapen snabbt. Den visuella formen är särskilt lämpad att snabbt gestalta en identitet i ett blixtnabbt CNN-klipp. På den arena där den mapucheanska identiteten konkurrerar om utrymmet, fungerar inte det traditionella språket – det är lättare att göra sig förstådd på spanska – och det är bara vissa ceremonier, danser, ritualer m m som får genomslagskraft.

Radikaliserad diskurs

Det finns olika diskurser – strategiska riktningar, ideologier och uttrycksformer – i den mapucheanska mobilisering som Sergio Cuadra behandlar. De två viktigaste diskurserna de senaste årtiondena sammanfattas i det som brukar kallas indigenism respektive indianism. Indigenismen strävar efter en förbättring av mapuches villkor inom ramen för modernisering och politisk förändring genom de konventionella kanalerna: partipolitik, fackförening o s v. Mapuches är ett folk som alla andra som ska ha rätt att leva på samma villkor som övriga grupper inom ramen för det chilenska samhället. Indianismen har valt en mer radikal väg som tar avstånd från den chilenska moderniseringen. I den senare blir det viktigt att framhålla mapuches särprägel, folkets historia och det traditionella levnadssättet. Ett indiansk-mapucheansk samhälle måste utvecklas från denna bas och på sina egna villkor.

Mapuche har som många andra urbefolkningar radikaliserats och således är det indianismen som fått gehör och flyttat fram sina positioner. När inte moderniseringen leder till några avgörande förbättringar för minoriteten utan tvärtom skillnaderna till majoritetsbefolkningen blir större då växer också missnöjet. Vidare har globala diskussioner i FN och andra organisationer lyft upp ursprungsbefolkningars rättigheter på den internationella agendan. Inspirerad av denna internationella diskurs som stöder sig i folkrätt har mapuches formulerat sina egna krav på autonomi – krav som i nuläget tycks vara de mest realistiska.

Omformulering

Med det internationella engagemanget för urbefolkningar i ryggen, vinner de radikala indianisterna mark bland mapuches världen över. I denna resning griper man nu tag i sådant som anses tillhöra mapuches sociala arv och sätter in dessa i den kontext eller den situation som man nu har framför sig.

Här ger författaren bland annat exempel på hur mapuches sociala och religiösa liv, enligt de mer radikala tolkningarna, blir beroende av ett slags självbestämmande och kontroll för att överhuvudtaget kunna existera. Mapuches traditionella religion ser människan som en organisk del av naturen till vilken hon måste uppnå balans eftersom naturens jämvikt inte får rubbas. Jämför man detta med det moderna samhällets ambition att erövra och tygla naturen, är skillnaderna kristallklara och sambandet mellan kultur och autonomi logiskt. Genom denna radikala analys kontrasteras skillnader mellan det som represen-

terar det chilenska moderna samhället och mapuches traditionella sätt att leva på. Därmed tydliggörs det hot som moderniseringen utgör. Att överleva som mapuche innebär att de olika exploateringar som drabbar deras land också måste stoppas eller åtminstone kontrolleras av mapucherna själva. Fortsatt modernisering är en återvändsgränd.

I texten visas också hur mapuches försöker återuppliva traditionella hierarkier och ceremonier och omforma dessa till nya funktioner i det moderna samhället. Författaren uttrycker detta som att "vägen till kontrollen över de symboliska resurserna går genom omformulering av gamla diskurser". Exempelvis har tidigare lokalt baserade hierarkier – till exempel hövdingarna (*lonkos*), shahmanen (*machi*) och språkröret (*werken*) – rekonstruerats och deras funktion återupplivats i form av nya roller inom till exempel den sociopolitiska sfären och i nya lokala kontexter (även i städer utanför Mapucheland).

Indianisterna har förmått plocka upp traditioner av olika slag och fått dem att fungera i en ny kontext. Poängen med detta är givetvis inte bevarandet av kulturen i sig. De kulturella elementen är snarare resurser – det Castells betecknar som projektidentitet – för att stärka den sociala rörelsen av mapuches i deras politiska kamp gentemot chilenska staten och det hot som globala marknadskrafter utövar. Genom att använda sig av kända referenser och betona att mapuchesamhället ska bevara dessa under en mapucheautonomi – här talas om ett historiskt organisations sätt – så involveras hela lokalsamhället och identiteten rekonstrueras från en folklig bas, från de interna eller lokala mapucheanska strukturerna.

Det som hänt i mapuches kamp under främst 90-talet är alltså en tydligare mobilisering med betoning på identitet och en radikaliserad kamp. I en del fall har rörelsen gått i verklig konfrontation med sina motståndare. Det finns faktiskt paralleller till det som hänt med chiapas i Mexico. Den tydliga framtoningen, kombinerat med de såväl symboliska som handgripliga konfrontationerna med de som representerar alliansen mellan den chilenska staten och det globala kapitalet, har gynnat mapuchernas sak. Det har gett mapuches något att vara stolta över och allmänheten har fått upp ögonen för de orättvisor som onekligen begås.

Teoretisk korsbefruktning

De teoretiska implikationer som denna studie har vad gäller till exempel etnicitet, ligger enligt min mening i korsbefruktningen mellan de teorier om etniska gränser och identitet som Fredrik Barth utvecklat och den resursmobiliseringsste-

ori som kan spåras till bland annat Abner Cohen. Politiska identiteter matas med etnisk identitet genom att förstärka självpresentationer som utnyttjar de "inter-na" symboliska resurserna. För att en etnisk mobilisering av det här slaget ska vara lyckosam, är den beroende av framgångsrika självdefinitioner menar författaren. Sådana definitioner uttrycks i gemensamma aktiviteter. I gruppens eller rörelsens identitet speglas därför både en intern representationsstrategi och en organisationsstruktur. Det handlar här om gruppens interna dialog och hur den alltid sker i relation till en historisk kontext och de relationer som gruppen där har – men den omfattar även aktiviteter och relationsmönster som gruppen praktiserar för att "hålla ihop".

Vad gäller analysen av logiken i den sociala eller etniska rörelsen och de maktpolitiska dimensionerna i detta, är Sergio Cuadras avhandling enligt min mening klar och målmedveten. Hans budskap är entydigt: Etniskt baserade rörelser är politiskt orienterade eftersom deras mål är att få makt och kontroll över viktiga resurser (både symboliska och politiska) och de gestaltningar som görs av kulturell identitet har alltid med detta i sitt bagage. Vad gäller utvecklingen av detta ganska etablerade perspektiv på etnicitet i riktning mot Castells nätverkssamhälle, är boken mindre tydlig. Möjligen kan man säga att nätverkssamhället för in en ny dimension i den sociala mobiliseringen men riktigt hur detta går till får man aldrig veta.

Då och då skymtar i texten emellertid en intressant diskussion i vilken det framgår att i och med globaliseringen, så stimuleras mapuches att överskrida sina traditionella gränser. Mapuches försöker förstå och tillägna sig – Sergio Cuadra skriver "kolonisera" – valda argument och idéer i de internationella diskurser som behandlar mänskliga rättigheter, demokrati, ekologisk balans o s v. På så sätt sker en utveckling i mapuches självbild som också är behjälplig i de gränser man drar upp mot det dominerande samhället.

När då en grupp likt mapuches förnimmer eller tar till sig olika stimulansskäl från en vidare sociopolitisk kontext, skapas ett spänningsfält mellan de kända diskursiva sociala referenserna – i det här fallet kulturella och religiösa traditioner av olika slag – och de nya argumenten och tankarna. Mapuches tycks ge sig ut på ett slags intellektuell utflykt. De färdas i ett gränsland där skillnaderna till det omgivande samhället måste uttryckas. För att göra detta utforskar man nya tankar och argument samtidigt som man tillämpar dem på det som man uppfattar som sitt eget folks historia. Det är i gränslandet som man på ett tydligare sätt

får syn på sin egen identitet. Det är egentligen själva gränsen som utforskas, tycks Sergio Cuadra mena.

Avslutning

Diktatur, nyliberal ekonomisk politik och den efterföljande ekonomiska rovdriften, tycks alltså paradoxalt nog ha fungerat som ett vitaliserande inslag i de chilenska mapuchernas sociala liv. Med detta menar varken jag eller Sergio Cuadra att mapuches tjänat på detta. Tvärtom har befolkningen fått utstå fruktansvärda lidanden och det går inte att bortse från de sociala orättvisor som fortfarande råder. Men som Sergio Cuadra visar har mapuches lärt sig en läxa. Den kamp som måste föras för att uppnå någotsånär rättvisa, måste de föra själva.

Sergio Cuadras avhandling är enligt min mening mycket läsvärd. Och inte bara för de forskare som likt mig intresserar sig för etnicitet och diaspora. Det finns gott om referenser till historiskt material om till exempel mapuches kultur och ritualer i texten och boken erbjuder en hel del intressant läsning för den som vill lära sig om mapuches. Det lyser också igenom, vid några tillfällen, att författaren själv haft ett engagemang för solidaritet för mapuches folk. Därför är boken skriven också från en inifrån position vad gäller den del av diskussionen kring mapuches som pågår utomlands.

recension

AV GÖRAN AHRNE

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Erna Danielsson (2002) *Är delaktighet möjlig i en byråkrati? En fallstudie inom Försvarsmakten av det arbete som föregick försvarsbeslut -96.*

Umeå universitet: akademiska avhandlingar vid sociologiska institutionen nr 26.

Frågan i titeln på Erna Danielssons avhandling måste förstås retoriskt. Det är väl knappast troligt att någon läser denna avhandling för att få reda på hur en sådan delaktighet skulle vara möjlig. Således blir man knappast förvånad över de resultat som redovisas i avhandlingen om hur en från försvarsledningens sida proklamerad delaktighet i det stora försvarsbeslutet förvandlades till utanförskap och besvikelse bland många grupper som först ställt upp på maningen om att delta. Särskilt besvikna blev personalen på de förband som kom att läggas ned med anledning av försvarsbeslutet. Det intressanta i Danielssons avhandling är snarare själva frågeställningen om varför det här med delaktighet över huvud taget kom upp på dagordningen och beskrivningen och analysen av hur frågan hanterades.

För att kunna diskutera och analysera frågan om delaktighet i försvarsmakten måste Danielsson först gå in på en diskussion om vad hon egentligen har att göra med för typ av organisation. Vad är försvarsmakten för en sorts organisation egentligen? Åt detta ägnas avhandlingens två första delar. I den första ges en mer empirisk och historisk beskrivning av den militära professionens utveckling och av militära särdrag. Kortfattat kan denna beskrivning sammanfattas med att den militära organisationen gått från att ha varit en kamporganisation till att bli en karriärbyråkrati.

I den andra delen gör Danielsson en ambitiös teorigenomgång för att djupare kunna analysera den organisation som hon studerar. Här diskuterar hon bland annat begrepp som byråkrati, hierarki, oligarki och hon kommer dessutom in på frågor om demokratiska principer och delaktighet. Redan tidigare har hon också

utifrån Goffman beskrivit hur människor kan uppföra sig i vissa organisationer. I första kapitlet finns också en diskussion av vad professioner är. Danielsson för dessutom in en diskussion av begreppet ledarskap, men inte i första hand utifrån en teoretisk modell utan hon refererar en bok med titeln *Chefen och ledarskapet* som under mer än ett decennium varit en huvudbok i ledarskapsutbildningen inom försvarsmakten i Sverige. Den ledarstil som förespråkas i denna bok är just det demokratiska ledarskapet.

Danielssons teori ansats är ambitiös och innehåller många viktiga bitar. Kanske kan man som läsare tycka att det är alltför många bitar och att de inte riktigt hänger ihop hela vägen. Stämmer det verkligen att försvarsmakten är en byråkrati? Hur hänger detta i så fall ihop med talet om professioner och om ett demokratiskt ledarskap? Det skulle ha varit värdefullt med en mer sammanhållen jämförande diskussion av förhållandet mellan de olika teori ansatser som presenteras och prövas. Den övergripande karakteristiken av försvarsmakten som en byråkratisk organisation hänger lite i luften. Trots mångfalden av teori ansatser saknar jag en viktig bit och det är det faktum att försvarsmakten i Sverige är en del av den svenska staten. Detta är inte ett förbiseende som Danielsson är ensam om. I alltför mycket organisationsteori bortser man ifrån de skillnader som finns mellan statlig organisering, företag och frivilligorganisationer. Är det över huvud taget relevant att diskutera begreppet oligarki i samband med försvarsmakten, när oligarki i första hand är ett begrepp som är intressant i samband med frivilligorganisationer av typ politiska partier eller fackföreningar? Demokratiskt inflytande sker på olika sätt i frivilligorganisationer och stater. Och lagstiftningen om medbestämmande skiljer sig faktiskt mellan företag å ena sidan och stat och kommuner å den andra.

Som också anges i titeln är Danielssons avhandling en fallstudie av beslutprocessen omkring Försvarsmaktsplan FMP97. Vid framtagandet av underlaget till detta beslut kom alla nivåer inom Försvarsmakten att involveras: central nivå med högkvarteret, regional nivå med militärbefälhavare och på lokal nivå förbanden. Studien bygger dels på intervjuer med personer som deltagit i processen och dels på olika typer av skriftligt material. Danielsson har intervjuat fem personer på central nivå och fyra på regional nivå. De allra flesta intervjuerna (28 stycken) har skett på den lokala nivån, det vill säga på förbanden. Här har hon gjort ett urval av fyra förband: tre som var nedläggningshotade och ett som inte var nedläggningshotat. Förbanden representerar olika försvarsgrenar (armé,

marin och flyg). Avhandlingen bygger alltså på ett omfattande empiriskt material och framställningen av olika faser av beslutsprocessen är detaljerad och också ganska lång. I sin helhet omfattar avhandlingen lite över 300 sidor.

Redovisningen av empirin är uppdelad i tre kapitel som i stort sett följer själva processen tidsmässigt. I kapitel 5 beskrivs inledningen av processen och kapitlet har rubriken "delaktiga". I kapitel 6 med rubriken "chocken" beskrivs hur personalen på de olika förbanden reagerade när de fick ta del av resultaten av den process de deltagit i. I kapitel 7 med rubriken "granskningen" beskrivs olika typer av reaktioner på de förslag som kom från försvarsledningen.

I kapitel 5 beskrivs ÖB:s vision om delaktighet, att alla skulle ha möjlighet att påverka och forma beslutsprocessen. Kopplad till denna vision var ett krav om lojalitet. Genom delaktigheten kunde ÖB också kräva en lojalitet gentemot de beslut som skulle komma att fattas. Detta med lojalitet tycks ha förts fram både tydligt och starkt. Delaktigheten bestod främst i att förbanden skulle ta fram underlag till beslutet. Men man försökte också åstadkomma en öppenhet i processen och ÖB träffade personligen ett stort antal anställda. Allt detta skedde dock under en stark tidspress.

Det som beskrivs som en chock var de förslag till beslut som ÖB presenterade i mars 1996. I ett slag var det många som blev besvikna och kände sig överkörda. Man tyckte inte att försvarsledningen hade tagit tillräcklig hänsyn till de underlag man presenterat. I efterhand menade många att de hade varit naiva och trott att de var delaktiga i något som egentligen till största delen redan var uppgjort. Det var ingen som lyssnade på de viktigaste argumenten. Så här sammanfattar Danielsson denna del av processen: "Problemet var att central nivå inte tydligt redovisade vad lokal nivå skulle få vara delaktig i. Det var inte tydligt och centrala chefer gjorde det än mindre tydligt då de kallade de lokala cheferna till högkvarteret för information och föredragningar. Detta skapade förväntningar hos cheferna på lokal nivå, att nu skulle de få vara med och säga sitt. Men de upptäckte sedan att det bara var ett spel för gallerierna."

I den fortsatta processen, som Danielsson kallar granskningen, fördjupas på många håll denna misstro och man upptäcker stora brister i det beslutsmaterial som redovisas. De från ledningen som kom till förbanden för att förklara beslutet var okunniga. Många upplevde att förutsättningarna förändrades efter hand och de argument man fick höra upplevdes som ohållbara.

I sin analys av resultaten närmar sig Danielsson en analys av begreppet delaktighet och hon anknyter till en litteraturtradition om participation. Här finns en viss diskussion om olika typer av delaktighet. Av dem hon intervjuat var det endast en mindre del som varit lojalt aktiva under hela processen. Det fanns också en grupp som var missnöjda men som ändå fortsatte att vara aktiva och försöka förändra beslutsförslag. En grupp av de intervjuade karaktäriseras som lojala men passiva, medan en grupp också var passiva och samtidigt resignerade. Resultaten diskuteras bland annat under rubriken "fångar i strukturen". Danielsson lyfter fram en "inbyggd inkongruens" mellan en byråkratisk hierarki och tanken om delaktighet. Hon sammanfattar sin analys: "Med tanke på ovanstående diskussion ser jag ser som, om inte omöjligt, så i varje fall mycket svårt att införa delaktighet i Försvarmakten, en till formen hierarkisk organisation som arbetar utifrån ett byråkratiskt arbetssätt." Hon jämför dessa slutsatser med vad som sägs i den tidigare nämnda boken *Chefen och ledarskapet*, i vilken hon finner samma dilemma.

Som helhet är Danielssons avhandling en intressant fallstudie som åskådligt demonstrerar en mer generell problematik mellan inflytande och hierarki. Den empiriska redovisningen är detaljerad och träffande. På vissa ställen kan man som läsare uppleva vissa upprepningar och en något mer effektiv resultatredovisning hade kunnat vara möjlig. Teoretiskt erbjuder avhandlingen åtskilliga infallsvinklar, vilket är klart förtjänstfullt. Samtidigt skulle det nog varit möjligt att göra en tydligare modell för olika delar av beslutsprocessen och deras teoretiska betydelser. Trots den teoretiska mångfalden är det framför allt ett organisationsteoretiskt perspektiv som inte finns med som jag tror skulle ha varit relevant och det är den nyinstitutionella teorin. Här finns nog en del att hämta för förståelsen av varför det var intressant och viktigt för ÖB att gå ut så hårt med sin vision om delaktighet och lojalitet. Man kan förstå att Danielsson valt att begränsa sin analys till mer inomorganisatoriska processer, men frågan är ändå om det inte hade varit värdefullt med mer stoff om den politiska processen runt försvarsbeslutet och försvarsmaktens ställning i Sverige och i Europa idag.

recension

AV MATS FRANZÉN

Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

Ulf Himmelstrand *Ögonblicket. Erinringar* (2000) WORD & VIEW
Publishing

För merparten av de män som föddes mellan krigen och sedan växte upp invid Faxälven – eller någon annan av de stora svenska älvarna för den delen – är nog timmerflotningen vad älven får dem att minnas. För Ulf Himmelstrand bär älven fram kärleken och moralen. Invid dess strand fann han dem båda, berättar han i sina memoarer *Ögonblicket. Erinringar* (2000). Nu föddes han inte vid Faxälven, utan i Tirupattur i södra Indien år 1924 som son till en missionär i Svenska kyrkan. När familjen återvände till Sverige elva år senare tog pappa Himmelstrand en prästtjänst i Ramsele, medan sonens skolgång förde honom till Uppsala, Sigtuna och slutligen Högre allmänna i Sundsvall. Familjen, Ramsele och älven blev aldrig riktigt kropp och vardag för den unge Ulf Himmelstrand: kanske bidrog det till att ladda Faxälven med ett särskilt slags magi för honom.

Självbiografin är en viktig genre för personlig identitetskonstruktion. Den publika återberättelsen av det egna livet kräver samtidigt ett visst mod och övertygelsen att det man har varit med om och/eller har utträttat angår fler än en själv. Genren lånar sig inte sällan till mer eller mindre heroiska gester. Nu tar emellertid inte Ulf Himmelstrand sig yvigt an genren. I stället närmar han sig den mer försiktigt, och hans reflektioner inför dess krav och fällor blir en viktig tråd i memoarernas varp, som måste detta konstateras för att göra rättvisa åt de egna lärdomarna, insatserna och erfarenheterna. Hans vilja att i dessa memoarer iakttaga sig själv skänker dem en kvalitet utöver det han har att förtälja mer i sak. Och när det gäller sådant som han särskilt ivrar för, kan han välja att helt sonika lyfta ut det ur den biografiska jagberättelsen: till den fogar han avslutningsvis två långa betraktelser, eller erinringar: en mer personlig kallad Ögonblick och återblick, och en betitlad Politik: värderingar, verklighetsbild och demokrati.

Själv ser jag gärna dessa betraktelser som inlägg i de existentiella och politiska frågor som Ulf Himmelstrand anser verkligen angelägna. Som svensk sociolog – och dessutom sedan länge verksam vid samma institution som Ulf Himmelstrand, vilket dock främst inneburit en ömsesidig respekt och blott få och små samarbeten – intresserar mig memoarer som dessa särskilt för vad de har att berätta om själva sociologin och dess öden. Ulf Himmelstrands möte med akademien sammanföll i tiden med ämnets institutionella etablering i Uppsala med Torgny T:son Segerstedts professur 1947; akademiskt är de jämgamla. Med andra ord tillhör han den andra generationen av svenska sociologer, om vi räknar Segerstedt till den första (därmed inte sagt att det inte fanns några sociologer i landet före den första generationen: Steffen kan näppeligen förbigås till exempel). Eller varför inte räkna honom till den första generationen i meningen de som gått hela vägen från ett betyg (eller A-kursen) och vidare framåt. Redan den omständigheten gör dessa memoarer till angelägen läsning.

Varför började då Ulf Himmelstrand att läsa sociologi? Egendomligt nog ger han oss inget direkt svar på frågan, men åren efter militärtjänsten, vilka för hans del sammanföll med krigsslutet, prövade han sig fram, sökande efter svar på de moraliska och existentiella frågor som Faxälvens magi, kärleken till Karin samt motviljan till våldet och kriget gett upphov till. Först blev det pedagogik i Uppsala, men universitetets 'punktkritiska kultur' fick honom att söka sig till Socialinstitutet. Men där fordrades det praktik så det fick bli arbete först på en ungdomsvårdsskola i Kalix och så arbetsförmedlingen i Sundsvall. Så förlovade han sig med Karin sommaren 1947 som skall läsa i Uppsala till hösten. Själv sitter han nu på KB med ett arbete om gillesocialism och anarkism. Kommande hösttermin börjar han läsa sociologi för Segerstedt. Kanske hade han inte gjort det om han inte hade träffat Karin?

Frågetecknet motiveras av att han inte anger några skäl för att börja läsa sociologi. Mitt i ett stycke står där bara: 'Jag började mina sociologistudier.' Mötet med Segerstedt gick bra, trots divergerande syn på den sociologiska grundbulten. Den unge Ulf Himmelstrand var intresserad av 'rationell kreativitet och samhällsförändring', inte 'likformigt, av sociala normer uniformerat beteende', vilket Segerstedt byggde sin sociologi kring – även om den militära metaforiken är Himmelstrands. 'Trots mina ihärdiga avvikelser', skriver Himmelstrand, 'uppmuntrade han mig.' Detta och den blivande hustruns stöd fick honom att börja sina licentiatstudier. År 1949 gifte han sig med Karin, samt sökte och fick ama-

nuenstjänst vid uppsalasociologen, fast kanske i omvänd ordning.

Den tilltänkta licentiatavhandlingen lät sig emellertid inte infrias. På jakt efter åsiktsfunktionens variabilitet hos olika grupper av syndikalistiska arbetare utvecklade Himmelstrand ett slags dialektisk intervju, och materialet samlades in med hjälp av 'en jättestor bandspelare' som 'jag fraktade omkring på min motorcykel' från textilindustrins Borås via stenhuggeriets Bohuslän till Älvdalens skogsarbetare – skildringen här ger materialitet åt begreppet fältarbete. Materialet lät sig emellertid inte – trots uppenbarligen energiska ansträngningar – bearbetas på ett meningsfullt sätt med de innehållsanalytiska redskap som då stod till buds. Åsikternas känslvärde lät sig dock fångas i en undersökning av studenters attityder till legal abort, en mer formaliserad och experimentell studie än den förra. Den blev så Himmelstrands licentiatavhandling: att börja om från början var alltså möjligt. Studiet av åsikter och åsikters funktioner – ett centralt tema efter det andra världskrigets slut – etablerade Ulf Himmelstrand som sociolog. Om inte förr så fick han det bekräftat när han till den sociologiska världskongressen i Stresa invid Lago Maggiore i Norditalien inbjöds av Talcott Parsons att lägga fram ett papper om detta, och av att Parsons utförligt presenterade den när Himmelstrand själv inte kunde komma. Till historien hör att de hade mötts tre år tidigare, på det månadslånga så kallade amerikanska seminariet i Schloss Leopoldkron i Österrike. Året efter, 1960, var doktorsavhandlingen färdig. Fristående och bundet känslvärde hos åsikter och normativa förutsättningar visade sig ha betydelse för politisk rationalitet och demokrati. Himmelstrand ser fortfarande avhandlingen som ett viktigt arbete, trots 'en klart manifesterad inkompetens ifråga om non-parametrisk, multivariat analysteknik', och beklagar dels att den genom frekvent bruk av förkortningar för skilda variabler blir 'plågsam att läsa', dels att han inte höll fast vid denna forskning och lyckades bygga upp en mer permanent forskningsmiljö. Han fick också sin docentur genom avhandlingen.

1960-talet blev minst sagt spännande för Himmelstrand. Vid decenniet slut får han professuren efter Segerstedt i Uppsala i hård konkurrens med Joachim Israel – en tjänst han sedan kommer att ha i två decennier. Vägen dit var knappast den för tiden gängse: Himmelstrands bana börjar i Indien och under 60-talet är han först Rockefeller-stipendiat i USA och mellan åren 1964 och 1967 professor i sociologi vid Ibadan-universitetet i Nigeria. Under 1970-talet kommer han först som vicepresident och sedan som president i ISA (Internationella sociologför-

bundet) att resa mycket såväl i Latinamerika som i de forna Öststaterna. Sina sista år före pensioneringen tillbringas han så i Kenya. Om detta skriver han engagerat och utförligt i sina memoarer. Här finns en hel del angeläget stoff som påminnelsen om den kritiska hållningen på Ibadan-universitetet – och naturligtvis inte bara där – gentemot så kallad safari research, d v s mot forskare från väst som på snabbvisit rafsar ihop litet data, vilka sedan blir till sanningar om Nigeria eller Afrika. Eller den märkliga väntan i ett par månader för den grupp forskare som samlats i Stanford för att analysera ett stort empiriskt material som de fört dit från olika länder – Himmelstrand kom med nigeridata. Vad de väntade på? Jo, den första versionen av SPSS. Mycket läsvärt är också berättelsen om Himmelstrands uppenbarligen goda relationer med flera forskare i Sovjet, vilka hade att balansera på en knivsegg för att kunna verka på båda sidor om gränsen. Hans karriär i ISA verkar till inte ringa del att byggts på hans förmåga som sociologisk diplomat i österled. Kort sagt så finns här många intressanta observationer från andra länder och från andra kontinenter om samhälle, politik, sociologi och sociologer.

Himmelstrands karriär beskriver vad som brukar kallas för en framgångsrik bana, krönt med ordförandeskapet i ISA. Läger man emellertid ut banan i rummet och ser till vilka olika sociala cirklar som den genomkorsat motsvarar den långt ifrån någon normalkarriär, om än så framgångsrik. Här finns en internationell rörlighet av ovanliga dimensioner, bakom vilken man kan ana ett slags personlig otålighet som drivkraft. Sett från ett helt annat håll underlättades den av den mer centrala roll som det alliansfria Sverige spelade på den internationella scenen decennierna efter kriget.

Det globala samfundet bildar ett slags självklar förståelsehorisont för Ulf Himmelstrand. I detta skiljer han sig påtagligt från sina jämnåriga och senare sociologkollegor i Sverige. Egendomligt nog sätter han inte fingret på hur det förhållandet kunde komma sig i memoarerna – i flera andra avseende visar emellertid dessa prov på självdistans och -observation, ibland på gränsen till sociologisk karikatyr, men lika gärna självutlämnande. Sitt förhållande till den svenska sociologin har han inte så mycket att säga om.

Om Himmelstrand helt enkelt valt bort detta tema eller aldrig satt fingret på det spelar mindre roll. Biografigenren är selektiv. Mitt intryck av Himmelstrands sätt att ta sig an detta som han skriver 'egocentriska företag' är att även om han skulle ha utlämnat mindre fördelaktiga sidor av sig själv, har han inget behov

av att framställa sig själv som genomgående överlagd och konsekvent i sin verksamhet. Andra sidan av det är synliga luckor i självberättelsen.

Politiskt har Himmelstrand gjort sig känd som socialdemokrat. Under flera år var han emellertid syndikalist. Hur syndikalisten blev socialdemokrat framgår inte uttryckligen i memoarerna, även om han skriver att han gled ifrån syndikalismen under 50-talets akademiska studier. Han skriver vidare att han våren 1957 ställde sin 'sociologiska kompetens till det socialdemokratiska partiets förfogande' inför ATP-omröstningen. Vad närmare bestämt i SAP det var som lockade, det skriver han inget om, utan sociologin framstår närmast som bryggan in i det stora partiet. Partimedlemskapet framstår sedan som ytterligare en självklarhet i dessa memoarer. Himmelstrands lojalitet – i Hirschmans mening – är påfallande. Emellanåt ger det också upphov till personlig irritation, som hade Himmelstrand förväntat sig ett större erkännande för sitt engagemang än han fått, i form av olika uppdrag till exempel. Ett stort uppdrag fick han, direkt från Olof Palme, i den utredning som hade att i IB-affärens kölvatten finna vägar till en bättre demokratisk kontroll av verksamheten, dock ej SÄPO:s. Som gammal vapenvägrare, tvekade Himmelstrand att tacka ja till detta, men gjorde det när Palme såg dessa skäl som irrelevanta. Granskningen av SÄPO aktualiserade han sedan i ett särskilt yttrande till utredningen. I anslutning till uppdraget har Himmelstrand en del spännande att berätta om telefonavlyssning och konsten att prata med pressen därom. I en eventuell SÄPO-registrering ser han också en möjlig förklaring till att han inte flitigare använts av utredningsväsendet. IB-utredningen blev ironiskt nog hans enda SOU-uppdrag.

Himmelstrands position hade sedan 1969 sin grund i sociologiprofessuren i Uppsala. Med tanke på det är det överraskande litet han väljer att berätta från det akademiska livet i Uppsala och Sverige. Till saken hör dock att det finns en längre historik över institutionen som utgavs vid dess 50-årsjubileum och som Himmelstrand skrev ett slags stomme till; av den finns nu en snabbexposé i självbiografen. Hans första år vid institutionen blev hur som helst inte de vanliga för en nyutnämnd professor. 'Som nyutnämnd professor blev jag', skriver han, 'en måltavla för ständig kritik från det administrativa etablissemang som vant sig vid att styra institutionen under de många åren utan ordinarie professor' – Segerstedt var ju under flera år före sin pensionering universitetets rektor. Frågan är om han skaffade sig auktoritet över detta etablissemang genom att låta sig – som förmodligen Sveriges enda professor – väljas in i institutionsstyrelsen på ett stude-

randemandat. Samtidigt tillbakavisar han 'den historieskrivning som gjort gällande att jag som professor inte deltog i institutionens arbete under min långa tjänstledighet' från 1973 till 1981. Naturligtvis har han rätt i det: utöver engagemanget i ISA ägnade han således en hel del tid åt handledning och liknande saker. Så mycket kan jag själv intyga att Himmelstrand starkt bidrog till en kreativ forskarutbildning under 1970-talet. Frågan om hur institutionen styrdes under dessa år ger dock inte heller han något svar på – det självupplevda är nog inte heller tillräckligt underlag därför.

Mycket mer kunde naturligtvis sägas om dessa memoarer. Men varje läsare får gärna fästa sig vid vad hon finner intressant och värt att fundera på. Att inget etablerat förlag vågade publicera (de är utgivna på ett så kallat print on demand-förlag) dem skall inte skymma att Ulf Himmelstrands memoarer är värda en betydande publik. Inte i första hand av de skäl han själv anslår – 'det är inte helt ointressant att se hur en humanistiskt motiverad och rationalistiskt lagd irreligiös anarkist med religiös småborgerlig läggning tog sin an ett ämne som sociologi under de så kallade rekordåren' – även om de är goda nog, särskilt den intressanta böjningen av förnuft och känsla som ger Ulf Himmelstrand röst. Materialismen däremot må vara hur viktigt som helst för honom rent intellektuellt, men den ger självbiografin varken någon påtaglig nerv eller vardaglig tyngd. Hans memoarer är inte bara välskrivna och försedda med dikter ur den egna produktionen som inpassats på lämpliga ställen, de ger ord åt ett liv fyllt av intellektuell brottnig, ett ständigt pågående försök att få samman – utan att förena – livets mening, politiken och vetenskapen. Här finns vidare flera spännande historier, tillika goda sociologiska observationer, i synnerhet från Nigeria och mötet med sociologer och andra i det forna Östeuropa. Inte minst finns här en varm berättelse över kärleken till hustrun Karin Himmelstrand: den blir varm just genom att han väljer att skriva så litet som möjligt om henne. Ändå finns hon alltid där.

recension

AV GEORG HENRIKSEN

Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Bergen, Norge

Ulf Johansson Dahre (2001) *Det förgångna är framtiden. Ursprungsfolk och politisk självbestämmande i Hawai'i*, Lund: Lund monographs in social anthropology

Siden 1960-tallet har urfolk mobilisert og bygget organisasjoner for å kjempe frem institusjonelle ordninger mellom seg og staten for å få slutt på diskriminering, tap av landområder og ressurser, tap av språk, kultur og identitet gjennom statlig assimilasjonspolitikkk – tap som i sum utgjør en trussel om etnocide eller utslettelse av urfolkene som folk. På alle kontinenter kjemper urfolk for nasjonal og internasjonal anerkjennelse som folk og ikke som etniske grupper eller minoriteter. På den internasjonale arena kommer dette blant annet til uttrykk i kampen for s'en i Indigenous peoples. For med anerkjennelsen som folk følger det rettigheter definert i folkeretten. Først og fremst gjelder det retten til selvbestemmelse og suverenitet.

Det er denne kampen Ulf Johansson Dahre (UJD) dokumenterer og analyserer. Det er en sosialantropologisk avhandling, og hans etnografiske materiale er fra Hawai'i. Men selv om Hawai'i er i fokus, understreker UJD at analysen bygger på komparativt materiale fra andre deler av den vestlige verden hvor urfolk kjemper den samme kampen. Og han legger ikke skjul på at han er imponert over hva vestens urfolk har oppnådd gjennom sitt politiske arbeid og forhandlinger på ulike nasjonale og internasjonale arenaer. UJD sier innledningsvis at det er en usynlig og lite påaktet revolusjon vi er vitne til både på den politiske og akademiske dagsorden, og i urfolkens forhold til staten og de endringer som har skjedd og skjer i statens oppfatning av seg selv. Dette er jeg helt enig i. Hva er hovedtrekkene i denne revolusjonen, og hvordan har urfolkene kommet dit de er i dag? UJD fremholder flere steder at det først og fremst er urfolkene selv, og ikke

statene, som har drevet frem utviklingen og de endringer som skjer i statenes oppfatninger og behandling av dem.

Boken er et imponerende stykke arbeid hvor forfatteren gir leseren verdifull innsikt i den komplekse og verdensomspennende urfolksbevegelsen. Dette er et omfattende felt, og UJD bruker, i tillegg til materialet fra sitt eget feltarbeid i Hawai'i, litteratur fra sosialantropologi, statsvitenskap, juss og politisk filosofi.

I følge UJD er begrepet "opprinnelig suverenitet" det helt sentrale begrep i urfolkenes kamp for selvbestemmelse. Dette begrepet behandler han i kapittel 1. Avhandlingen, som har syv kapitler, pluss et innledningskapittel og et kort sammendrag på engelsk, er bygget over den samme strukturen som UJD mener særmerker urfolkenes krav om "opprinnelig suverenitet". I følge UJDs analyse har denne strukturen tre hovedelementer, nemlig:

a) De argumenter som urfolkene benytter seg av i sine forhandlinger med statene. Disse argumentene har UJD kategorisert og benevnt som henholdsvis historie, som behandles i kapittel 2; politisk status som behandles i kapittel 3, og moral som behandles i kapittel 4.

b) Det andre hovedelementet i urfolkenes politiske bestrebelser er, i følge UJD, de arenaer hvor forhandlingene foregår, nemlig de politiske og de rettslige. Disse behandles i henholdsvis kapittel 5 og 6.

c) Det tredje hovedelementet i strukturen er de to nivåene hvor urfolkene møter statene og hvor de spiller ut sine argumenter, nemlig det nasjonale og det internasjonale nivå.

UJD understreker at suverenitetsbegrepet er problematisk, og at det brukes på mange forskjellige måter. "Opprinnelig suverenitet" er den suverenitet et hvert urfolk hadde før det ble kolonisert og innlemmet i et statssamfunn. Det vil blant annet si at de hadde sitt eget territorium hvor de drev sin ressursutnyttelse etter sine egne sedvanerrettslige regler, og at de hadde en sosial orden hvor deres institusjoner og praksiser ble forvaltet. Sentralt i urfolkenes forhandlinger med statene er at urfolkenes krav om selvbestemmelse blir oppfattet av statene som en trussel mot deres suverenitet.

Det klareste eksempel på opprinnelig suverenitet må være Hawai'i. Her har vi

å gjøre med et statssamfunn som hadde vært et selvstendig monarki i over 80 år da det ble annektert av USA i 1898. Hawai'i hadde vennskapsavtaler med mange vestlige land, og Grover Cleveland, som var USA's president da Hawai'is regjering med Dronningen i spissen ble styrtet i 1893, sa klart og tydelig fra at dette var en moralsk og rettstridig krigshandling mot en suveren og vennlig nasjon. Men også urfolk i andre vestlige land har historiske hendelser og dokumenter å vise til når de ikke bare skal godtgjøre sin opprinnelige suverenitet, men at de ble oppfattet som suverene nasjoner av kolonimaktene. I USA og Canada viser urfolkene til the Royal Proclamation fra 1763, Maoriene til The Treaty of Waitangi fra 1840, og samene i de nordiske landene viser til Lappkodicillen av 1751.

Det er ikke å undres over at suverenitetsbevegelsen i Hawai'i, i likhet med andre urfolk i den vestlige verden, viser til historien for å grunnngi sin opprinnelige suverenitet. UJD har da også gitt boken tittelen: "Det förgångna är framtiden".

Etter å ha redegjort for argumentene som er basert på historien, går UJD videre i kapittel 3 med en drøfting av urfolksbegrepet og urfolkernes politiske status. Det gjør han med god grunn for spørsmålet er selvfølgelig hvem det er som fremsetter slike krav overfor statene? For urfolkene er det maktpåliggende at statene aksepterer et definatorisk skille mellom et urfolk og en hvilken som helst etnisk gruppe eller minoritet, og skillet mellom et urfolk og en hvilken som helst interessegruppe som arbeider for å ivareta sine kollektive interesser innen stats-samfunnet.

Med utgangspunkt i den antropologiske debatten om etnisitet tar han et oppgjør med konstruktivistene som hevder at det kulturbegrepet som selvbestemmelsesbevegelsen i Hawai'i forfekter er reifiserende, og at det denne bevegelsen fremstiller som Hawaiiensk kultur er konstruert og bygget på en rekonstruksjon av det tradisjonelle hawaiienske samfunnet. UJD hevder at autentisitetdebatten blir en avsporing, og fremmer i stedet et prosessuelt og dynamisk syn på kultur og identitet som skal ta vare på både kontinuitet og endring. Urfolkernes krav om selvbestemmelse kan ikke avfeies med at hele deres politiske kamp er basert på en konstruert, og derfor i en forstand illegitim, annerledeshet enn resten av statens borgere.

Denne diskusjonen leder til en sentral problemstilling i avhandlingen, nemlig urfolkernes politiske status i de vesterlandske demokratiene. I følge UJD er den bygget på en liberal teori om individet og samfunnet. Samtidig som de liberale

verdier, og menneskerettighetene som springer ut av dem, har vært et springbrett for urfolkene, setter den liberale ideen om staten grenser for urfolkens bestrebelser i og med at det er individet og dets rettigheter som står i fokus. Dette gir ikke gir rom for kollektive rettigheter til et eget folk innenfor staten.

Men UJD peker også på at urfolkene har kommet langt i å vinne frem i sin kamp for selvbestemmelse og kollektive rettigheter, til tross for at de vestlige demokratier bygger på et kompromissløst likhetsprinsipp. Statens politikk overfor alle sine innbyggere skal være fargeblind, sier motstandere av en hver særbehandling på grunnlag av etnisitet, religion, etc.

Mot dette argumenteres det, også fra representanter for staten, at positiv diskriminering er en del av løsningen for marginaliserte grupper. Staten har et moralsk ansvar for svake og marginaliserte grupper. For urfolkene er ikke dette nok. Slik UJD forstår dem, vil de bryte ned de diskriminerende strukturer i samfunnet. Positiv diskriminering vil fungere som en del av assimilasjonsprosessene i samfunnet, og derved fungere konserverende også på de strukturene i den liberale stat som virker diskriminerende.

I sin drøfting av spørsmålet om menneskerettighetene er universelle eller om de skal settes inn i et kulturrelativistisk perspektiv, viser UJD til forfattere som hevder at "ytringsfriheten" ikke er en ubegrenset frihet til å si hva man vil, men at den begrenses av juridiske og normative regler. Men til tross for de rammer og begrensninger som er bygget inn i de liberalt baserte menneskerettighetene, kommer UJD med et standpunkt: "Frågan man måste ställa sig i det sammanhanget är om mänskliga rättigheter har någon betydelse för ursprungsfolk. Jag tror de har det och att ursprungsfolken själva i allmänhet anser det" (s.144). Forutsetningen er at diskursen om menneskerettighetene kan behandle og løse opp motsetningene mellom de individuelle og de kollektive rettigheter, og at diskursen baseres på et nedenfra og opp perspektiv. Menneskerettighetene er viktige fordi det ikke finnes en posisjon i samfunnet der man ikke på en eller annen måte samhandler med staten, sier UJD. Han hevder også at urfolkene peker på en visjon bortenfor dikotomien representert ved universalister og relativister.

Nå foregår urfolkens politiske arbeid både på nasjonale og internasjonale arenaer. På den internasjonale arena er det særlig FN's Arbeidsgruppe for Urbefolkninger, et organ under Menneskerettighetskommisjonen, som har fungert som den fremste møteplass for urfolk fra hele verden, og for møter og forhandlinger mellom urfolk og stater. UJD peker på en viktig og interessant side

ved disse møtene i Genève, nemlig hvordan representantene for statene og for urfolkene på mange måter møtes på samme nivå. Riktignok er det slik at det UJD kaller "verdssystemet av stater" bygger på to pæler: suverenitet og internasjonale avtaler. Men i Genève er statene og urfolkene engasjert i forhandlinger og i en diskurs som rokker ved dette verdssystemet, og der statene seg i mellom kan bruke urfolk som mellommenn for å prøve hvor langt de kan gå.

I tråd med dette argumenterer UJD mot hva han kaller den statssentriske realismen og for et dekonstruksjonsperspektiv i politisk teori. Dette siste perspektivet åpner for å fange inn aktører og prosesser som faktisk går på kryss og tvers av, ikke bare nasjonale og internasjonal arenaer, men også mellom statene og ulike sosiale bevegelser; og jeg vil legge til: frivillige organisasjoner.

Gjennom disse grensekryssende prosesser, hvor menneskerettighetene er en viktig plattform, makter urfolkene å omforme de samme rettighetene, og om jeg forstår UJD rett, bryte ned den teoretiske strukturen som er bygget inn i menneskerettighetene og det liberale verdigrunnlag.

Om urfolkene på den internasjonale arena når frem med sine synspunkter og strategier gjennom politiske forhandlinger, er det gjennom rettssystemet de særlig vinner frem på den nasjonale arena. Det er i gjennomgangen av rettssakene i kapittel 6 at UJD metodisk følger opp hva han bebudet innledningsvis, nemlig bruk av "extended cases". Her får vi illustrert hvordan kanaka maoli i Hawai'i fremmer sine saker med tradisjonelle kategorier og sedvanerettslige begreper, og at de faktisk vinner frem med dem gjennom ulike rettsinstanser. Ett av disse begrepene er ahupua'a som er en tradisjonell benevnelse for et landområde som strekker seg fra havet og opp til fjellet, og innen hvilket kanaka maoli dyrket, fanget og høstet alt de trengte til livets opphold. Sentralt i disse rettssakene, som i så mange andre rettssaker i andre stater, står nettopp rettighetene til land og ressurser. Gjennom rettsforhandlingene brynes statens rettsoppfatning mot urfolkernes sedvanerett, privat eiendomsrett mot kollektive rettigheter, eller bruksrettigheter som ikke kan omsettes på markedet. UJD viser også hvordan argumenter basert på begrepet "opprinnelig suverenitet" og sosial og kulturell kontinuitet får gjennomslagskraft på den rettslige arena. Slik vant kanaka maoli en seier med den såkalte PASH-dommen i 1995 (Public Access Shoreline Hawai'i).

I bokens siste kapittel kontrasterer UJD sitt perspektiv med hva han kaller et systemanalytisk perspektiv hvor ulike forfattere peker på sosiale og økonomiske forhold som marginalisering, diskriminering, rasisme, undertrykkelse, etc. som

årsak til urfolkens politiske mobilisering. UJD mener selvfølgelig ikke at dette er uten betydning, men hans argument er at dersom urfolkene bare ønsket bedre økonomiske kår, opphør av diskriminering, etc., så ville de ikke kjempet for kollektive rettigheter, selvbestemmelse og suverenitet.

UJD tar som sitt sentrale utgangspunkt for analysen at politiske forandringer er en prosess som skapes gjennom de ulike aktørenes politiske posisjoner, argumenter og politiske handlinger. Perspektivet som UJD har anlagt skal, i følge ham selv, leses som en kritikk av det han kaller en systemanalytisk forståelse av de samme fenomenene.

Gjennom boken blir det klart at det er mange ulike aktører i den hawaiianske bevegelsen med ulike strategier og mål. Til tross for dette, og til tross for UJD's erklærte komparative og aktørorienterte analytiske innfallsvinkel, går han ikke nærmere inn på de ulike grupperingene i bevegelsen, hva de står for og hvordan de arbeider. Dette er den viktigste kritiske kommentaren jeg har til boken, og det reiser en rekke spørsmål som det ville vært interessant om UJD hadde stillet og forfulgt.

Hvorfor er det flere grupperinger, og ikke bare én? Og hva kan konsekvensene bli av at det er flere politiske grupper innenfor bevegelsen? Hvilke sammenhenger er det, om noen, mellom tradisjonell hawaiiansk sosial organisasjon og disse ulike politiske grupperingene innen bevegelsen? Kan dette ha noen betydning for det nye hawaiianske samfunns bevegelsen vil eller kan skape?

I avslutningskapittelet stiller UJD flere gode og viktige spørsmål om hvordan det kan gå med urfolksbevegelsen, og forholdet mellom urfolk og staten, i fremtiden. UJD presiserer likevel at hans avhandling ikke er en oppskriftsbok. Men om vi skulle våge å komme med noen prediksjoner om disse politiske prosesser inn i fremtiden, ville det ikke da være viktig å ha en modell som inkluderer alle betydningsfulle aktører?

Disse kritiske kommentarer til tross: Ulf Johansson Dahre har skrevet en innsiktsfull og godt argumentert bok om det han kaller en usynlig og lite påaktet politisk og akademisk revolusjon. Den fortjener en vid leserkrets.

recension

AV MARK JAMIESON

Department of Social Anthropology, University of Manchester, England

Christopher Kindblad (2001) *Gift and exchange in the reciprocal regime of the Miskito on the Atlantic Coast of Nicaragua, 20th century*, Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet

This exceptionally clearly argued and stimulating dissertation is concerned with the people of Tasbapauni, the Miskito- and Creole English-speakers of an isolated village of fishermen, turtlemen and horticulturalists on Nicaragua's isolated Caribbean coast. In recent years the people of Tasbapauni have faced a dilemma. The moral economy of this village has until recent times been based on a conceptual separation between those goods obtained through exploitation of the commons, primarily destined for circulation as gifts, and those obtained through purchase, which are not circulated as gifts. Now, however, markets have appeared for goods obtained through the exploitation of the commons, presenting villagers with the dilemma of whether to give these goods to others as gifts or sell them for cash. In short, the two spheres of exchange, which were once more or less entirely discrete are becoming severely disturbed as goods valued in one sphere have found value in the other.

The dissertation begins with an introduction which geographically and historically contextualises Tasbapauni and briefly outlines the contradictory demands on the reciprocal regime of the present-day Miskito, described above. It then outlines previous approaches to the history of the Miskito economy, distinguishing between functionalist and Marxist approaches. Within the former, Kindblad notes that Helms argues that the Miskito economy is organised around purchase, while Nietschmann claims that it is essentially a gift-exchange economy. This difference, he suggests, is resolved when we come to consider that the Miskito economy is organised around both. Within the Marxist approaches, he finds Noveck's dialectical approach, which locates the economic history of the Miskito

within a number of readily distinguishable periods or eras, each with its own particular set of contradictions, to be particularly useful.

Kindblad then considers comparative perspectives to spheres of exchange and regimes of value, focusing in particular on Parry and Bloch's volume *Money and the morality of exchange*. In this volume, the editors and, by implication, the other contributors make the rather Durkheimian point that moral economies tend to be organised around both long-term and short-term orders of exchange: the former concerned with social reproduction, the latter with the individual. Kindblad then shows how the moral economy of the Miskito might well be treated in these terms, the long-term cycle being understood in terms of the regime of reciprocal food gifts, and the short-term being identified with market exchange and the individual's participation in market exchange. As Kindblad argues, both kinds of exchange are key aspects of the Miskito economy, the question being: what are the conditions of their co-existence among the contemporary Miskito and how are these conditions changing? The dilemma faced by the contemporary Miskito is that goods obtained from the commons traditionally used as tokens of exchange within the long-term gift-giving order, for example turtle, are now, in the last forty years or so, being sold for cash to benefit individuals within the short-term monetary order.

The body of the dissertation is divided into two main parts. The first part (chapters two to four) tackles the "reciprocal regime of the Miskito economy", and the second (chapters five to seven) the complex contradictions held to obtain within that economy. Chapter two is historical in focus, concentrating on the Miskito's experience of capitalism and Christianity. Broadly following Noveck's useful typology, he distinguishes four periods in Miskito history. The first is the Resistance Period (prior to 1630), the early contact times of which we have little information. The second is the Mercantile Period (1630-1860) in which the Miskito become middlemen in a trade which develops between anglophone merchants and the Indians in the interior. The next two periods, the Enclave Period (1860-1960) and the Commercial Period (1960-2000) constitute the main subject matter of the Kindblad's dissertation. During the Enclave Period the Miskito region became an economic hinterland for a number of principally North American companies came to the area with the sole purpose of extracting local resources, especially mahogany, pine, bananas and minerals. Relations of production between the companies and the Miskito were characterised by exploita-

tive short-term contracts, based on the exchange of labour power for wages and cheap goods. Generally the companies left the region as soon as they discovered that extraction of their particular resource was no longer profitable. The Enclave Period was thus characterised by instability, making recourse to the village gift-based economy essential during periods of bust. During this time the Moravian Church became the dominant faith in the region establishing an ethos based on social solidarity and hard work, which was congruent both with the Miskito valorisation of reciprocal gift-giving and the companies' need for a disciplined workforce.

Kindblad then produces a significant contribution to the study of the region by arguing that the period since 1960 (more or less the end of the booms and busts) really constitutes a new kind of era, distinguishable from the Enclave Period. He calls this new era the Commercial Period (1960-the present). In this new Commercial Period, the companies in the region do not employ Miskitos as occasional proletarians selling their labour power, but rather buy resources extracted by the Miskito from the commons. In other words, the Miskito have become in this new period 'petty commodity producers'. This distinction between these two periods, based on changes to both the relations of production and the origins of the products themselves constitutes a key aspect of Kindblad's analysis.

In the following chapter (chapter three) Kindblad considers what he calls "the cultural structure of the Miskito economy", beginning with the "family economy". He begins by outlining the communal property regime of the Tasbapauni Miskito. He distinguishes between the work of women and the work of men, the former dealing with fishing, the marketing of catches, and heavy agricultural work, the latter dealing with lighter agricultural work, domestic work and the handling of money for circulation within the village. Following Bateson, he then considers the economic eidos of men and women, and their respective ethoses. Those of woman, he argues, are shaped by memberships in semi-corporate groups of consanguineally related individuals committed to the long-term cycle, while those of men are shaped by both their positioning as affinal others within the household and the challenges they face through their involvement in the uncertainties of market exchange outside the household. Those aspects of eidos and ethos which are congruent with the long-term order of the Miskito economy, suppressing differentials in wealth through gift-giving, evidently finding expression in the particular brand of Moravian Christianity subscribed to by

many Miskitos. Moravianism apparently has an elective affinity with the spirit of the gift, as identified by Mauss.

In chapter four, Kindblad focuses on "the social order of the Miskito economy", considering the tendencies, found in many Miskito communities, towards village exogamy, matrilocality and brideservice, and the tendency of these institutions to reproduce the marked asymmetries between the life-courses of men and women, suggested in the previous chapter. The case of young men is particularly interesting in this respect, as it is these individuals who, traditionally during the Enclave Period, had to leave the community to seek opportunities in the market economy. The short-term order of exchange, then as now, principally attracted young men because it is they who have been the main earners of cash. During the Enclave Period these men eventually returned to become properly domesticated as responsible sons-in-law and brothers-in-law within the gift economy. The same is true today. As men get older, they tend to give up their involvement in extraction of marine resources, the Commercial Period basis of the cash economy, and tend to spend more time in agriculture the products of which support the long-term order of exchange through being given as gifts. Such transformations, Kindblad notes, are often explained by the men in question in terms of religious salvation, this having an elective affinity with the long-term order of gift-giving.

The second part (chapters five to seven) considers the conflicting demands placed on the Miskito economic system during the Commercial Period as resources from the commons, now used only for long-term cycles of gift exchange during the Enclave Period, are used within both short-term market exchange and long-term gift exchange. Chapter five considers the modernisation of the market during the Somoza regime of the 1950s and 1960s, a period which coincides with the final departure of the enclave companies. This period saw the growing involvement of the state and the Somoza government in the regional economic, and the penetration both of state-financed infrastructure and the campesino agricultural frontier into lands traditionally owned by the Miskito. The subsequent lack of opportunities for wage labour outside the village forced the Miskito to reliance for subsistence on communal resources, both through agriculture and fishing. Shortly afterwards, however, fishing companies began to come to the region, and Miskito fishermen turned to catching and selling turtle, lobster, and eventually scale fish and shrimp for cash. To men, who had previously sought involvement in the market economy elsewhere as occasional proletarians, the commons, spe-

cifically marine resources, now came to represent a new possibility for cash income.

Of these marine resources, turtle initially offered the best return, and the Miskito went to work catching the turtles who seasonally came to the cays, the small islands off their coastline. However, this initiated the dilemma which constitutes the subject matter of this dissertation. Turtle meat had long constituted an important item of exchange in the long-term order of exchange, the regime of gift-giving which represented to the Miskito the moral well-being of the community. The fishing companies now competed with fellow villagers for these turtles, and the villagers themselves were faced with the dilemma of satisfying their individual needs through selling or those of their kin, affines and neighbours through giving the meat away.

Furthermore, turtling interfered with the scheduling of other activities, notably agriculture, since the preparation and plantation of provision grounds took place at the same time as the turtling season. Faced with the choice of concentrating on turtling or planting, most men chose the former, since unlike turtles, agricultural produce was hard to sell. A result of this was that, with less men concentrating on planting, agricultural produce was produced in smaller amounts. There were fewer surpluses available for gift giving and, consequently more marketing of agricultural produce. Thus the commercial exploitation of the turtle and other marine resources brought about a commoditisation of other resources from the commons. With fewer opportunities to satisfy neighbours with food gifts, men became estranged from their neighbours, in particular their affines to whom they owed brideservice, and neolocal and virilocal residence began to displace matrilineal residence.

With resources properly belonging to the long term order becoming diverted to the short term order, many Miskitos began to see the short term order, individualist accumulation, as an end in itself, inevitably resulting in growing inequalities in a society where economic inequalities had traditionally been suppressed by a dominant long-term order emphasising institutional gift-giving. No longer insulated from one another, the two orders now competed for the same resources, a contradiction symbolised in Tasbapauni by discourses on the morality of the weighing scale, itself an important technology for assessing the worth of communal resources in monetary terms.

By the late 1960s, turtle was already becoming noticeably depleted.

Overfishing of this resource was leading to greater scarcity, depriving both the short term and long term orders of an important valuable. In the short term order, less turtle meant less cash; in the long term order less turtle meant less opportunities to give those gifts of meat which consanguineal kin and affines in particular expected. The Miskito were now facing a "turtle bust". In any case within a few years the Nicaraguan government had banned commercial turtling.

The Tasbapauni fishermen now turned to another resource: lobster. Shortly afterwards, however, the Sandinist Revolution of 1979 and the FSLN administration which lasted between 1979 and 1990 brought the Commercial Period to a temporary but lengthy stop. The Sandinist years are covered in chapter six of the dissertation. The FSLN administration aimed to put a stop to the commercial exploitation of the Atlantic Coast through programmes, which effectively nationalised the private Nicaraguan companies involved in the exploitation of natural resources and drove away the foreign-owned ones. However, the flight of foreign capital, the poor state of the national economy and United States embargoes meant that neither buyers nor spare parts were readily available, and the fishing economy went into a sharp decline. At the same time, the government army, suspicious of Miskito sympathies with the Contras hiding in the bush close to many villages, more or less closed off free access to the commons.

Chapter seven deals with the period after the election of the UNO administration in 1990, which brought about a return to the logic of the Commercial Period. Since then, successive Nicaraguan administrations have emphasised free market policies, and they have granted fishing to a number of foreign companies to exploit resources claimed by Atlantic Coast communities and supposedly protected by the Autonomy Law. Meanwhile piracy of marine resources by fishing boats from other countries has become rife, and the budgets of the two Atlantic Region Autonomous Governments who should be enforcing the Autonomy Law have been drastically cut by central government. Added to this pressure is a fast-growing Miskito population, placing increasing pressure on the capacity of the commons to satisfy both the long and short-term orders.

Kindblad then examines relations between the long- and short-term orders during the 1990s. During this period the artisanal exploitation of lobster has become the key cash resource in Tasbapauni. Those who are successful in this cash-intensive enterprise consequently tend to invest in order to become richer, while those who lack the tools become poorer. As lobster becomes increasingly

important for some men, agriculture becomes less important and the lobstermen, like the turtle men before them, consequently buy a lot of their food. Lobster and agriculture have thus become competing enclaves in an increasingly monetarised village economy. One consequence of this is the demise of the reciprocal exchanges of labour known as *pana pana* among Tasbapauni men, and the appearance of payment for fellow villagers for agricultural labour. In the meantime, gifts of meat and fish, once given according to an analogical coding in which they were measured in terms of social worth and use value, are now coded digitally in terms of their monetary worth and are given with an eye firmly on their equivalent cash value. The analogic coding of gifts with the long-term order is, effectively, no longer insulated from a digital coding, imported into the long-term order from the short term. Gift-giving is thus replaced by barter. Resisting this tendency at the level of discourse is the ethos of older people, which celebrates the insulation of long- and short-term orders characteristic of the Enclave Period.

Kindblad then considers, in ideal-typical terms, what he calls "strategies of the commons", namely those household strategies which employ (or don't employ) the commons to various ends. Three of these strategies, illustrated by case studies, could be understood to exist on a continuum. These are the exclusive use of the commons for market exchange, the exclusive use of the commons for subsistence, and (in between) the mixed use of the commons for both market exchange and subsistence. The other, employed by the very richest and poorest in the village, entails non-use of the commons. This is then followed by discussion of entrepreneurs who are able to circumvent their involvement in the long-term order of exchange. Kindblad then constructs a typology of six wealth groups within the village, showing that there is a correlation between relative wealth and the strategies of the commons he has previously identified. One's decision to engage in subsistence- or market-focused activities depends, it seems, on one's relative wealth within the village. Subsistence-focused activities allow households, typically the poorer ones, to partipate more in reciprocal gift-giving of food-stuffs. Households that exploit the commons for the market may achieve greater wealth but tend to be excluded from the network of households exchanging gifts. Those who employ both strategies, the great majority, experience the contradictions and dilemmas between the long- and short-term orders which Kindblad has previously outlined.

In his concluding chapter, Kindblad recapitulates his earlier distinction between the Enclave and Commercial Periods, examining both the similarities and the differences. The co-existence of reciprocal gift-giving and the market, he argues, emerged during the Enclave Period (1860-1960) in response to the often extreme fluctuations – the booms and busts – which the Miskito experienced during this time, and the two continue to exist into the present. However, because it was labour which was sold during periods of boom rather than resources from the commons, these two regimes and the codes – analogic and digital – which encoded value in each were insulated from one another relatively easily. Since men sold their labour rather than goods acquired through petty commodity production, there was little opportunity for economic differentiation, and the long-term order, emphasising the reciprocal giving of gifts therefore remained superordinate, a notion underwritten by the Moravian ethic. Once the enclave companies abandoned the region, to be replaced in the Commercial Period (1960-the present) by fishing companies, things changed very quickly as the long- and short-term orders competed for the same goods: specifically, turtle, lobster, shrimp and scale fish. The Miskito then had to confront the dilemma of whether to circulate these goods as gifts within the long-term order or as commodities exchangeable for cash within the short-term order. The latter choice, which seems to offer the individual household greater opportunities for the accumulation of wealth, has the disadvantage of isolating it from the network of reciprocal gift exchanges and mutual assistance. It therefore disengages the individual from ethical best practice, as endorsed by Moravianism. This is the nub of the dilemma which the Tasbapauni Miskito continue to face, one made worse by the declining stocks of over-exploited marine resources. In the meantime exchanges of gifts have become ever more measured in monetary worth, as the digital code of value (measuring worth in monetary terms) becomes ever more significant, taking over from the analogic code (measuring worth in social terms) as the meta-code (or code of dominance in assessing value). True gifts become calculated barter.

This dissertation is a truly original and exciting piece of work, offering us a most incisive and ethnographically informed test of Parry and Bloch's idea within a context where it demonstrably has considerable explanatory power. At the same time, Kindblad successfully shows how Parry and Bloch's rather ahistorical framework can be shown to work diachronically; no mean achievement.

recension

AV JENNY-ANN BRODIN

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Göran Larsson (2002) *Virtuell Religion – Globalisering och Internet*. Lund: Studentlitteratur.

Att den första svenska läroboken om kopplingarna mellan religion, Internet och globalisering är skriven av religionsvetare – och inte av en sociolog – är tämligen avslöjande. Parallellt med att sociologer under de senaste årtiondena har ägnat frågor rörande globalisering, internationalisering, migrationsmönster och framväxten av ny teknologi allt större uppmärksamhet – har intresset för religion gått från att ha varit ett av sociologins självklara forskningsområden till att bli en så gott som uteslutande humanistisk och teologisk angelägenhet. Det finns dock många skäl till varför både religion i allmänhet och kopplingarna mellan religion, globalisering och nya medier även bör intressera sociologer. Exempelvis finner vi i dagens västerländska samhällen tilltagande religiös mångfald, nya former för religiöst utövande och för religiös gemenskap – och att delvis nya fenomen tolkas och förstås i religiösa termer. I många fall kan denna utveckling även kopplas till framväxten av ny teknik och nya medier – som Internet.

Den mest uppenbara användningen av Internet i religiösa sammanhang är som ett medium för spridning av information. Såväl religiösa organisationer som enskilda utövare kan på ett relativt enkelt och billigt sätt förmedla sitt budskap långt utanför den lokala miljön. Sett från andra hållet kan den nyfikne eller vetgirige Internetanvändaren ta del av ett globalt religiöst utbud, som omfattar det mesta från världsreligionerna till små religiösa grupper, nätverk och sekter, utan att förflytta sig från sin dator. Tack vare Internets möjligheter till relativ anonymitet har det blivit betydligt enklare att söka svar på ”pinsamma” eller tabubelagda frågor, vilket kan vara avgörande om man söker information främmande religioner.

Internet är dock inte begränsat till spridning eller sökning av information – tvärtom är mediet väl lämpat för kommunikation och interaktion. Exempelvis är

det möjligt att delta i gudstjänster, ritualer, religiös undervisning och olika typer av diskussionsforum via Internet. Detta kan exempelvis möjliggöra för en person som befinner sig på stort geografiskt avstånd från sitt hemland (vilket är en realitet för många människor idag, såväl flyktingar som globala resenärer) att hålla interaktiv kontakt med sin lokala församling.

Göran Larssons bok *Virtuell religion* är en utmärkt introduktion både till det empiriska området religion och Internet och till de metodologiska förutsättningar som är förknippade med studiet av Internetrelaterade fenomen. Larssons bok är dessutom bredare till sitt innehåll än vad titeln avslöjar, varför den även fungerar som en enkel och lättillgänglig introduktion till aktuella religiösa frågor och fenomen (exempelvis beträffande globalisering och fundamentalism).

Boken inleds med ett par korta introduktioner. Bland annat får läsaren en grundkurs i dataterminologi, religionsbegreppet och allmän globaliseringsteori. För många läsare kan nog dessa redogörelser framstå som irriterande grundläggande och självklara – men som författaren själv påpekar är det bara att hoppa över om terminologin är bekant.

Vad som däremot inte bör hoppas över är diskussionen om de utmaningar som Internet erbjuder när det gäller studiet av Internetrelaterade fenomen. Mediets föränderlighet (att information snabbt kan förändras eller till och med försvinna), bristen på auktoritära instanser (som exempelvis kan kontrollera sanningshalt och kvalitet) och den snudd på ohanterliga informationsmängden ställer oss inför en rad metodologiska problem. En fördel med Larssons diskussion är att den tar udden av påståenden om att Internet försätter oss i en helt ny forskningssituation; många av de frågor och problem som aktualiseras i och med Internet har funnits sedan lång tid tillbaka. Även traditionella skriftliga källor, som böcker, brev och protokoll, kan förändras, försvinna eller förstöras. Redovisning av material från Internet kan på liknande sätt jämföras med redovisning av muntliga källor. Trots att det kan vara svårt för en utomstående källa att granska eller rekonstruera en intervju – så är det en etablerad källa för information i de flesta samhällsvetenskapliga och humanistiska sammanhang.

En aspekt som förvisso diskuteras, men som gärna hade kunnat vidareutvecklas, gäller sökning och urval av material från Internet. Den stora informationsmängden i kombination med bristfälliga sökverktyg (som bland annat ger missvisande innehållsmässiga rangordningar) kräver nya lösningar. Hur är det möjligt att skapa bättre systematik än ”jag klickar mig fram från länk till länk och råkar

till slut finna några hemsidor av intresse”? Exempelvis hade det varit intressant att få veta hur författaren har valt ut de källor som boken baseras på (och kanske av ännu större intresse; vilka valdes bort?).

Detta för oss in på en avgörande aspekt av Larssons bok, nämligen urval. För att kunna skriva en lättillgänglig och övergripande bok om religion och Internet har det givetvis varit nödvändigt att göra vissa avgränsningar – både vad gäller perspektiv och empiri. När det gäller den förstnämnda aspekten så har författaren valt att fokusera på *utbud* av religion på Internet och hur detta tar sig uttryck på *hemsidor*. Hur Internet används, tolkas eller upplevs i religiösa sammanhang har med andra ord fått mer begränsad uppmärksamhet. Likaså diskuteras andra typer av Internetbaserade medier, som olika typer av interaktiva miljöer (t ex Multi User Domains), bara summariskt.

När det gäller den andra aspekten så berörs fyra religiösa inriktningar; fundamentalism, nyandlighet, humanitära organisationer (varav en del inte är explicit religiösa) samt olika typer av religiösa protestgrupper. En intressant konsekvens av detta urval, som dock inte problematiseras, är att det främst är den organiserade religiositeten som lyfts fram – trots att Internet som medium ger utmärkta förutsättningar för alternativt utövande. Detta blir särskilt paradoxalt när det nyandliga området diskuteras. Å ena sidan framhålls det att New Age-rörelsen är att betrakta som löst sammanhållen och att nyandligheten är väl lämpad för Internet; ”Via din datorskärm kan du både bli självförverkligad och möta Gud på ett relativt privat och obehindrat sätt utan att andra människor lägger sig i vad du tycker eller tänker, d v s om så önskas” (s. 77). Å andra sidan är exemplen främst hämtade från de mer organiserade delarna av nyandligheten, som Sveriges Asatrosamfund och Rael.

När det gäller avgränsningarna så är det dock valet av perspektiv som ställer till mest bekymmer. Trots att författaren uppmärksammar att Internet skiljer sig från andra massmedier, genom att i högre grad verka för kommunikation och utbyte, så finns det samtidigt en underliggande tvekan inför detta. Larsson skriver; ”Till skillnad från TV och radio, som i stor utsträckning verkar isolera och passivisera människor, verkar Internet kunna förena människor och skapa mötesplatser. Men det bör betonas att det inte finns någon direkt koppling eller samband mellan medium och aktivitetsgrad. Trots detta är det rimligt att betrakta Internet som ett slags virtuellt agora, ett torg eller en mötesplats” (s. 86). Valet av perspektiv, att främst fokusera på utbudet, avslöjar dock att producentledet

ses som det viktigaste. I framställningen finns det också ett bedrägligt osynliggörande av aktörerna, vilka i de flesta fallen är religiösa producenter. Möjligen beror det på språkligt slarv, men det är väl knappast ”hemsidorna” i sig som förhåller sig till ökat utbud eller ökade valmöjligheter?

När det gäller producentledet skulle det även vara på sin plats med en viss nyansering av hur Internet används. Majoriteten av de religiösa fenomen som diskuteras i *Virtuell religion* är sådana som har sin bas utanför Internet. I dessa fall är det rimligt att anta att Internet främst utgör ett komplementärt medium, för spridning av de idéer och verksamheter som pågår utanför nätet. Ibland benämns detta fenomen som ”religion på Internet”. I kontrast till detta finns det även ”Internetreligion” – religiösa grupper och aktiviteter som har sin huvudsakliga hemvist på Internet. I dessa fall utgör inte Internet ett komplement – utan är det huvudsakliga mediet för utövande och interaktion. Larsson nämner förvisso ett par exempel som hör hemma i denna kategori, bland annat den Internetbaserade *The Virtual Church*, men utan att uppmärksamma vad som särskiljer denna form av utövande från mer traditionell religiositet.

Empiriskt hade det även varit intressant om författaren hade uppmärksammat hur föreställningar om Internet, teknologi och cyberrymden samspelar med religiöst innehåll; att det idag finns olika former av ”cyberreligioner” (se Brasher 2001).

Avslutningsvis, som nämndes i inledningen av denna recension så fungerar *Virtuell religion* som en utmärkt introduktion till området religion och Internet. Boken skulle dock ha kunnat bli betydligt mer heltäckande om mer uppmärksamhet hade riktats mot hur Internet används i religiösa sammanhang – och då med fokus på utövarna. Vad fyller det för funktion att spela religiösa rollspel? Eller att delta i religiösa diskussionsgrupper? Hur ser interaktionen ut? Och hur går det till när man har en virtuell ritual? Här skulle jag gärna ha sett mer detaljerade etnografiska beskrivningar – och helst av allt intervjuer med aktiva utövare av olika typer av Internetrelaterad religion. Men förhoppningsvis kommer det snart fler böcker – och mer forskning – inom detta område.

Referenser

Brasher, Brenda E. (2001) *Give Me that Online Religion*. San Francisco: Jossey-Bass.

recension

AV MATS TRONDMAN

Samhällvetenskapliga institutionen, Växjö universitet och Malmö högskola

Simon Lindgren (2002) *Modernitetens markörer: ungdomsbilder i tid och rum*, akad. avh., Umeå: Umeå universitet.

Simon Lindgrens avhandling *Modernitetens markörer* intresserar sig för massmediernas produktion av ungdomsbilder och avser två morgontidningar i norra Sverige, *Norrbottens Kuriren* och *Norrländska Socialdemokraten*, under fyra decennier: 1930-, 50-, 70- och 80-tal. Studiens empiri gäller således Norrbotten. Analysen bestäms att avse denna regions "specifika moderniseringsprocess".

Lindgren tillämpar en kritisk diskursanalys med sociologisk emfas. Med Michel Foucault, Ian Ang och Norman Fairclough som ledsagare förstås medieproducerade bilder som "diskursiva praktiker" med vars hjälp ungdomar och ungdomars verklighet blir till objekt som vi vet något om och kan kontrollera. I John B. Thompsons anda betonas vikten av att förstå dessa praktiker i de samhälleliga och historiska sammanhang i vilka de blir till och verkar, därav den sociologiska betoningen. Text skall förstås i kontext. Med hjälp av Stanley Cohens begrepp *moralisk panik* intresserar sig Lindgren därtill för hur mediernas ungdomsbilder dramatiserar händelser på ett sådant sätt att de kan användas för att legitimera behovet av att fokusera specifika samhällsproblem och åtgärder.

Vad är det då för bilder som träder fram i Lindgrens läsning av de norrbottiska morgontidningarna? 1930-talets kontext bestäms, som jag uppfattar det, av fem dimensioner. *Ekonomiska problem* (kraftiga konjunktursvängningar och jordbruks- och industrikris), *statsintervention* (statliga ingripanden för att minska arbetslösheten), *en stark nationalism*, synliggörandet av *ungdom som biologiskt tillstånd och livsfas* (ungdom som avgränsad grupp med specifika villkor och intressen) och framväxten av *ungdomsrörelser och ungdomsorganisationer*. I texterna är ungdomen, å ena sidan, kampfylld och ansvarsmedveten. Den är föreningsaktiv i folkdans, scouter, idrott, arbetarrörelse, nykterhet och religion.

Den besitter goda kunskaper och är förständig, lydig, flitig och ansvarsförmögen. Inte minst är den optimistisk och en stor glädjekälla för framtiden. Kategorin ungdom representerar en god och exemplarisk medborgare med fosterländsk hållning. Att så är fallet förklaras i stor utsträckning av samhällets framgångsrika insatser för att bilda och fostra de unga. Inte minst betonas föreningslivets betydelse. Å andra sidan finns det också problem. Ungdomen är arbetslös och dras till ytligt och förkastligt nöjesliv, till exempel fördärvliga dansbanor, som främjar fylleri och sexuell frigjordhet, och konsumtion av populärkultur: film, litteratur och kolorerad veckopress. Detta resulterar i en ungdom som är lat, flamsig och stökig.

Femtioalet bestäms huvudsakligen av efterkrigstidens högkonjunktur med en kraftigt växande BNP, reallöneökningar, full sysselsättning, låg inflation, ökad levnadsstandard och uppdämd konsumtionsefterfrågan på en marknad med nya tjänster, varor och konsumtionsmönster tillgängliga för flertalet. Vi får en specifik tonårsmarknad med amerikanska tonårsfilmer och ungdomsmusik. Ungdomstiden förlängs och får sin egen karaktär – ungdomskulturens – mellan barndom och vuxenliv. Ungdom och ungdomlighet förknippas med storstadsmiljö och blir ett med det urbana. 50-talet är också tiden för den moderna välfärdsstatens genombrott med sjukförsäkring, ATP och ökade anslag till skola och sjukvård liksom den fria uppfostran. Tiden erfars och beskrivs som ”ny” och mediebildens av ungdomen är överlag mycket positiv. ”Frågan är”, skriver en av tidningarna, ”om vi någonsin haft en friskare och sundare ungdom än nu”. Kulturoptimismen dominerar och tonårskulturens positiva drag framhävs. Tonårskulturen är ”härlig”. Dansbaneeländet är som bortblåst. Tonåringar synliggörs som en distinkt grupp med egna vanor och karaktärsdrag. Texterna handlar om frisyrer, hur man kan bli vacker, lokala lördagsflickor, musik, tonårsbjudningar, mopeder, ungdomstidningar, filmer och Coca-cola. Idrotten expanderar kraftigt. ”Ungdomen stormar fram”. Allt fler deltar i fysisk träning, vilket anses vara välgörande för kropp, själ och nation. Idrotten enar. Också den moderna uppfostran berörs. Den kan, om inte föräldrarna drar sig för att vara bestämda när det gäller saker som är viktiga, forma barn som är hänsynsfulla och samarbetsvilliga. Därtill erkänns barns och ungdomars rätt till inflytande. De bör till exempel själva få bestämma yrkesval. Helt fritt från moraliska pekningar är dock inte 50-talet. Det finns en oro över att det nya, framväxande samhället kan skapa problem. Den fria uppfostran görs ansvarig för alkoholism. tra-

fikolyckor, sexualmord och dynamitbrott. De moraliska pekspinnarna riktas även mot sötsaker, serier och filmer. "Amerikaniseringen" står på dagordningen. Serieläsningar framträder som farsot och förklarar ungdomsbrottslighet, våld och lathet. Det intressanta är moderniseringsprocessens ständigt återkommande dubbeltydighet. Å ena sidan är det bra att ungdomen är mer medveten om och har en ny och friare syn på sexualitet. Å andra sidan ser andra vuxna enbart faror och förfall i den nya sexualiteten.

70-talet kännetecknas till skillnad från 50- och 60-talet av en konjunkturnedgång. Ungdomsarbetslösheten ökar och ungdomars livsvillkor försämras. Hög utbildning är ingen garanti för att få jobb om man är ung. Vietnamkriget bestäms som startskott för ungdomsrevolt och alternativ ungdomskultur. USA och dess kommersiella ungdomskultur drabbas alltmer av skepsis och motvilja. Tidningarnas ungdomsbilder domineras av ett påtagligt dubbelsidigt tema. Å ena sidan bilden av ungdom som ett objekt för ett skrämmande förfall. Å andra sidan den samhälleliga kraft som skulle motverka förfallet: ungdoms- och fritidspolitik. Problemet är främst missbruk av droger och kriminalitet, stökiga klassrum och diskotek, alarmerande siffror för avhopp i gymnasieskolan och kommersiellt fritidsutbud, till exempel flipperspel. Fritidspolitik – meningsfull fritid – är *lösningen*, inte minst ungdomsgårdar, föreningsliv och organiserade fritidsaktiviteter liksom drogfria danser och stopp för mellanölet. Ungdomen framställs snarare som offer för samhälleliga missförhållanden än agerande subjekt.

I jämförelse med 70-talets problemorienterade diskurs skildrar 80-talets texter oftare ungdomen på ett positivt sätt. De är nykterister och få använder narkotika. Även om det finns olämpliga miljöer finns inget generellt ungdomsproblem. "Skyll inte på ungdomen", heter det. Dagens ungdom är "fin". Luciavakor är drogfria och festivaler lugna. Och när ungdomen kritiserar går vuxna ofta i svaromål. Idrotten tar plats via introduktioner av morgondagens stjärnor. Idrottsstjärnor ges stort utrymme och lovande ungdomar presenteras. Helt fritt från problem är 80-talet dock inte. Ungdomsarbetslösheten uppmärksammas. Den har blivit mer omfattande och övergången till vuxenliv sker inte längre på ett självklart och givet vis. Nya samhällsinstitutioner för ungdomar som inte tar plats i samhället växer fram. Vi får samordnare för jobb och utbildning – experter på förlängd ungdomstid. Inte heller är tiden fri från moralisk panik; 80-talet är videovåldsdebattens tid. Videovåldet är förfärligt och skadar. Det måste stoppas.

När väl de olika årtiondenas texter och kontexter synliggjorts genomför

Lindgren *en analys* – eller snarare en syntetisering på högre abstraktionsnivå – i *fyra interrelaterade steg*. I det *första steget* fokuseras huvudsakligen spänningsfältet mellan de olika årtiondenas uttryck för moralisk panik. Ty varje årtionde har sin panik. 30-talet hade sitt dansbanelände, 50-talets sina negativa representationer av tonårskulturen, 70-talets sina sociala ungdomsproblem och 80-talet sin videovåldsdebatt. Tre av panikerna är kopplade till populärkultur. Undantaget är enligt Lindgren 70-talet som karaktäriserades av sociala problem och ungdom som offer. Och mot panikerna står varje årtiondes positiva drag. 30-talets samhällliga fostran, politik och nationalism, 50-talets härliga tonårskultur, 70-talet fritidspolitik och ungdomsgårdar och 80-talets positiva, skötsamma och framåt ungdom. Således, med olika innehåll samma dubbelhet: ”ungdom som problem” och ”ungdom som något härligt och roligt”. Lindgren förstår detta återkommande mönster som uttryck för de ambivalenser genom vilka efterkrigstidens moderniseringsprocesser erfars. Mediernas ungdomsbilder verkar likt ”sociala transistorer” vilka, skriver han, ”registrerar och återger samhällliga förändringar, trender och strömningar”. De diskursiva praktikerna gör, enligt Lindgren, ”mångfald och komplexitet hanterbar och därmed möjliga att kontrollera”. Därför får varje moralisk panik sin positiva motbild. Därför rymmer tidningarnas ungdomsbilder både bilden av ungdom som problem och ungdom som något härligt och roligt. Och att just ungdom står i centrum är därför att de bestäms vara bärare av framtiden.

I analysens *andra steg* relaterar Lindgren ungdomsbildens dubbelhet till begreppen *modernitet* och *konserveratism*. Med hjälp av bland annat idéhistorikern Sven-Eric Liedman lanserar han tesen att moderniteten, eller upplysningen, i sig själv är tudelad. Å ena sidan är den ”hård” (rationalitet och framstegstro), å andra sidan är den ”mjuk” (civilisationskritiken av den hårda upplysningen och utvecklingsoptimismen). I samma anda hävdas att det ”klassiska modernitetsprojektet” är förbundet med ”ett romantiskt projekt” byggt på dels solidaritet, omsorg och ökad moralisk reflektion, dels utlevelser i termer av erotik, rus och gränsöverskridanden. Med koppling till Karl Mannheims sociologi argumenterar Lindgren för att romantiken som historisk opponent till upplysningen är en del av moderniseringsprocessen. De båda sidorna är sammanflätade och representerar två konkurrerande sidor i moderniteten. *Lindgrens andra syntetiserande poäng är således att tidningarnas dubbeleggade ungdomsdiskurs svarar mot modernitetens dubbelhet*. Om å ena sidan moderniseringsprocessen skapar

förändringar, så skapar den också en konservativ hållning i betydelsen en traditionalism som reagerar på moderniseringen.

I analysens *tredje del* aktualiserar Lindgren *generationsbegreppet*. En intressant fråga är om den moraliska panikens och dess positiva motkrafts ständiga återkomst kan betraktas som något tidlöst. Å ena sidan tycks vi stå inför dubbelhetens ständiga återkomst. Å andra sidan har ju Lindgren i sina teoretiska utgångspunkter betonat vikten av att se texterna i sina specifika tidsrum. Lindgrens svar är att det tidlösa och det tidsbundna inte måste ses som uteslutande varandra. Generation tycks i Mannheims sociologi definieras av båda aspekterna. "Följden blir", skriver Lindgren, "att generationskonfliktens upprepning kan ses som en process där varje enskild konflikt både är ett resultat av tidigare konflikter och något unikt".

I sin *fjärde interrelaterade analys* bygger, om jag rätt uppfattar saken, Lindgren samman de tre första analyserna till *en syntetiserande bild*. Tidningarnas *ungdomsdiskurs är dubbel*. (Ungdom som problem och framtidshopp). *Moderniteten är i sig själv dubbel*. (Klassisk och hård respektive mjuk och romantisk). *Generation är en dubbelt konstruktion* av gemensamma och delade drag med "evigt" återkommande mönster vilka kan förstås också i sina specifika tidsrumsformer. Därmed har vi nått avhandlingens utmärkta titel. Ty, med Lindgrens ordval, "ungdomsbildernas kluvenhet speglar, på ett liknande sätt, ett ambivalent förhållningssätt till en ambivalent modernitet" i och mellan generationer. Och i just denna *trippelbetydelse av dubbelheter* är de ungdomsbilder om vilka denna avhandling huvudsakligen handlar just *Modernitetens markörer*. På en gång något evigt och nytt. Och det är just denna analys i fyra steg som är avhandlingens verkligt intressanta och starka sida liksom presentationen av de ungdomsbilder medierna tillhandahåller. Svagheten är det sätt på vilket relationen mellan kontext och text konstrueras, redovisas och förstås. Denna relation saknar en teoretiskt informerad metodologi om vad som avses och vad som görs. Kontextbestämmande aspekter och redovisningen av dem saknar precision, är omfattnings- och fördelningsmässigt ojämnt representerade, icke analytiskt relaterade till varandra och dispositionsmässigt ottydligt strukturerade. Det är därtill svårt att veta vad och vem det är som förklarar något. Läsaren bör därför ställa sig frågor om hur respektive årtiondens kontext bestäms och representeras avseende såväl innehåll, relation, förklaringskraft och disposition. Blir dessutom inte också kontexten i hög grad konstruerad av texter

hämtade från mediernas värld? Till slut undrar man även var den specifikt norrländska moderniseringsprocessen tog vägen i analysen av kontext/textrelationen? Tanken var ju att avhandlingen skulle handla om moderniseringen av Norrbotten. Denna ”fond” och detta ”avstamp” förloras helt enkelt på vägen – framförallt i den avslutande analysen. Till slut landar den specifika empirin i den djärva och abstrakta kulturanalysens generaliserande domäner. Hursomhelst är denna avhandling ett måste för ungdoms- och medieforskare och alla som intresserar sig för relationen mellan text och kontext. Det är lätt och rätt att hävda denna relations nödvändighet. Det är svårare att konstruera den.

recension

AV CHARLES WESTIN

Centrum för forskning om internationell migration och etniska relationer,
Stockholms universitet

Christina Spännar (2001) *Med främmande bagage. Tankar och erfarenheter hos unga människor med ursprung i annan kultur eller Det postmoderna främmlingskapet*, Lund Dissertations in Sociology: Department of Sociology, Lund University.

Christina Spännar har skrivit en finstämd avhandling om vad det innebär för unga människor med ursprung i en annan del av världen att växa upp i Sverige. Med skolstarten, om inte förr, inleds en bekantskap med majoritetskulturen. Skolgången innebär inte bara att tillägna sig läroplanens kunskaper och färdigheter utan också en annan kultur och ett främmande språk. En process, som kommer att präglade även andra delar av livet, tar sin början. Avhandlingen söker belysa hur denna process ser ut.

Att foga samman olika sidor av vardagslivets värld till en fungerande helhet rör fyra centrala särdrag som författaren kallar det. Reflexivitet, språk och familjerelationer hör ihop och utgör förutsättningar för varandra. En fjärde dimension handlar om intersubjektivitet.

Barn i familjer med ursprung i ett annat land än det land där familjen är bosatt, och där föräldrarna har ett annat modersmål än majoritetsspråket, undgår inte att påverkas djupt av dessa omständigheter. Den positiva tolkningen är att många barn med den bakgrunden blir tvåspråkiga och behärskar de sociala koderna från minst två kulturer. Den negativa tolkningen är att barnen inte behärskar något språk särskilt väl och får svårt i konkurrens om utbildningsplatser och arbete. Under de senaste tjugofem trettio åren har mycket av diskussionen i Sverige handlat om att barn och ungdomar med invandrarbakgrund far illa. Bilden är dock långtifrån entydig. En stor förtjänst med Spännars arbete är att bilden av den så kallade andra generationen nyanseras.

Författaren diskuterar ett stort antal teoretiska perspektiv som anknyter till de fyra särdragen. Mycket har skrivits om tanke och tänkande, reflektion och reflexivitet inom filosofi, psykologi, socialpsykologi, lingvistik, kulturanthropologi, litteraturvetenskap och sociologi. Författaren anlägger ett postmodernistiskt perspektiv och knyter an till Bauman, Beck, Giddens och Lash, som alla formulerat sig om reflexivitet. Det kan diskuteras om postmodernismens tunga och delvis svårtillgängliga teoretiska apparat är nödvändig för att fånga centrala aspekter av ungdomarnas konstruktionsprocess. Avhandlingen omfattar också ett fenomenologiskt perspektiv där författaren lutar sig mot såväl Schutz som Berger och Luckmann. Den här sidan av konstruktionsprocessen handlar om kontrasten mellan det självklara och det främmande. De teoretiska perspektiv som diskuteras med anledning av den språkliga, kommunikativa dimensionen är lite mera handfasta. Här redogör författaren för språkvetenskaplig forskning om förstaspråks- respektive andraspråksinlärning.

Mitt intryck av den teoretiska genomgången är att den kan liknas vid ett smörgåsbord av idéer och perspektiv. Syftet må vara vällovligt. Jag skulle dock ha velat se litet större koncentration på något eller några teoretiska perspektiv. Går Baumans idéer om reflexivitet att kombinera med språkvetenskapliga teorier om andraspråksinlärning? Ja, det är kanske möjligt men det är inte självklart hur det ska gå till. Går postmodernismen ihop med fenomenologi? Det är högst rimligt att hämta sin inspiration från flera håll, men det är också viktigt att resonera om vad olika teoretiska perspektiv bidrar med i termer av möjligheter och begränsningar. Författaren är alltför respektfull inför de teoretiker som åberopas.

Avhandlingens teoridel (nästan halva boken) är ambitiöst upplagd men spreder åt många håll. Den empiriska delen, som är mycket mera sammanhållen, redovisas i sju kapitel. Strukturen följer en tänkt kronologisk ordning som speglar stegen i migrationsprocessen.

Tjugotre ungdomar berättar retrospektivt om hur konstruktionsprocessen framstod för dem. Ett stort antal utskrivna citat från intervjuerna illustrerar vanligen något bestämt förhållande som författaren vill uppmärksamma. Hon tar i allmänhet utsagorna för vad de är och läser inte in något som inte står där. Det är nog så konkreta situationer och händelser som återges. Här fungerar texten som allra bäst. Vi förstår hur vanliga vardagliga erfarenheter blir del i den övergripande konstruktionsprocessen.

Konstruktionsprocessen äger rum i olika sammanhang, den sker inte med

jämn fart hela tiden utan aktualiseras mera påtagligt i vissa situationer och sammanhang än i andra. Parallellt med den kognitiva konstruktionsprocessen sker en språklig inlärningsprocess. Att upprätthålla två språk blir en del av den växelverkan mellan hemkultur och majoritetskultur som konstruktionsprocessen innebär. Familjerelationerna och familjepositionerna förändras. Detta får både rent praktiska konsekvenser och mera djupgående konsekvenser i relationerna till föräldrarna. Relationerna mellan de unga och deras närmaste ser paradoxalt ut att präglas av en samtidig närhet och distans. Unga människor observerar sin omgivning, jämför sig med andra och söker förklaringar. Konstruktionsprocessen innebär att det som varit givet och självklart i föräldrarnas tillvaro och världsbild omprövas, och denna omprövning leder till en mera nyanserad självuppfattning. Konstruktionsprocessen handlar om att foga samman det välbekanta med det främmande

Christina Spännar har lyssnat till ungdomarnas berättelser och hon förmedlar sina tolkningar lågmält men insiktsfullt.

recension

AV ERIK AMNÅ

Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet

Adrienne Sörbom (2002) *Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget*. Stockholm: Stockholm Studies in Sociology.

Adrienne Sörbom utgår från en ganska samstämmig och välkänd beskrivning i samtida demokratiforskning: å ena sidan ett ökande politiskt intresse, å andra sidan en allt större tvekan att delta på traditionella sätt inom partier, folkrörelser etc. Denna paradox vill hon försöka förstå. Men det empiriska utgångsläget är magert och ger otillräcklig information om hur det var tidigare och vad som egentligen hänt. Hennes avhandling syftar därför till att ”söka en bredare empirisk förståelse, göra ett försök att titta bakåt och skapa en klarare bild av hur det var förr i syfte att bättre förstå det som är idag” (sid. 79).

Och AS mejslar ut ett mycket brett perspektiv på politik och politiskt engagemang. Det är ”en *tänkt* påverkan på kollektiv nivå” (sid. 13, min kursiv) som gör det till politik – oavsett om handlingen sker på marknaden, i civilsamhället eller offentligt. Och eftersom hon vill få fatt i förändringar måste hon analysera inte bara unga människor utan olika generationer, samhällsklasser och kön. Hon intervjuar 23 personer födda på 1920-, 1950- eller 1970-talet inom LO-förbundet Handels Storstockholmsavdelning respektive Lärarförbundets Huddingeavdelning inom TCO. I trots mot den retrospektiva metodens kritiker hävdar hon att det är just i intervjupersonernas argumentation man kan få fram den reflektion och kontextuella bild som fångar sammansattheten i det politiska engagemanget. Fem huvudfrågor står på agendan för de s k livslopsintervjuerna – ”vem förändrar samhället, hur kan man åstadkomma förändring i samhället, vad i samhället ska förändras, anser man sig själv kunna förändra samt vilken tilltro till det politiska systemet uttrycker man” (sid. 84). Därutöver använ-

der AS sekundärkällor om alla medborgares politiska engagemang och aktiviteter. Så skapar hon sitt flerbottnade empiriska ramverk över det svenska politiska engagemangets nittonhundredatal.

Metoden reser en del frågetecken om reliabiliteten och validiteten. Hon säger själv, att bilderna "... till delar har /.../ funnits tidigare, men den helhet som skapas i intervjusituationen, och som forskaren sen använder i sina analyser, är unik" (sid. 94). Möjligen kan ordet unik ge fel associationer om att de aldrig skulle kunna återskapas. Kanske borde de snarare benämnas konstruerade. Reliabiliteten i det bildmaterial AS presenterar hade förmodligen förtjänat ett mer utförligt resonemang om hur pass stabila och hur oberoende av den specifika intervjusituationen de egentligen är.

Beträffande validiteten kan ett exempel visa att det saknas ett fylligt mellanled i argumentationen som skulle ange vikter och toleransnivå. Av de fyra medelålders lärarna stämmer påståendet att vardagslivet politiserats på Carlos och Katarina. Men Peter har alltid engagerat sig i de vardagsnära frågorna, Cecilia var tidigt ute och demonstrerade mot almarna. Och Carlos jobbar för att få sina landsmän att rösta i de allmänna valen. Ja, även Katarina är med och ger pengar till större organisationer. Ändå blir författarens slutsats: "För de medelålders lärarna har sålunda det politiska objektet kommit att förändras över tiden samtidigt som de politiska metoderna har breddats" (144). Man frestas fråga om en teori kan tåla hur mycket stryk som helst?

Även när det gäller design och urval är kriterierna vaga. Särskilt med så få observationer måste man problematisera designvariablerna, de viktigaste faktorerna att hålla under kontroll – oavsett om man valt en kvantitativ eller en kvalitativ ansats. Alternativa upplägg diskuteras inte utförligt. Varför inte exempelvis kontrastera passiva och aktiva eller välja metallarbetare i stället för handelsanställda?

AS använder också ett "slumpmässigt stratifierat urval" i hopp om att åstadkomma representation. Men en sådan effekt kan ju bara uppnås om man kan göra samma dragningar ur en och samma delpopulation. AS har för få individer för att slumpen ska jämna ut viktiga kontrollvariablers fördelning.

Ett alternativ hade varit att bestämma de viktigaste kontrollvariablerna och sedan definiera säg 12 olika strata, exempelvis stratum "ung, kvinna, lärare". Därpå kunde hon ha dragit ett urval ur matrikeln inom detta stratum för en enkät kring antal bakgrundsvariabler och grad av politiskt engagemang. Till själ-

va intervjun hade AS sedan kunnat knyta tvillingpar som bara skiljer sig åt i aktiv respektive passiv politisk participation. För att fånga en hög komplexitet hade hon därmed åstadkommit en större träffsäkerhet, en större effektivitet i sitt urval och en säkrare lokalisering av de mest intressanta variationerna.

Överlag menar jag att möjligheten för någon annan att upprepa den här studien är begränsad på grund av att AS för det första inte preciserat de olika kategorierna och dimensionerna i sin teori. Hon redovisar heller aldrig vilka frågor som faktiskt ställs. Det skapar en viss osäkerhet för oss som kommer efter och ska förstå hennes rön. Vi får inte ens veta hur kodschemat ser ut. Det skapar ett dolt, icke-transparent tolkningsutrymme.

Språnget från de tre väldiga, generella samhällsteorier Sörbom använder skulle med andra ord ha blivit effektivare och mer genomskinligt med ett mer energiskt översättningsarbete. Den första handlar om att det politiska subjektet individualiserats, det vill säga individen har allt mer kommit att kontrollera och definiera sitt eget livslopp på bekostnad av kollektiva aktörer som kyrka, stat och politiska partier. Men också innehållet i engagemanget förskjuts, menar exempelvis Anthony Giddens. Livsstilar och vardagens alla möjliga val blir centrala i den nya livspolitikerna och subpolitikerna. Nya sociala rörelser organiserar delvis nya konfliktdimensioner.

Den andra teorin gäller reflexiviteten. Det som tidigare generationer av medborgare tog för givet och höll för sant ifrågasätts med tiden allt ivrigare. Vad Ulrich Beck kallar radikaliserad reflexivitet innebär bland annat en kritik av de traditionella politiska institutionernas delaktighet och effektivitet i en tid när såväl politikens problem som dess metoder framstår som alltmer komplicerade. När nya områden som barnomsorg, mat och fritid politiseras blir det dock inte politikerna som får ökad makt utan medborgare själva som tar saker i egna händer.

Ungdomsforskaren Thomas Ziehe har gett impulsen till det tredje teoretiska perspektivet i avhandlingen. När traditioner och normer eroderar och människors kompetens allmänt sett ökar, flyttar de också gränserna för vad de anser ligga inom deras kontroll. Men denna växande görbarhet består inte bara i en frigörande insikt om allt som är möjligt utan också i en mer pockande upptäckt om ett eget ansvar för att förverkliga dem.

De flesta av Sörboms empiriska rön passar väl in i dessa tre teoretiska perspektiv. Men andra tvingar henne till att nyansera svaret på bokens stora fråga i förhållande till sina teoretiska fäder. Mot Ronald Inglehart vill hon opponera, att

om man bara koncentrerar sig på skillnader mellan generationer missar man lätt dels den dynamik som utmärker utvecklingen över tiden inom en generation, dels den variation som finns inom en generation. Inte minst klasskillnader. AS tar senmodernitetsteoretiker i försvar mot dem som hävdar att de har fel, när de säger att klass inte längre är någon betydelsefull kategori, och hon anser att de har rätt i att klassidentiteten under 1900-talets senare hälft har påverkat politikens utformning i allt mindre utsträckning. Men, och där ser hon brister hos både Beck och Giddens, man måste problematisera individualiseringen från klas-synpunkt. Deras generella beskrivning passar mycket bättre för att förstå lärarna än arbetarna. Ja, kanske är det i mångt och mycket medelklassens utveckling som senmodernitetens teoretiker beskrivit, även om de grundläggande begreppen speglar en utveckling som också återfinns hos Handels medlemmar, om än mindre framträdande än hos lärarna.

Med begreppet politik brukar man vanligen mena sådana processer som gäller vad offentliga institutioner sysslar med, eller beslut som gäller hur olika värden fördelas på ett sätt som är auktoritativt. Men man kan också mena sådana processer som mer allmänt berör makten och dess fördelning. Det har framgått tidigare att AS själv bekänner sig till ett mycket brett perspektiv på politik, som inkluderar alla handlingar som syftar till att påverka förhållanden utanför familjen.

Det man gör i sitt soprum blir också politik. Det är inget orimligt politikbegrepp men kan göra avståndet mellan metaspråk och objektspråk för stort. Vi vet att människors första association till "politik" kan ge forskaren vilseledande data om det hon är ute efter. Frågan aktualiserar avsaknaden av en bortfallsanalys. AS möter folk som inte vill vara med – de säger sig inte vara intresserade av "politik".

Sammantaget kombinerar Sörbom en teori och en metod på ett sätt som kan göra det särskilt svårt att uttala sig om förändringar. Även tidigare, moderna faser av den svenska politiska historien uppvisar väl minst lika dramatiska förändringar ifråga om individualisering, reflexivitet och görbarhet? Och det är lätt att ge flera skäl till tvekan inför erbjudandet att köpa senmodernitetens teser på denna punkt. Vad var till exempel den kooperativa rörelsen, som skapat såväl Konsumbutiker som LRF-avdelningar, om inte individualiserade, reflexiva görbarhetsprojekt långt före senmoderniteten? Var inte de exempel på hur marknaden och aristokratin berövades sitt monopol i alltfler livspolitiska frågor – såsom mat, livsmedel, grödor och distribution – som istället omformulerades till poli-

tik? Författaren är inte omedveten om denna typ av invändningar (sid. 145). Men har hon inte därmed pulveriserat tesen om att ett av det sena 1900-talets viktigaste förändringar är en politisering av vardagslivet?

Min fråga gäller följaktligen om inte senmodernitetsteorierna, genom sin självupptagenhet med nuet, kan leda oss till en förledande historielöshet om såväl kvantiteter som kvaliteter i påstådda samhällsförändringar?

När AS vidare väljer att inte problematisera sina rön från demokratiteoretisk synpunkt, försitter hon chansen att ännu mer exploatera sina rön till en fördjupad förståelse av det politiska engagemangets motsägelsefullhet. Låt mig bara antyda två alternativa mönster för AS empiri, det första mörkare än det andra. Studier av demokratiutveckling bör alltfört utföras med klassteoretisk medvetenhet. AS hade kunnat få mer hjälp därtill av en mer strukturell maktteori. Skulle man inte kunna tolka såväl klasskillnaden i intervjupersonernas värdering av systemets utveckling som, om jag får kalla det så, flykten till soprummet som utslag av en och samma maktlöshet? Den institutionaliserade politiken har blivit mer maktlös. Och det gemene man kan påverka är just källsorteringen: gör det lilla Du kan, gör det villigt och glatt, som det sjöngs i barndomens söndagsskola. Tvärtemot vad AS påstår har vi i så fall inte alls blivit politiker utan bara konsumenter med slutförvaringsansvar – som vi tvingas betrakta som en politisk handling för att uthärda en ohyggligare sanning om demokratins förfall, om maktlöshet och minskad tilltro till politikens eliter.

I ett ljusare perspektiv är det demokratiutvecklingens goda skördar som Sörbom avtäckar i svenska sop- och vardagsrum. Demokratien har lyckats alstra precis de attityder, den kompetens och de handlingsmönster som den så hett åtrått under sina första åttio år. Människor kastar av sig auktoriteters och traditioners tyngande ok, reser sig som autonoma, kritiska individer och bedömer som mogna individer vilka handlingsvägar de nu kan använda för sina politiska syften. De lösgör sig från gamla representativitetsdimensioner och accepterar inte att någon företräder dem. De upptäcker soprummet, T-banan, vägrenen, parken och allt vad det är och drar in dem i politikens sfär. Bemäktigade suddar de, och här hade AS kunnat inspireras av feministiska demokratiteoretiker, ut gränserna mellan vad andra åtskilt som publikt och privat. Och demokratins problem är egentligen de gamla institutionerna, blott och bart. Förmodligen hade en litet längre utflykt i den demokratiteoretiska debatten kunnat ge mersmak på den här punkten. Kanske hade några komparativa empiriska demokratistudier haft

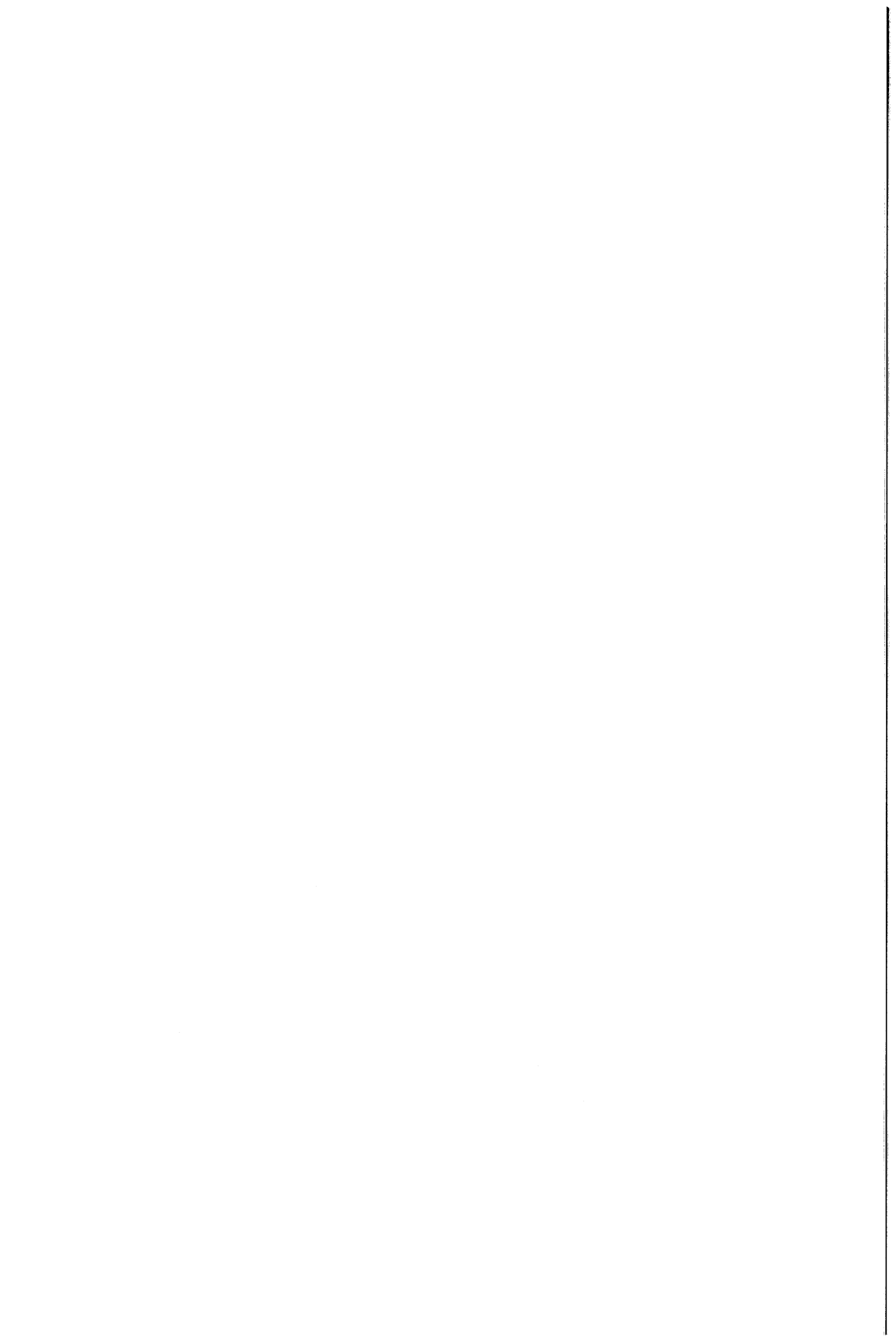
samma effekt. Medborgarna drar sig bort från en svunnen – en gång effektiv men numera kraftlös – folkrörelsedemokrati och gestaltar konturerna till en annan demokrati, som snarare erinrar om den engelska revolutionens frihetsideal än den franskas jämlikhets- och solidaritetsideal.

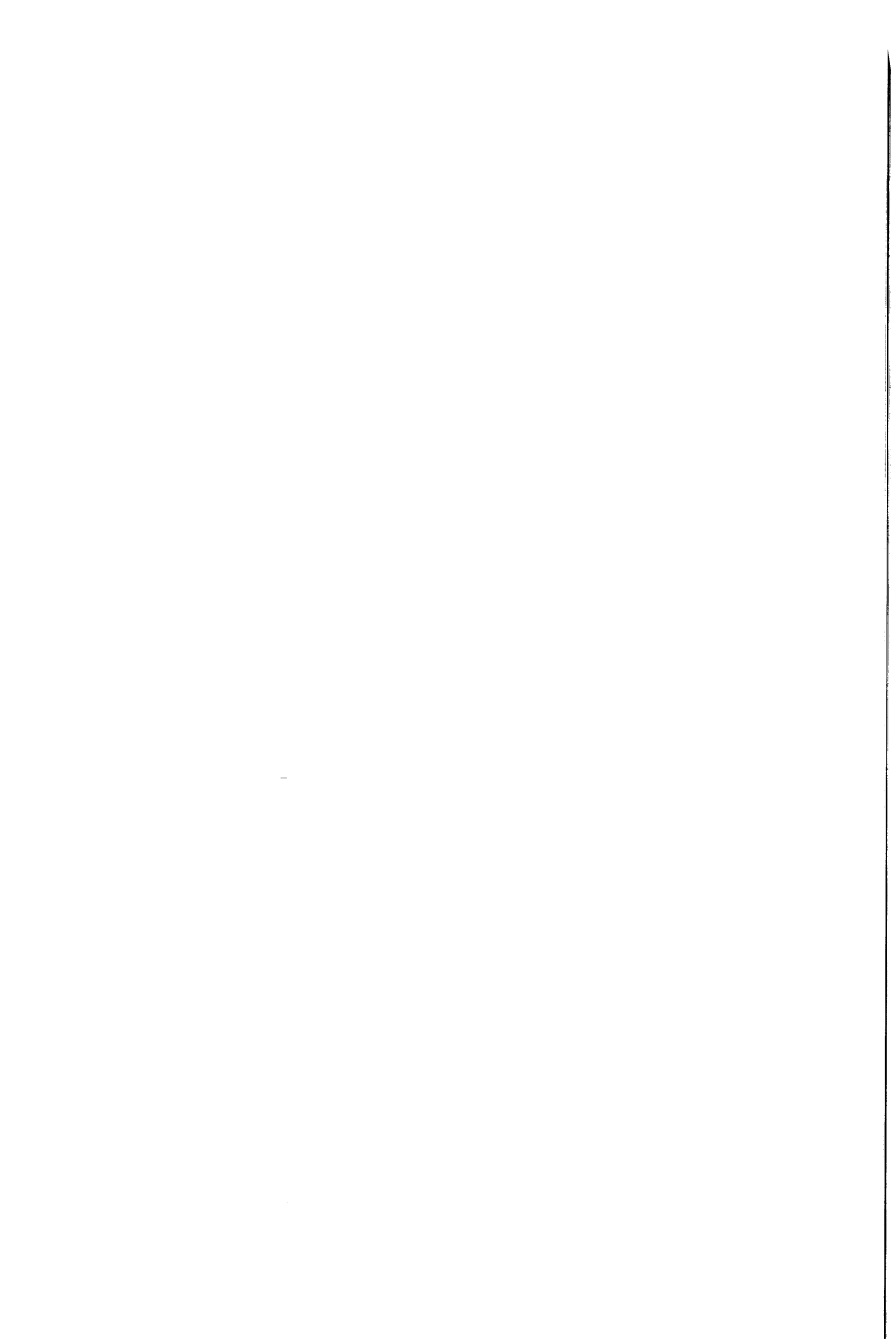
Till sist får mina kritiska frågor inte skymma avhandlingens många och stora förtjänster. AS har en säker empirisk överblick som hon i lättläst form låter läsaren få del av. Hon visar också prov på en betydande hemmastaddhet i samhällsteoretisk debatt. Väl inläst är hon också på den statsvetenskapliga litteraturen, även om det mest blir svenskt och nordiskt material. Vidare formulerar AS rimliga skäl mot somliga universalitetsanspråk i etablerad teoribildning.

Den här avhandlingen hör hemma i en genre som inte utmärks av någon större trängsel i Norden. AS övertygar dock om att politisk sociologi både vill och kan lämna bidrag till att förstå den politiska utvecklingen. Modigt och innovativt kombinerar hon en i allt väsentligt ny metod med gammal, för att koppla ett nytt grepp på det politiska engagemangets gåtfulla sammansatthet. Alltför sällan uppmuntras doktorander till sådana risker och uppfinningar.

inkommen litteratur

- Bauman, Zygmunt (2002) *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Bauman, Zygmunt (2002) *Society under Siege*, Cambridge: Polity Press
- Beck, Ulrich (2002) *Fagre nye arbejdsverden*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Beck, Ulrich & Johannes Willms (2002) *Samtaler med Ulrich Beck: Frihed eller kapitalisme*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Dreyfus, Hubert L. (2002) *Livet på nettet*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Ekerwald, Hedvig (2002) *Varje mor är en dotter. Om kvinnors ungdomstid på 1900-talet*, Stockholm/Stehag: Symposion
- Giddens, Anthony & Christopher Pierson (2002) *Samtaler med Anthony Giddens: At forstå moderniteten*, Hans Reitzels forlag
- Heidegren, Carl-Göran (2002) *Antropologi, samhällsteori och politik*, Göteborg: Daidalos
- Høigård, Cecilie (2002) *Gategallerier*, Oslo: Pax forlag
- Mills, C. Wright (2002) *Den sociologiske fantasi*, Hans Reitzels forlag
- Nycander, Svante (2002) *Makten över arbetsmarknaden. Ett perspektiv på Sveriges 1900-tal*, Stockholm: SNS förlag
- Olsen, Henning (2002) *Kvalitative kvaler: Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelers kvalitet*, Köpenhamn: Akademisk forlag
- Palm, Göran (2002) *I nationens och marknadens intresse. Journalister, nyhetskällor och EU-journalistik*, akad. avh., Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet
- Schmitt, Carl (2002) *Det politiskes begreb*, Köpenhamn: Hans Reitzels forlag
- Sociologia* (2002) numero 2, Westermarck-samfundets tidskrift
- Sociologi i dag* (2002) Å forske oppover, nr.3/2002, Oslo: Novus forlag
- Sund, Bill (2002) *Det långa 70-talet: En omvärldsanalys*, Stockholm: Agora
- Sundström, Eva (2002) *National policies, local policies and women's right to work*, Umeå Studies in Sociology, Umeå: Sociologiska institutionen
- Öhman, Susanna (2002) *Public Perceptions of Gene Technology. On the Edge of Risk Society?*, Umeå: Umeå Universitet

anvisningar till författare

Sociologisk Forskning är en kvartals-tidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manusket ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.

2. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.

3. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.

4. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.

5. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.

6. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.

7. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.

8. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35). Referenser utformas enligt följande:

BOK: Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL: Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

KAPITEL I BOK: Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor - ett medel för minskad snedrekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensioner bör omfatta max 2 000 ord. Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

Omslaget:

Rätten – dess funktionssätt, utveckling och konsekvenser för människorna – har varit ett av sociologins klassiska studieobjekt. Domstolen får sägas ha en besynnerlig

innehåll

legitimitet, i det att vi människor uppenbarligen tillerkänner den rät-

ten att fatta helt livsavgörande beslut för vår räkning. En så etablerad institution, med så stora maktbefogenheter, måste tilldra sig sociologernas intresse. Vad är det som formar, bevarar och förändrar rättssystemet? Och hur griper rätten in i människornas liv? I takt med att sociologin har specialiserats har det lämnats åt en av dess grenar, rättssociologin, att undersöka sådana frågeställningar. I detta nummer av Sociologisk Forskning presenteras aktuell rättssociologisk forskning.

artiklar i nummer 3-4/2002

Att förstå en handling – från kausalanalys till normanalys
AV HÅKAN HYDÉN

Kulturellt utbyte eller billig arbetskraft? Au pair i Sverige
AV ELLINOR PLATZER.

Det rena rättslärandet: kognitiva funktioner i
ett normativt system
AV JAN TORPMAN

Kollegialitet, terapi och medling: expertgranskning
i psykiatrimål
AV STEFAN SJÖSTRÖM, MARITHA JACOBSSON
och ANNA HOLLANDER

Förrättsligandet av ungdomars konflikter
AV INGELA KOLFJORD.

